

**เงื่อนไขของการปลูกข้าวเป็นพืชเศรษฐกิจในสังคมเปลี่ยนผ่าน:
ศึกษากรณี หมู่ที่ 3 ตำบลบางกระเจ็ด อำเภอบางคล้า จังหวัดฉะเชิงเทรา**

โดย

นายประคอง เอี่ยมศิริ

ได้รับทุนอุดหนุนการศึกษาวิจัยจาก

สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ กระทรวงศึกษาธิการ

ปีงบประมาณ 2536

บทคัดย่อ

การศึกษาค้นคว้าครั้งนี้มีจุดมุ่งหมายเพื่อให้เห็นถึงสภาพของชุมชนหมู่บ้าน ซึ่งเป็นลักษณะของสังคมเกษตรกรรมในช่วงระยะเวลาของการเปลี่ยนผ่าน จากการผลิตเพื่อยังชีพไปสู่การผลิตเพื่อการตลาด โดยมีจุดมุ่งที่จะศึกษาถึงเงื่อนไขที่ทำให้ชุมชนยังคงมีการทำนาปลูกข้าว เป็นกิจกรรมการผลิตหลักสืบเนื่องกันมา ซึ่งดำเนินไปท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม และลักษณะทางกายภาพของชุมชน

จากผลการศึกษาวิเคราะห์พบว่า ลักษณะทางกายภาพและระบบนิเวศของชุมชนนับเป็นปัจจัยสำคัญต่อการทำนาปลูกข้าว ทั้งนี้เพราะชุมชนตั้งอยู่บนที่ราบลุ่มแม่น้ำบางปะกง สภาพของดินมีความสมบูรณ์ ประกอบกับปัจจัยทางภูมิอากาศในท้องถิ่นก็มีความเหมาะสม ต่อมาได้มีการปรับปรุงทางกายภาพของชุมชน โดยการสร้างเส้นทางคมนาคมและระบบชลประทาน ซึ่งล้วนเป็นปัจจัยสนับสนุนให้การทำนาปลูกข้าว ประสบความสำเร็จมากยิ่งขึ้น

นอกจากนี้ยังพบว่า สภาพสังคมและเศรษฐกิจของชุมชนซึ่งมีการเชื่อมโยงกับสังคมเมืองได้ส่งผลให้ราคาผลผลิตค่อนข้างสูง การจำหน่ายสู่ตลาดเป็นไปอย่างสะดวกในขณะที่ต้นทุนการผลิตข้าวในชุมชนต่ำ ทั้งนี้เพราะมีการพึ่งพากันทางด้านทุนและปัจจัยการผลิตต่างๆ รวมทั้งการที่ชาวบ้านสามารถพึ่งพาทรัพยากรในท้องถิ่นเพื่อการดำรงชีพได้อีกด้วย

เงื่อนไขที่สำคัญอีกประการหนึ่งก็คือ แบบแผนของวัฒนธรรมชุมชนที่มีการถ่ายทอดระหว่างสมาชิกในชุมชนทั้งแบบเป็นทางการและไม่เป็นทางการ ส่งผลให้เกิดบูรณาการและการผลิตซ้ำทางด้านความรู้และทักษะในการทำนาปลูกข้าว สืบทอดกันมาจนถึงปัจจุบัน

Abstract

The objective of the study is to picture out the condition of villaged community which has been an agricultural society in the turning period from self-sufficient economy to market economy in order to study the factors with keep villagers making cultivation as the main activity which has been proceeding among the changes of Economy, Society and Community.

Regarding the result of analysis, it was found that the Appearance and Ecology System of Community are the key factors for cultivation, as villager have been settling down at Bangpagong River where there are full of fertilized soil with suitable local climate. And later the development of community has been restructured by having communication routes together with irrigation system which are all the supporting factors for more successful cultivation.

Apart from that, it was found that the Social and Economy condition of community which has been linked to urban society has been resulting to higher price of produces and make convenient delivery to market while the cost of rice producing in community is low due to the dependence of people on fund and different producing factors together with local natural resources for surviving as well.

The other key factor is the pattern of communal culture which has been both formal and informal heritages among members of community resulting to repeatedly build up knowledge and skill of cultivation up to the present.

กิตติกรรมประกาศ

การศึกษาในครั้งนี้ได้รับทุนสนับสนุนการศึกษาจากสำนักงานคณะกรรมการ
การวัฒนธรรมแห่งชาติ ในส่วนของวัฒนธรรมภาคกลาง จึงขอขอบพระคุณคณะกรรมการพิจารณาการให้ทุนทุกท่านที่ได้ให้ความอนุเคราะห์และมองเห็นถึงสาระสำคัญรวมไปถึงคุณประโยชน์ต่างๆ ของการศึกษาในครั้งนี้

ผู้ศึกษาขอกราบขอบพระคุณคณาจารย์ในภาควิชามานุษยวิทยา คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร ทุกท่านที่ได้ให้คำแนะนำสั่งสอนในด้านวิชาการ และประสบการณ์ภาคสนาม ตลอดช่วงเวลาที่ผ่านไปโดยเฉพาะ รองศาสตราจารย์ ชัญญู วงษ์วิภาค ที่กรุณาได้รับเป็นอาจารย์ที่ปรึกษา รวมทั้งผู้ช่วยศาสตราจารย์นิวัฒน์ จิมพาลี และอาจารย์พุ่ม วัระประเสริฐ ที่ได้ร่วมให้คำแนะนำ แก้ไข ที่เป็นประโยชน์ต่อการศึกษา

การศึกษานี้สำเร็จลงได้ด้วยความเมตตาของชาวบ้านบางกระบือ อำเภอบางคล้า จังหวัดฉะเชิงเทรา ซึ่งเปรียบเสมือนญาติพี่น้องผู้ใกล้ชิดที่ได้ให้ที่พักพิงและข้อมูลต่างๆ อย่างต่อเนื่องด้วยดีตลอดระยะเวลาของการเก็บข้อมูลอยู่ในชุมชน

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย.....	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ (Abstract).....	ข
กิตติกรรมประกาศ.....	ค
สารบัญ.....	ง
สารบัญแผนที่.....	ช
สารบัญแผนภูมิ.....	ซ
สารบัญตาราง.....	ณ
สารบัญรูปภาพ.....	ญ

บทที่

1. บทนำ.....	1
ความเป็นมาของปัญหาที่ทำการศึกษา.....	1
วัตถุประสงค์ในการศึกษา.....	5
สมมุติฐานของการศึกษา.....	5
ขอบเขตในการศึกษา.....	6
คำจำกัดความในการศึกษา.....	7
แนวคิด ทฤษฎี แนวการศึกษาและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง.....	8
แนวคิด และการศึกษาด้านนิเวศน์วิทยา.....	9
แนวคิดและการศึกษาสังคม- เศรษฐกิจ.....	13
แนวคิดและการศึกษาด้านวัฒนธรรมชุมชน.....	18
กรอบการวิเคราะห์.....	23

บทที่	หน้า
2. สภาพโดยทั่วไป.....	27
ที่ตั้ง.....	28
พื้นที่และการปกครอง.....	29
สภาพทางภูมิศาสตร์.....	30
ลักษณะภูมิอากาศ.....	32
ประวัติความเป็นมาของการตั้งชุมชน.....	36
ลักษณะประชากร.....	43
การศึกษา.....	45
การสาธารณสุข.....	47
วิถีชีวิตและสภาพเศรษฐกิจชุมชน.....	51
3. โครงสร้างและการจัดระเบียบทางสังคม.....	62
ลักษณะของครอบครัว.....	64
ลักษณะเครือญาติและการแต่งงาน.....	65
บ้านหรือหมู่บ้าน.....	70
วัดและความสัมพันธ์ของบ้านกับวัด.....	72
ประเพณีความเชื่อในชุมชน.....	82
4. ข้าวและองค์ประกอบทางสังคม-เศรษฐกิจของชุมชน.....	92
ลักษณะทางธรรมชาติของข้าว.....	93
การจำแนกประเภทของข้าว.....	96
ลักษณะธรรมชาติของข้าวในท้องถิ่น.....	97
ลักษณะทางธรรมชาติและการทำงานชุมชน.....	100

บทที่	หน้า
แบบแผนทางสังคม-เศรษฐกิจของชุมชน.....	103
ชุมชนและการผลิตแบบเดิมถึง พ.ศ. 2508.....	103
ชุมชนและการปรับตัวด้านการผลิต พ.ศ. 2508-2526.....	104
การปรับตัวเข้าสู่การผลิตแบบใหม่ พ.ศ. 2526-2532.....	106
แรงงานรับจ้างจากจังหวัดอ่างทอง.....	108
การแลกเปลี่ยนแรงงานในชุมชน.....	110
ลักษณะทางการตลาดของข้าว.....	115
5. เงื่อนไขของการผลิตข้าวเป็นพืชเศรษฐกิจของชุมชน.....	122
การปรับปรุงลักษณะทางกายภาพและระบบนิเวศของชุมชน..	123
การปรับปรุงดิน.....	126
การปรับปรุงแบบแผนการผลิต.....	127
การปลูกข้าวพันธุ์ใหม่.....	127
การทำนาปีและนาปรังแผนใหม่.....	130
เงื่อนไขทางสังคม-เศรษฐกิจ.....	135
การถือครองที่ดิน.....	135
การทำเกษตรกรรมแบบผสมผสาน.....	136
เงื่อนไขทางวัฒนธรรมชุมชน.....	140
6. บทวิเคราะห์และสรุป.....	143
บรรณานุกรม.....	149
ประวัติผู้วิจัย.....	155

สารบัญแนบที่

แนบที่	หน้า
1 แสดงเขตติดต่อของอำเภอบางคล้า จังหวัดฉะเชิงเทรา.....	26
2 แสดงการอพยพของชาวบ้านเข้าสู่ชุมชน.....	34
3 แสดงลักษณะกายภาพของชุมชนหมู่ที่ 3.....	49

สารบัญแผนภูมิ

แผนภูมิที่		หน้า
1	แสดงปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับการเจริญเติบโตของข้าว.....	10
2	แสดงแบบแผนการผลิตของชุมชนหมู่บ้าน.....	58
3	แสดงแบบแผนความสัมพันธ์ของกลุ่มเครือข่ายในชุมชน.....	68
4	แสดงความสัมพันธ์ของชุมชนหมู่บ้านกับสังคมภายนอก.....	80
5	แสดงช่วงระยะเวลาการเจริญเติบโตของข้าวพันธุ์ผสม กช... ..	131

สารบัญตาราง

ตารางที่		หน้า
1	กราฟแสดงจำนวนประชากรแยกตามเพศและวัย.....	44
2	แสดงจำนวนนักเรียนในโรงเรียนของชุมชน.....	46
3	แสดงประเพณีและอาชีพของชาวบ้านในรอบปี.....	54
4	แสดงบริการขั้นพื้นฐานที่เข้าสู่ชุมชน.....	59
5	แสดงปริมาณน้ำฝนและอุณหภูมิเฉลี่ยของอำเภอบางคล้าในรอบปี.	98
6	แสดงพัฒนาการของการใช้เครื่องทุ่นแรงในกระบวนการผลิตข้าว ของชุมชน.....	107
7	แสดงอัตราการจ้างงานในชุมชน.....	114
8	แสดงจำนวนครัวเรือนที่มีการทำนาปรังในชุมชน.....	116
9	แสดงเกณฑ์มาตรฐานความชื้นและการตัดน้ำหนักรของข้าว.....	119
10	เปรียบเทียบแบบแผนการผลิตในช่วงก่อนและหลังการมีระบบ ชลประทาน.....	133
11	แสดงกิจกรรมทางเศรษฐกิจหลักและรองของครัวเรือนในชุมชน.	138

สารบัญภาพ

ภาพที่	หน้า
1	ลักษณะปลาโถมง (ตันอ้อ, กก, แขนง) อันเป็นสภาพเดิม ของชุมชน..... 35
2	การไหว้แม่โพสพ (เดือนสิบ) เป็นประเพณีที่ปฏิบัติสืบทอดกันมา 35
3	ไถไม้ เป็นเครื่องมือทางเกษตรกรรมแบบเก่าที่ยังพบในชุมชน. 50
4	เครื่องมือตวงข้าวแบบเก่ากับการทำลานด้วยมุ้งพลาสติกแบบใหม่ 50
5	การร่วมงานประเพณีของชาวบ้านในชุมชนบางกระเจ็ด..... 84
6	การปฏิสัมพันธ์ของชาวบ้านที่มาร่วมงานในสามคำคืน..... 84
7	ศาลเจ้าแม่ตะเคียนที่วัดบางกระเจ็ดอันซึ่งส่งผลต่อความเชื่อของ ชุมชน..... 88
8	ต้นตะเคียนทองที่ขุดพบใหม่กับเครื่องเซ่นของชาวบ้าน..... 88
9	กระบุงโกสและกระดิ่งฝัดข้าว อุปกรณ์สำคัญในการนวดข้าว แบบเดิม..... 102
10	การนวดข้าวบนลานดินในอดีตต้องอาศัยแรงลมในการฝัดข้าว เสาไม้ไผ่ที่ขึงมานั้นใช้แขวนตะเกียงเจ้าพายุในตอนกลางคืน... 102
11	การแลกเปลี่ยนแรงงานที่ทำสวน/ทำนา/เลี้ยงปลา/ยังปรากฏ ให้เห็นอยู่..... 109
12	การปลูกข้าวในร่องสวนเพื่อเป็นกิจกรรมเสริมทางเศรษฐกิจ.. 109
13	การลงแขกเกี่ยวข้าวที่ดำเนินไปพร้อมกับการจ้างงาน..... 113
14	การจ้างแรงงานจากอ่างทอง ในช่วงฤดูเก็บเกี่ยวของชุมชน... 113
15	การทำนาแผนใหม่ต้องใช้เครื่องทุ่นแรงในการเตรียมพื้นที่..... 125

16	เมื่อเกี่ยวข้าวครั้งแรกเสร็จชาวบ้านจะรีบปรับพื้นที่เพื่อทำนาครั้งที่สองต่อไป.....	125
17	การปรับพื้นที่นาให้กว้างเพื่อความสะดวกต่อการใช้เครื่องทุ่นแรงขนาดใหญ่.....	129
18	เปรียบเทียบการทำนาปี (ด้านขวา) และนาปรัง (ด้านซ้าย) ด้วยวิธีการทำนาแบบน้ำตมอันเนื่องจากความขาดแคลนน้ำ.....	129
19	การใช้เครื่องทุ่นแรงสมัยใหม่จำเป็นต้องพึ่งแรงงานจำนวนมาก.	134
20	การลงแขกเกี่ยวข้าวชาวบ้านจะนำเครื่องทุ่นแรงและแรงงานคนมาร่วมกัน.....	137
21	การใช้เครื่องทุ่นแรงทำให้การทำงานในไถ่นามีประสิทธิภาพยิ่งขึ้น.....	139
22	การใช้แรงงานร่วมกันทำให้เกิดการปฏิสัมพันธ์ของชาวบ้านในช่วงวัยต่างๆ.....	139

ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

ข้าว จัดว่าเป็นัญพืชที่สำคัญประเภทหนึ่งของสังคมไทยและประชาคมโลกมาเป็นเวลาช้านาน การทำนาปลูกข้าวจึงเป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่สำคัญของสังคมไทย ซึ่งมีพื้นฐานมาจาก สังคมเกษตรกรรมหรือสังคมชาวนา (peasant society) อันมีประชากรส่วนใหญ่อยู่ในระบบการผลิตภาคเกษตรกรรมในชนบท ที่ต่างก็ดำเนินวิถีชีวิตไปภายใต้เงื่อนโซ่ของสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติและระบบนิเวศน์ของท้องถิ่น อันเป็นปัจจัยเกื้อหนุนต่อผลผลิตข้าวในแต่ละปี

จากการที่เคยปลูกข้าวเป็นพืชเศรษฐกิจเพียงชนิดเดียว (Monocrop) นี้ ในอดีตการทำนาปลูกข้าวจึงต้องอาศัยทรัพยากรของชุมชนในหลายประเภทด้วยกันไม่ว่าจะเป็นที่ดิน แหล่งน้ำ แรงงานคนและสัตว์ รวมไปถึงเครื่องมือเครื่องใช้ ในลักษณะต่างๆ ผลผลิตที่ได้ส่วนใหญ่จะถูกนำไปใช้บริโภคในครัวเรือนหรือร่วมพิธีกรรมของชุมชน บางส่วนก็เก็บไว้ทำพันธุ์ในฤดูกาลผลิตต่อไป หากมีส่วนเกินก็จะนำไปซื้อขายแลกเปลี่ยนกับสินค้าอื่นๆ ที่จำเป็นต่อการดำเนินชีวิต ส่งผลให้วิถีชีวิตของชาวนา ต้องผูกพันอยู่กับขั้นตอนของการทำนาปลูกข้าวในรอบปีหนึ่งๆ (Rice cycle) เป็นสำคัญ (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2533:279) จากสภาพดังกล่าวทำให้สามารถพิจารณาได้ว่า สังคมชาวนาตามหมู่บ้านในชนบทของไทยนั้นจัดว่าเป็นลักษณะของสังคมประเพณี (Traditional oriented society) อันเป็นผลมาจากความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในชุมชนกับสภาพสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติภายในท้องถิ่นเหล่านั้น

ผลการศึกษาของ Carl C. Zimmerman (1931), Jame C. Ingram (1955) และฉัตรทิพย์ นาถสุภา (2523) ได้กล่าวสรุปไว้ตรงกันว่า แต่เดิมนั้นเศรษฐกิจในชนบทของไทยเป็นลักษณะของเศรษฐกิจเพื่อการยังชีพ (Subsistence economy) ซึ่งชุมชนสามารถที่จะพึ่งตนเองได้ในระดับหนึ่ง แต่ปรากฏว่าในช่วงเวลาตั้งแต่หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 เป็นต้นมา รัฐบาลได้มีแนวนโยบายที่จะพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย (Modernization) ตามทิศทางการพัฒนาของประเทศตะวันตกโดยเน้นการขยายบริการขั้นพื้นฐานของรัฐออกไปอย่างกว้างขวาง มีการกำหนดแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติขึ้นในปี พ.ศ. 2504 ซึ่งเป็นปัจจัยส่งเสริมให้เกิดการพัฒนากระบวนการทำนาปลูกข้าวให้หลากหลายยิ่งขึ้น เพื่อให้ได้ผลผลิตที่มีปริมาณและคุณภาพมากขึ้น อันเป็นการตอบสนองต่อการเพิ่มของจำนวนประชากรและความต้องการของเศรษฐกิจแบบการตลาด (Market economy) ในรูปแบบของทุนนิยมเสรี

ความพยายามดังกล่าวได้ผลักดันให้ชุมชนหมู่บ้านเร่งพัฒนาปรับเปลี่ยนกรรมวิธีในการทำนาปลูกข้าวซึ่งดำเนินไปพร้อมกับการปรับตัวของโครงสร้างอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องกันอยู่ตลอดเวลา ดังปรากฏให้เห็นในผลการศึกษาทางมานุษยวิทยาซึ่งมุ่งศึกษาเพื่อทำความเข้าใจชุมชนชาวนาไทย อาทิเช่น การศึกษาเรื่องการเปลี่ยนแปลงทางการเกษตรและทางเลือกของชาวนาไทย ของ Micheal Moerman (1968) ที่กล่าวถึงการทำนาปลูกข้าวของชาวลื้อในภาคเหนือของไทยนั้นยังคงผูกพันอยู่กับสภาพแวดล้อมและลักษณะทางประเพณีของท้องถิ่น, การศึกษาเรื่อง กู้แดง ของ Konard Kingshill (1976) ที่แสดงถึงความพยายามของชุมชนที่จะใช้ที่ดินปลูกพืชเศรษฐกิจประเภทอื่นๆ ภายหลังจากฤดูกาลทำนา, การศึกษาเรื่อง การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและทางเลือกของชาวนา ของ Sanit Smuekarn (1975) ได้อธิบายถึงปัจจัย เหตุผล และค่านิยมของชาวนาที่พยายามจะเปลี่ยนไปสู่ภาคการผลิตอื่นๆ, การศึกษาเรื่อง หมู่บ้านอยุธยา ของ Jacques Amyot (1976) ได้แสดงผลการศึกษาเปรียบเทียบหมู่บ้านทำนาปลูกข้าว 3 แห่ง ที่มีลักษณะทางกายภาพที่แตกต่างกัน ส่งผล

ให้วิถีชีวิตและเศรษฐกิจของคนในชุมชนต่างกันด้วย, และการศึกษาเรื่อง
วงจรการอพยพในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย ของ Paul lightfoot/
Theodore Fuller (1984) ที่แสดงถึงการเคลื่อนย้ายแรงงาน ระหว่าง
ฤดูกาลผลิตและนอกฤดูกาลจากสังคมชนบทมาสู่สังคมเมือง เป็นต้น

เมื่อพิจารณาให้ลึกกลงไปในชุมชนระดับหมู่บ้านแล้วจะเห็นการ
เคลื่อนไหวปรับตัวเพื่อตอบสนององกระแสของความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวใน
รูปแบบที่หลากหลายกันออกไป อาทิเช่น การขยายพื้นที่เพื่อการทำนาปลูกข้าว
ให้มากขึ้น การใช้เครื่องจักรกล ปุ๋ยเคมี ยาปราบศัตรูพืช การกำหนดชนิดของ
พันธุ์ข้าวให้เหมาะสมกับฤดูกาล ตลาด และสภาพของท้องถิ่น เช่น การปลูก
ข้าวหอมมะลิ ข้าวบาร์เลย์ ข้าวบัสมาตี ข้าวกข. แทนข้าวพันธุ์พื้นเมือง เป็นต้น
รวมไปถึงการทดแทนน้ำแบบเหมืองฝายและระบบการชลประทานแผนใหม่ เพื่อ
การปลูกข้าวนาปีและนาปรังให้ได้ผลผลิตมากขึ้นหรือมีการจ้างแรงงานในชุมชน
หรือระหว่างชุมชนแทนการลงแขกถือแรงดังที่เคยปฏิบัติกันมา เป็นต้น นอกจากนี้
เดชา ศิริภัทร (2532:38) ยังพบว่าการเปลี่ยนแปลงจากการพึ่งตนเองได้สูง
มาเป็นการพึ่งพาภายนอกมากขึ้น ต้นทุนการเพาะปลูกข้าวสูงแต่ราคาของข้าว
กลับต่ำลง สิ่งแวดล้อม ระบบนิเวศของชุมชนและวิถีชีวิตของชาวนาในหมู่บ้าน
เปลี่ยนแปลงไปอย่างเห็นได้ชัดเจน

ในอีกด้านหนึ่งการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นนี้ได้ส่งผลกระทบต่อ
การจำแนกและการกระจายตัวของพืชเศรษฐกิจหรือพืชพาณิชย์ (cash crops)
ชนิดอื่นๆ ที่นอกเหนือจากข้าวไปยังชุมชนหมู่บ้านอย่างกว้างขวางในทุกภูมิภาค
ของประเทศไทย ดังจะพบว่ามี ความพยายามจากหน่วยงานของรัฐและเกษตรกร
ที่จะส่งเสริมและขยายการปลูกข้าวโพด อ้อย ยาสสูบ ถั่วเหลือง มันสำปะหลัง
ยางพาราและปาล์มน้ำมัน ฯลฯ โดยทำการเพาะปลูกบนพื้นที่เกษตรกรรมขนาด
ใหญ่ (plantation) พืชเศรษฐกิจดังกล่าวได้เข้าไปแทนที่ข้าวซึ่งเคยเป็นพืช
ดั้งเดิมของชุมชน ส่งผลให้การปลูกข้าวลดลง นอกจากนี้ยังพบว่าได้มีการปรับ
เปลี่ยนพื้นที่จากการทำนาข้าวมาเป็นการทำนาหญ้า นาถั่ว ทำสวน ขุดบ่อปลา

ทำไร่นาสวนผสมหรือทำเกษตรกรรมแบบครบวงจร เป็นต้น การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้มีผลทำให้ชุมชนหมู่บ้านจำเป็นต้องพึ่งพาตลาด แรงงาน และทุนจากภายนอกมากขึ้น นับเป็นการเชื่อมโยงชุมชน ในชนบทเข้ากับเศรษฐกิจแบบทุนนิยมจากสังคมเมืองและส่วนกลาง อันจะเป็นตัวเร่งให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในชุมชนมากยิ่งขึ้น

อย่างไรก็ตาม ยังมีชุมชนหมู่บ้านอีกหลายแห่งที่ยังคงยึดถือเอาการทำนาปลูกข้าวเป็นการผลิตหลักสืบเนื่องกันต่อมา โดยสาเหตุของปรากฏการณ์ดังกล่าวนี้อาจมีความสัมพันธ์อยู่กับเงื่อนไขและข้อจำกัดในด้านต่างๆ ได้หลายประการเช่น James C. Ingram (1971:263) ได้ให้เหตุผลของการทำนาปลูกข้าวของบางชุมชนในประเทศไทยว่า การที่ชาวนาไม่สามารถจะเปลี่ยนการใช้ที่ดินไปปลูกพืชอย่างอื่นที่อาจให้ผลดีกว่า ก็เนื่องจากพื้นที่บางแห่งนั้นเหมาะกับการปลูกข้าวไม่เหมาะที่จะนำไปปลูกพืชชนิดอื่น ชาวนาขาดความรู้และทุนในการปลูกพืชชนิดใหม่ ชาวนาบางส่วนปลูกข้าวตามประเพณีที่เคยทำกันมา บางส่วนปลูกไว้เพื่อความแน่นอนสำหรับใช้บริโภคเป็นอาหารหลัก แต่ในขณะเดียวกัน อ่าพณเสนาณรงค์ (2514:17) ได้ให้ความเห็นไว้ว่า ประเทศไทยตั้งอยู่ในเขตร้อนชื้น การกลีกรรรมจึงได้เปรียบกว่าเขตอื่นในข้อที่สามารถทำการเพาะปลูกได้ตลอดปี ถ้าหากมีปริมาณน้ำที่ให้ความชุ่มชื้นดินเพียงพอ เพราะอากาศไม่ร้อนจัดหรือหนาวจัดจนเกินไป กลางวันกลางคืนมีระยะเวลาไม่ห่างกันมากนัก ถ้าหากกลีกรรรมน้ำมาใช้ได้ตลอดปีก็สามารถทำนาได้ น้ำที่จัดหามาใช้ก็ลงทุนถูกอันได้แก่ น้ำมีอยู่ตามแม่น้ำลำคลองตามสภาพของภูมิศาสตร์ เป็นต้น ซึ่งผลการศึกษาดังกล่าวได้บ่งว่าน่าจะมีปัจจัยทางด้านเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมซึ่งประกอบกันเข้าเป็นกฎเกณฑ์สำคัญที่มีส่วนกำหนดแบบแผนของการทำนาปลูกข้าวในชุมชนหมู่บ้านดังได้กล่าวมาแล้ว

ดังนั้นการศึกษาวิจัยในครั้งนี้มีจุดมุ่งหมายที่จะค้นหาเงื่อนไขต่างๆ ทั้งที่เป็นเงื่อนไขทางธรรมชาติและทางสังคม วัฒนธรรม ที่เอื้ออำนวยและที่เป็นข้อจำกัดให้ชาวนาในชุมชนที่เป็นกรณีศึกษา ในหมู่ที่ 3 ตำบลบางกระเจ็ด อ่าเภอ

บางคล้า จังหวัดฉะเชิงเทรา ซึ่งยังคงวิถีการทำนาปลูกข้าวสืบมาจนกระทั่ง ปัจจุบัน ท่ามกลางกระแสของการปรับตัวในทิศทางต่างๆ ของชุมชนชาวนาไทย เพื่อให้สามารถอยู่รอดได้ภายใต้อิทธิพลของระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมจากสังคมเมือง ดังปรากฏให้เห็นในชุมชนหมู่บ้านอื่นๆ ในประเทศไทย

วัตถุประสงค์ของการศึกษา

การศึกษาวิจัยครั้งนี้มีความมุ่งหมายและวัตถุประสงค์ที่สำคัญอยู่ 4 ประการ คือ

1. เพื่อศึกษาถึงลักษณะทางกายภาพและระบบนิเวศของชุมชน ซึ่งอาจจะเป็นทั้งข้อจำกัดหรือปัจจัยที่เอื้ออำนวยต่อการเกษตรกรรม อันเป็นอาชีพหลักของชุมชน
2. เพื่อศึกษาถึงความสัมพันธ์ของสังคม-เศรษฐกิจของกระบวนการผลิตข้าว อันเกี่ยวข้องกับวิถีการดำเนินชีวิตของสมาชิกในชุมชนหมู่บ้าน
3. เพื่อศึกษาถึงการปรับตัวทางวัฒนธรรมในชุมชนที่ดำเนินไปพร้อมกับการเปลี่ยนแปลงของโครงสร้างด้านต่างๆ ของสังคมชาวนา
4. เพื่อทำการศึกษาถึงปรากฏการณ์ ในช่วงของการเปลี่ยนผ่านของสังคมชาวนาในชุมชนหมู่บ้าน อันเนื่องมาจากการพัฒนาของรัฐและอิทธิพลของระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม

สมมติฐานของการศึกษา

ลักษณะทางกายภาพและระบบนิเวศ เป็นทั้งปัจจัยที่เอื้ออำนวยและเป็นข้อจำกัด ในการกำหนดแบบแผนการผลิตทางเกษตรกรรมและกิจกรรมทางเศรษฐกิจของชุมชนซึ่งจะมีการปรับตัวไปพร้อมกับความเปลี่ยนแปลงในลักษณะต่างๆ ของชุมชน

ขอบเขตของการศึกษา

การศึกษาวิจัยครั้งนี้เป็นการศึกษาเฉพาะกรณีของสังคมชาวนาในชุมชนหมู่ที่ 3 ตำบลบางกระเจ็ด อำเภอบางคล้า จังหวัดฉะเชิงเทรา ซึ่งผู้ศึกษาจะถือว่าเป็นตัวแทนของสังคมชาวนา โดยทำการศึกษาเกี่ยวกับประวัติความเป็นมาของชุมชน องค์ประกอบและโครงสร้างทางเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรมและสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติที่ดำเนินสืบเนื่องมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ถึงแม้ว่าการทำนาปลูกข้าวจะยังคงเป็นอาชีพหลักของชุมชน แต่ก็ดำเนินไปท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงของสภาวะการณ์ต่างๆ ในสังคมชนบท ซึ่งเชื่อมโยงไปถึงสังคมเมืองที่กว้างไกลออกไป โดยได้ทำการศึกษากลุ่มประชากรจำนวน 104 ครอบครัวอย่างใกล้ชิดเพื่อที่จะนำข้อมูลเบื้องต้นที่ได้รับมาวิเคราะห์และจำแนกให้เห็นถึงปัจจัยต่างๆ ที่เกี่ยวข้องดังที่ได้กล่าวมาข้างต้น

ขั้นตอนและวิธีการศึกษา

การศึกษาวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (qualitative research) โดยใช้วิธีการศึกษาชุมชน (Community study) อันเป็นการเลือกศึกษาสังคมชาวนาในชุมชนชนบท โดยเลือกชุมชนหมู่บ้านที่วิถีชีวิตในการทำนาปลูกข้าวเป็นพืชเศรษฐกิจหลักสืบทอดกันมาช้านาน ซึ่งมีขั้นตอนในการดำเนินการดังนี้คือ

1. ทำการศึกษาข้อมูลด้านเอกสารที่มีความสัมพันธ์กับชุมชนที่เข้าไปศึกษาในด้านสถานที่ตั้ง ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์ สภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ ลักษณะทางประชากร ที่ปรากฏอยู่ในชุมชนรวมถึงการศึกษารวบรวมงานศึกษาวิจัยที่เกี่ยวข้องจากแหล่งข้อมูลอื่นๆ

2. ทำการศึกษาข้อมูลภาคสนามด้วยวิธีการสังเกตแบบมีส่วนร่วม (participant observation) โดยเข้าไปใช้ชีวิตร่วมกับชาวบ้านในชุมชน

เข้าร่วมงานประเพณีกรรมและร่วมใช้แรงงานในระบบการผลิตของชุมชน การสัมภาษณ์อย่างเป็นทางการและไม่เป็นทางการ (Formal and Informal interview) เพื่อสังเกตพฤติกรรม การปะทะสังสรรค์และปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในชุมชนในช่วงเวลาดังกล่าว

3. ทำการวิเคราะห์ข้อมูลที่รวบรวมได้โดยจัดระบบ แยกประเภทตามวัตถุประสงค์และขอบเขตของการวิจัยและนำเสนอข้อมูลด้วยการวิเคราะห์เชิงพรรณนา (descriptive analysis) ซึ่งจะประกอบไปด้วยแผนภูมิ ตาราง แผนที่ และภาพประกอบต่างๆ

4. ทำการเรียบเรียงข้อมูลที่จัดระบบแล้ว เพื่อจัดพิมพ์และนำเสนอต่อบัณฑิตวิทยาลัยต่อไป

ความจำกัดของการศึกษา

การศึกษาคั้งนี้กระทำในลักษณะเป็นกรณีศึกษา (Case Study) เฉพาะพื้นที่ ดังนั้นผลของการศึกษาวิเคราะห์ในคั้งนี้จึงไม่อาจนำไปใช้เป็นตัวแทนหรือเป็นข้อสรุปของการศึกษาถึงการเปลี่ยนแปลงของสังคมชาวนาได้ทั้งหมด นอกจากนี้ ผลการศึกษายังอยู่ภายใต้เงื่อนไข ปัจจัยที่เป็นข้อจำกัดและเื้อออำนวยต่างๆ จำนวนหนึ่งซึ่งอาจเปลี่ยนแปลงได้ในอนาคต

คำจำกัดความในการศึกษา

สังคมชาวนา (peasatn society) : เป็นสังคมที่หาเลี้ยงชีพด้วยการเกษตรกรรม เช่น ทำนา ทำไร่ ทำสวน การประมง การเลี้ยงสัตว์ รวมไปถึงผู้มีอาชีพอื่นที่อาศัยอยู่ในชนบทซึ่งต่างก็มีวิถีชีวิตและความเป็นอยู่ภายใต้กฎเกณฑ์ทางด้านขนบธรรมเนียมประเพณีของท้องถิ่นที่ได้รับถ่ายทอดมาจากบรรพบุรุษ

ชุมชน : หน่วยของความสัมพันธ์ต่อกันของคนที่อยู่ในย่านเดียวกันมีเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมและจุดมุ่งหมายในกิจกรรมต่างๆ ร่วมกัน ทั้งนี้อาจมีสถาบันหรือกลุ่มสมาชิกในชุมชนนั้นเองทำหน้าที่ต่างๆ เพื่อเป็นแกนยึดเหนี่ยวปัจเจกชนให้รวมเข้ามาเป็นกลุ่ม

เกษตรแบบผสมผสาน (mixed farming) : การทำกิจกรรมทางการเกษตรตั้งแต่ 2 ชนิดขึ้นไป โดยแต่ละกิจกรรมเอื้อประโยชน์มีผลเกื้อกูลต่อกัน เช่น การเลี้ยงปลาในนาข้าว เลี้ยงไก่บนบ่อปลา หรือการทำไร่นาสวนผสมที่มีการทำสวน ทำนา การทำไร่และปลูกพืชสวนครัว เลี้ยงสัตว์ลงในพื้นที่บริเวณเดียวกัน

นิเวศวิทยา : คือการศึกษาถึงความสัมพันธ์ ระหว่างสิ่งมีชีวิตกับสภาพสิ่งแวดล้อมและถิ่นที่อยู่อาศัย โดยพิจารณาถึงองค์ประกอบหน้าที่ของสิ่งเหล่านั้น หรืออาจหมายถึงการดัดแปลงวัฒนธรรมของมนุษย์ให้เข้ากับสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์

หมู่ 3 : เขตการปกครองของตำบลบางกระเจ็ด อำเภอบางคล้า จังหวัดฉะเชิงเทรา ซึ่งประกอบไปด้วยบ้านบางชีล้อม บ้านบางต้นไทร บ้านคลองบัวขาว บ้านสนามหิน โดยทุกครอบครัวต่างก็มีอาชีพทางการเกษตรทั้งสิ้น

เอกสาร งานวิจัยและแนวคิดทฤษฎีที่เกี่ยวข้อง

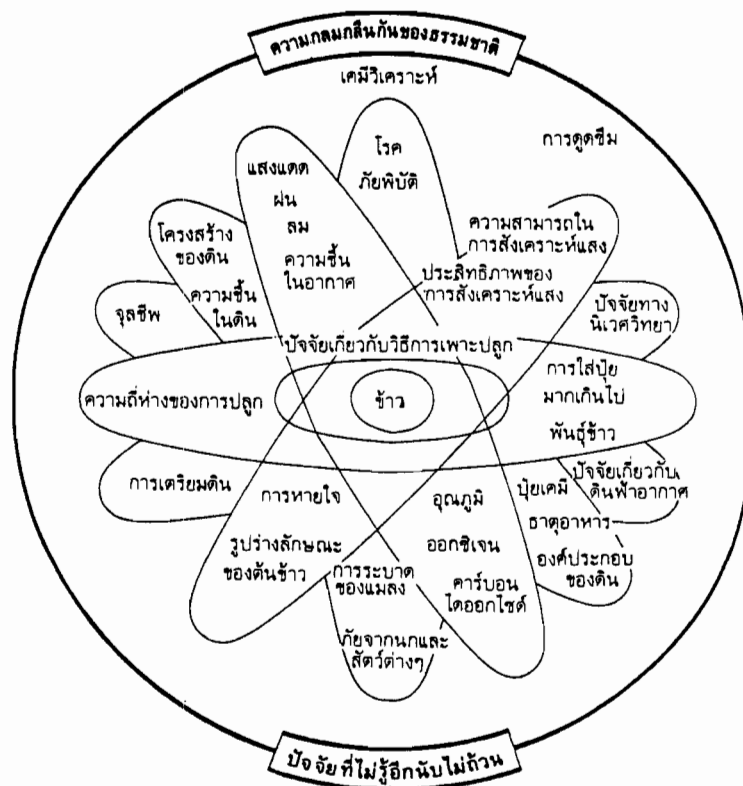
เนื่องจากลักษณะของชุมชนหมู่บ้านแต่ละแห่งในสังคมไทยนั้น ต่างก็มีความหลากหลายกันด้วยเงื่อนไขและองค์ประกอบต่างๆ ดังนั้นการศึกษาวิจัยในครั้งนี้จะใช้แนวคิดหรือตัวแบบในการศึกษา เพื่อให้สามารถแสดงให้เห็นถึงบทบาทหน้าที่ โครงสร้างและการจัดระเบียบทางสังคมอย่างชัดเจนในหลายแง่มุม หรือเพื่อแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างปัจจัยที่เกี่ยวข้องเนื่องกันซึ่งได้แก่ แนวคิดทฤษฎีดังต่อไปนี้

1. แนวคิดด้านนิเวศวิทยา (Ecology)

เป็นการพิจารณาถึงลักษณะของสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติทั้งด้านกายภาพและชีวภาพของชุมชน เช่น สภาพภูมิประเทศ ภูมิอากาศ อุกกศาสตร์ ปฐพีวิทยา เป็นต้น โดยมุ่งเน้นให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมซึ่งต่างก็เชื่อมโยงกันอยู่ตลอดเวลา การเปลี่ยนแปลงใดๆ ในระบบหนึ่งย่อมส่งผลกระทบต่ออีกระบบหนึ่งหรือระบบอื่นๆ ได้ ทำให้เกิดมีการปรับตัวของระบบอยู่เสมอ โดยเฉพาะการทำนาปลูกข้าวของชุมชนซึ่งต้องใช้ทรัพยากรในท้องถิ่นเพื่อการผลิตในหลายลักษณะด้วยกัน ทำให้วิถีชีวิตและกฎเกณฑ์ทางสังคมในชุมชนมีความเกี่ยวเนื่องอยู่กับปัจจัยของระบบนิเวศดังกล่าว

นอกจากนั้น มาชานาบุ ฟูกุโอกะ ได้เสนอแนวคิดในหนังสือ *The natural of farming the theory and Practices of Green Philosophy* (สุพจน์ อิศวพันธ์ชนกุล: 2534) อันเป็นการเปรียบเทียบ เกษตรกรรมวิทยาศาสตร์กับเกษตรกรรมธรรมชาติ ที่เกี่ยวกับการทำนาปลูกข้าว ว่ามีลักษณะที่ขัดแย้งหรือสวนทางกันในหลายด้านคือ เกษตรกรรมวิทยาศาสตร์เป็นการพิจารณาถึงปัจจัยหรือองค์ประกอบด้านระบบนิเวศที่เกี่ยวกับการเติบโตของต้นข้าว เช่น ความเป็นกรด ด่างของดิน อุณหภูมิ ความชื้นของอากาศ แสงแดด ฯลฯ การทำนาปลูกข้าวเพื่อให้ได้ผลผลิตมากที่สุดโดยการปรับปรุงด้านสภาพแวดล้อม เช่น การปรับสภาพดิน การใช้ปุ๋ย การควบคุมโรคพืชและแมลง เป็นต้น มีการใช้วิธีการทางวิทยาศาสตร์ในการนำข้าวมาวิเคราะห์ถึงองค์ประกอบของข้าวทางเคมี โครงสร้างและหน้าที่ของต้น ราก ใบ ดอก รวมไปถึงกลไกในการหายใจ การสังเคราะห์แสง รวมทั้งปัจจัยอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องอีกนานาประการต่อไปนี้เป็นคือ

แผนภูมิที่ 1 แสดงปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับการเจริญเติบโตของข้าว

ที่มา : วารสารเทคโนโลยีที่เหมาะสม ปีที่ 9 ฉบับที่ 4/2534

สำหรับเกษตรกรธรรมชาตินั้น เชื่อมั่นในพลังและความสมบูรณ์ของธรรมชาติจึงพยายามศึกษาถึงธรรมชาติของข้าวในพื้นที่ต่างๆ จากนั้นก็พยายามสร้างสภาพของที่นาให้สอดคล้องกับการเติบโตของข้าว โดยมีมนุษย์เข้าไปแทรกแซงน้อยที่สุด และเห็นว่า วิธีทางวิทยาศาสตร์นั้นมีรากฐานมาจากความคิดแบบแยกส่วน เป็นการแยกคนออกจากการทำนาปลูกข้าวในขณะที่ธรรมชาตินั้นรวมกันเป็นหนึ่งเดียวแยกกันไม่ได้ เช่น ข้าวที่เป็นโรคขอบใบแห้งหรือโรครากเน่า ทีศนะทางวิทยาศาสตร์จะมองไปที่สาเหตุของปัญหาและแก้ไขตรงจุดนั้น หากพบว่าเกิดจากเชื้อแบคทีเรียก็ต้องใช้สารเคมีในการกำจัดโรคที่เกิดขึ้น อีกทั้งต้องพิจารณาสภาพแวดล้อมอื่นๆ เช่น มีฝนตกมากเกินไป มีน้ำขังนาน อากาศร้อนหรือพันธุ์ข้าวมีความต้านทานเชื้อแบคทีเรียต่ำ เป็นต้น ซึ่งลักษณะของปัญหาจะเกี่ยวข้องกันเป็นลูกโซ่จนไม่สามารถหาข้อยุติได้ แต่ทางด้าน

เกษตรกรรมธรรมชาติกลับเห็นว่า การเติบโตของข้าวนั้นขาดความสมดุลทำให้ ต้องมีการปรับสภาพของดินข้าวตามธรรมชาติเพราะธรรมชาตินั้นจะรักษาระบบ ระบายของตุนอยู่เสมอ เพื่อให้เกิดความสมดุลในตัวเองซึ่งจัดว่าเป็นลักษณะ ในทางอุดมคติอีกประการหนึ่งของการทำนาปลูกข้าวที่สืบทอดกันมาจนถึงปัจจุบัน

Adam Inez (1984) ได้ทำการศึกษาสิ่งแวดล้อมที่เหมาะสม ในการปลูกข้าวของเอเชียและสรุปว่าปัจจัยที่สำคัญ ได้แก่ ปริมาณของน้ำ สภาพของดิน ลักษณะทางภูมิประเทศ และยังมีชี้ให้เห็นถึงความสำคัญของปัจจัย ทางด้านการระเหยของน้ำ ความชื้นสัมพัทธ์และปริมาณของน้ำฝนในราว 54-65 นิ้วต่อปี อุณหภูมิของอากาศที่มากกว่า 70 องศาฟาเรนไฮต์ ข้าวจึงเป็นพืชที่ปลูก ได้ดีในเขตร้อนและรองเขตร้อน บริเวณที่ปลูกข้าวจึงต้องมีความชื้นฝนตกสม่ำเสมอ และข้าวยังขึ้นได้ดีในดินที่ต่างกัน แต่ดินชั้นล่าง (Subsoil) ต้องเป็นดินที่ไม่ยอม ให้น้ำซึมผ่านได้ง่าย บริเวณที่เหมาะสมคือที่ราบดินตะกอน (Alluvial plain) ซึ่งมีธาตุอาหารของพืชที่สมบูรณ์ นอกจากนั้นยังมีนักวิชาการญี่ปุ่น ได้เสนอแนวคิด ไว้ในหนังสือ THAILAND, a rice-growing society (1978) ถึงระบบ นิเวศของไทยว่าอยู่ในเขตมรสุม พื้นที่เป็นที่ราบดินตะกอน มีแม่น้ำ ลำคลองมาก โดยเฉพาะที่ราบภาคกลางมีการทำนาปลูกข้าวกันมากที่สุด อันเป็นการทำนาในที่ ต่ำ (lowland rice) ซึ่งแตกต่างไปจากการทำนาในที่สูง (upland rice) ฉะนั้นสภาพของภูมิประเทศ ภูมิอากาศ จึงเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้การทำนาปลูกข้าว และการเกษตรอื่นๆ กลายเป็นอาชีพที่สำคัญ ของคนไทยและจะนำไปสู่เศรษฐกิจ เพื่อการค้าในยุคใหม่ ตามการเปลี่ยนแปลงของสังคมชาวนาที่มีการผลิตข้าวเป็น พื้นฐานสำคัญ

ก่อนหน้านั้น Michael Moerman (1968) ได้ทำการศึกษา ชุมชนหมู่บ้านไทลื้อที่บ้านปิง อำเภอเชียงคำ จังหวัดพะเยา ในเรื่อง Agricultural change and Peasant choice in Thai Village พบว่ามีการทำนาปลูกข้าวโดยขึ้นอยู่กับลักษณะสิ่งแวดล้อมในชุมชนและปริมาณ ของน้ำในฤดูกาลทำนาเป็นสำคัญ ซึ่งมีแบบแผนที่ต่างกันไป เช่น บริเวณแม่น้ำ

ลาว เป็นที่ลุ่มจะถูกน้ำท่วมเสมอ จึงมักจะทำนาดำและไถด้วยควาย ส่วนที่สูงขึ้นมาจะเป็นการทำนาฝืน มีการท่อน้ำแบบเหมืองฝายโดยจะทำทั้งนาดำและนาหว่าน มีการใช้รถไถเข้ามาช่วยด้วย สำหรับในที่สูงหรือที่บุกเบิกใหม่จะเป็นแบบนาป่าซึ่งคล้ายกับการทำข้าวไร่ Moerman ได้ชี้ให้เห็นว่า ความแตกต่างของพื้นที่ดังกล่าว จะส่งผลต่อรูปแบบของการทำนาปลูกข้าวและยังเชื่อมโยงไปถึง การจัดระเบียบทางสังคมของชุมชนระหว่างก้านที่เป็นเจ้าของรถไถกับชาวบ้าน รวมไปถึงสภาพทางวัฒนธรรมของชุมชนที่ยังคงมีการบริโภคข้าวเหนียวและการร่วมมือกันใช้แรงงานในช่วงฤดูกาลผลิตดังกล่าว ต่อมา อรุณ ศรีประเสริฐ (2516) ได้ทำการศึกษาเปรียบเทียบความสัมพันธ์ของที่นา ไร่ อ้อย และป่าไม้กับภูมิประเทศในพื้นที่บางอำเภอของจังหวัด ราชบุรี กาญจนบุรี และสุพรรณบุรี และสรุปให้เห็นว่า สภาพภูมิประเทศที่มีความสูงแตกต่างกันจะมีผลต่อการใช้ที่ดินสำหรับการปลูกพืชแต่ละชนิดที่ต่างกัน กล่าวคือ พื้นที่ความสูงระดับ 1-10 เมตร จะเหมาะสมกับการทำนาปลูกข้าวมากที่สุด พื้นที่ระดับ 10-20 เมตรเหมาะสำหรับเป็นที่นาและไร่อ้อย ส่วนพื้นที่ความสูงระดับ 20-30 เมตรเหมาะแก่การปลูกพืชไร่อย่างเด็ยวและพื้นที่ระดับ 30 เมตรขึ้นไปเหมาะสำหรับเป็นป่าไม้มากที่สุด

ดำรงค์ ฐานดี (2523) ได้เสนอแนวคิดว่าลักษณะทางภูมิศาสตร์และสภาพแวดล้อม มีความสัมพันธ์โดยตรงกับความพยายามในการทำมาหากินเพื่อการดำรงชีพของมนุษย์ จากปรากฏการณ์ดังกล่าวนี้ นักมานุษยวิทยาได้พบว่า ผู้คนในสังคมต่าง ๆ จะตกอยู่ภายใต้อิทธิพลและการควบคุมของธรรมชาติ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสังคมดั้งเดิมและสังคมเกษตรกรรม ทั้งนี้เพราะทรัพยากรที่มีอยู่เป็นองค์ประกอบที่สำคัญและเกี่ยวข้องกับกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่ล้วนจะต้องพึ่งพาอาศัยธรรมชาติเป็นส่วนใหญ่ เช่น ในสังคมที่มีระดับเทคโนโลยีต่ำจะต้องพึ่งพาธรรมชาติสูง แต่ก็มี ความพยายามที่จะเอาชนะธรรมชาติโดยการสร้าง ปรับปรุง เครื่องมือ เครื่องใช้ ในการผลิตขึ้นมาตลอด โดยเฉพาะมนุษย์ในปัจจุบันสามารถดำรงชีพอยู่ภายใต้การควบคุมของชาติน้อยลงกว่าแต่ก่อนมาก นอกจากนี้ ดำรงค์ ฐานดี ยังได้ทำการศึกษาชุมชนหมู่บ้านที่เกาะเคล็ดและบ้านสระมะเขือ

อำเภอศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี พบว่าสภาพของชุมชนมีพื้นที่ลาดเอียงจากทิศใต้ไปสู่ทางเหนือลงสู่ที่ราบลุ่มแม่น้ำบางปะกง โดยทางทิศใต้ซึ่งมีสภาพดินเป็นดินลูกรัง ดินร่วนปนทราย ชาวบ้านจึงมักจะปลูกพืชไร่ เช่น ถั่วลิสง มันสำปะหลังและผักสวนครัว รอบๆ หมู่บ้านซึ่งเป็นดินร่วนปนทรายและดินเหนียวจะเป็นบริเวณนาข้าวที่เป็นแบบนาดำ ส่วนด้านทิศเหนือเป็นที่ลุ่มมีน้ำท่วมตลอดฤดูฝนชาวบ้านจึงทำนาแบบนาหว่าน โดยใช้พันธุ์ข้าวเหนียว ทั้งสองหมู่บ้านอาศัยเพียงน้ำฝนในการทำนาจึงทำได้เพียงปีละครั้งเดียวและใช้น้ำจากบ่อในฤดูแล้งเพื่อการบริโภค

ดังนั้นจึงอาจสรุปได้ว่าในแต่ละชุมชนต่างก็มีลักษณะของสภาพแวดล้อมและระบบนิเวศที่แตกต่างกันออกไป ซึ่งต่างก็มีความพยายามในการปรับปรุงวิถีการผลิตและการดำเนินชีวิตให้สอดคล้องกับสภาพของธรรมชาติด้านสิ่งแวดล้อมและระบบนิเวศอันย่อมจะมีผลต่อผลผลิตและรายได้ของชุมชนหมู่บ้านเป็นสำคัญ ดังนั้น รูปแบบของความสัมพันธ์ระหว่างชาวนาในชุมชนกับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติทั้งในด้านกายภาพ (Physical Environment) และด้านชีวภาพ (Biological Environment) จึงนับว่ามีอิทธิพลอย่างมากต่อวิถีการดำเนินชีวิตของชาวนาในชุมชน ซึ่งเป็นสังคมเกษตรกรรมที่จะต้องมีการพึ่งพิงความสัมพันธ์ของทรัพยากรธรรมชาติในท้องถิ่นเป็นสำคัญ ซึ่งสภาพดังกล่าวได้ก่อให้เกิดการปรับตัวและการเปลี่ยนแปลงในลักษณะต่างๆขึ้นในชุมชนหมู่บ้าน เช่น การเปลี่ยนแปลงของแบบแผนในการผลิต การจัดระเบียบทางสังคมของชุมชนและระบบความเชื่อที่ดำเนินสืบเนื่องมาตั้งแต่อดีต เป็นต้น

2. แนวคิดทางด้านสังคม-เศรษฐกิจ (Socio-Economy)

เป็นแนวความคิดเกี่ยวกับความสัมพันธ์ของกิจกรรมทางเศรษฐกิจและสังคมที่ดำเนินควบคู่กันไปตามกลางการปรับตัวของชุมชนหมู่บ้านซึ่งเป็นผลมาจากความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับสังคมอื่นๆ โดยเฉพาะสังคมเมืองซึ่งส่งผลให้กระบวนการทำนาปลูกข้าวที่เคยเป็นการผลิตเพื่อเลี้ยงตนเอง (Self sufficient) ที่ดำเนินมาแต่อดีตอันจัดเป็นลักษณะของเศรษฐกิจเพื่อการยังชีพ (Subsistence

Economy) ได้เปลี่ยนแปลงไปสู่ระบบเศรษฐกิจการตลาด (Market Economy) พร้อมการเปลี่ยนแปลงของโครงสร้างและการจัดระเบียบทางสังคมของชุมชนหมู่บ้าน อันเป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในสังคมชนบทของไทยภายใต้เงื่อนไขและรูปแบบที่แตกต่างกันออกไป

Robert Redfield (1956) ได้เสนอแนวคิดไว้ว่า สังคมชาวไร่ ชาวนานั้นไม่ได้เป็นสิ่งที่ยุติกันทีเดียว แต่กลับมีความสัมพันธ์กับสังคมอื่นหรือเป็นส่วนหนึ่งของสังคมที่ใหญ่กว่า โดยได้จำแนกระบบเครือข่ายความสัมพันธ์ของสังคมชาวไร่ ชาวนาออกเป็น 3 ลักษณะ ดังนี้คือ

1. ความสัมพันธ์ทางสังคมและการเมือง คือ สังคมชาวไร่ ชาวนาในชุมชนหมู่บ้านนั้น ล้วนมีความสัมพันธ์กับสังคมเมือง รัฐ หรือระบบการเมืองการปกครองอื่นๆ
2. ความสัมพันธ์ทางการผลิต ซึ่งก่อให้เกิดคนอีกกลุ่มหนึ่งมีบทบาทเป็นคนกลางทำหน้าที่เชื่อมโยงชาวนาในชุมชนกับสังคมภายนอก ซึ่งต่างกับระบบแรกที่ไม่ได้จัดเรื่องระบบความสัมพันธ์อย่างเป็นช่วงชั้น แต่ขึ้นอยู่กับสินค้าตลาด และความต้องการที่จะแลกเปลี่ยนกัน เป็นต้น
3. ความสัมพันธ์ทางสังคม เป็นระบบที่ชาวนาในชุมชนสร้างขึ้นโดยอาศัยความสัมพันธ์ทางเครือญาติ เพื่อนฝูง และมิตรสหาย โดยไม่ผูกพันกับพื้นที่ แต่ขึ้นอยู่กับความสามารถของแต่ละคนในการที่จะสร้างเครือข่ายของตน เป็นต้น

จากการศึกษาของ JACQUES AMYOT (1976) ในเรื่อง VILLAGE AYUTTHAYA Social and economic condition of a rural population in central Thailand ได้ศึกษาเปรียบเทียบชุมชนหมู่บ้าน 3 แห่ง ที่ดำเนินวิถีชีวิตด้วยการทำนา ปลูกข้าวในจังหวัดอยุธยา และได้พบว่าปัจจัยที่ทำให้สภาพเศรษฐกิจ-สังคม ของชุมชนหมู่บ้านดังกล่าวมีความแตกต่างกันขึ้นอยู่กับองค์ประกอบที่สำคัญคือ ลักษณะคุณภาพของดินในแต่ละชุมชน สภาพภูมิอากาศและปริมาณฝนประจำปี อีกทั้งประสิทธิภาพระบบการชลประทาน

ของรัฐ ซึ่งส่งผลให้เกิดความแตกต่างของพืชที่ใช้เพาะปลูก เงื่อนไขของการใช้ที่ดิน เช่น ปริมาณการถือครองที่ดิน การเช่า การแบ่งมรดกในเครือญาติ รวมไปถึงการใช้แรงงานในการทำนาปลูกข้าวของชุมชน JACQUES AMYOT ได้สรุปปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในชุมชนไว้โดยสังเขปดังนี้

1. ชาวนามีความพยายามที่จะปลูกข้าวซึ่งเป็นผลผลิตหลักของชุมชนในที่ลุ่ม คริวเรือกที่ถือครองที่ดินได้เพียงพอก็สามารถที่จะทำกำไรได้มาก แต่ความเป็นจริงแล้วยังมีบางคริวเรือกที่ถือครองที่ดินน้อยหรือไม่มีเลย จึงต้องพึ่งพาอาศัยผู้อื่น อันมีผลต่อการใช้แรงงาน การเช่าที่ดินและรายได้จากผลผลิตของการทำนาปลูกข้าวในชุมชนอีกด้วย

2. ระบบการศึกษาต่ำ ทำให้ชาวนาขาดแคลนความรู้ที่จะปรับปรุงการผลิตทางเกษตรกรรม หรือการแสวงหาทางเลือกอื่นๆ การศึกษาของโรงเรียนในชุมชนไม่มีความสัมพันธ์กับวิถีชีวิตของชาวนา ไม่มีการฝึกฝนอาชีพในการทำนาปลูกข้าวและเจ้าหน้าที่ของรัฐก็ไม่ได้มีบทบาทต่ออย่างใด

3. ไม่มีการใช้ที่ดินแบบเข้มข้น เพื่อการผลิตของชาวนา เนื่องจากเป็นการผลิตที่สืบเนื่องกันมาตามประเพณียึดถือและเชื่อมั่นในเทคโนโลยีแบบเดิม ชาวนาขาดความสนใจที่จะปลูกพืชเศรษฐกิจอื่นๆ นอกจากข้าว ทั้งนี้เพราะบางส่วนเป็นที่นาเช่า ชาวนาจึงไม่กล้าลงทุนหรือทำกิจกรรมใดๆ เช่น การปลูกไม้ยืนต้น หรือการปรับปรุงพื้นที่นา เป็นต้น นอกจากนี้แบบแผนของความร่วมมือในชุมชนก็เริ่มเปลี่ยนแปลงไปสู่ความเป็นปัจเจกชนมากยิ่งขึ้น

4. ไม่มีอุตสาหกรรมในท้องถิ่นขึ้นมารองรับแรงงานในชุมชน ทำให้เกิดการว่างงานตามฤดูกาลและนอกฤดูกาลเป็นผลให้ชาวนามีรายได้ต่ำ ความไม่สะดวกในการคมนาคมทำให้ผลผลิตออกสู่ตลาดได้ลำบาก ประกอบกับชาวนาบางส่วนไม่มีกรรมสิทธิ์ในที่ดินจึงไม่สามารถที่จะมีทุนหรือหาเงินทุนเพื่อการทำนาปลูกข้าวอย่างมีประสิทธิภาพได้

งานการศึกษาของ KONARD KINGSHILL (1976) ในเรื่อง "KU DANG the red tomb a village study in Northern Thailand

1954-1974" เป็นการศึกษาชุมชนหมู่บ้านกุ่มแดง อำเภอสารภี จังหวัดเชียงใหม่ ซึ่งมีเศรษฐกิจพื้นฐานของชุมชนขึ้นอยู่กับภาคเกษตรกรรม โดยเฉพาะการทำนาปลูกข้าว มีการพัฒนาระบบชลประทานแบบเหมืองฝายโดยชาวบ้านร่วมกันเลือกบุคคลในชุมชนขึ้นเป็นผู้นำ เพื่อดูแลและแก้ไขปัญหาอันเกิดจากการใช้น้ำในช่วงฤดูกาลผลิตของชุมชน KINGSHILL ได้ชี้ให้เห็นว่า แต่เดิมนั้นมีการทำนาปีโดยการปลูกข้าวเหนียวไว้บริโภคในครัวเรือน หรือร่วมพิธีกรรมของชุมชนแต่ต่อมาได้มีการปรับตัวเพื่อการทำนาปรังหรือการปลูกพืชครั้งที่สอง เพื่อการแสวงหากำไรและเพิ่มรายได้ให้แก่ครัวเรือนมากขึ้น โดยพบว่าชาวบ้านมีความพยายามที่จะปลูกเศรษฐกิจระยะสั้นที่ให้ผลตอบแทนสูง ในพื้นที่ภายหลังการทำนาปีแล้ว เช่น ยาสูบ กระเทียม มะเขือเทศ ถั่วเหลือง เป็นต้น มีการปลูกกล้วยพันธุ์ดีทำให้ผลผลิตสูงโดยจะออกสู่ตลาดในช่วงเดือนกรกฎาคม ปัจจัยดังกล่าวทำให้ระบบความสัมพันธ์ทางสังคม-เศรษฐกิจของชุมชนเปลี่ยนไป มีการซื้อขายที่ดินอันเป็นปัจจัยการผลิตที่สำคัญกันมากขึ้น มีรูปแบบการเช่าที่ดินระหว่างกลุ่มเครือญาติ คนในชุมชนหรือต่างชุมชนในอัตราค่าตอบแทนหรือการแบ่งผลผลิตที่ต่างกันออกไป รวมทั้งมีการเคลื่อนย้ายแรงงานโดยเฉพาะเยาวชนที่มีการศึกษาออกไปทำงานกันภายนอกชุมชนกันมากขึ้น อันเป็นผลมาจากความสะดวกในการคมนาคมจากการพัฒนาของรัฐในช่วงเวลาที่ผ่านมา

ความเปลี่ยนแปลงทางด้านสังคม-เศรษฐกิจนั้น ดำเนินมาอย่างต่อเนื่องในสังคมชนบทซึ่งมีพื้นฐานขึ้นอยู่กับภาคเกษตรกรรม ปრაกฏการณ์ที่เกิดขึ้นในชุมชนหมู่บ้านนั้น จึงเป็นสิ่งที่สะท้อนให้เห็นถึงลักษณะของการเปลี่ยนผ่านจากการผลิตเพื่อการยังชีพไปสู่การผลิตแผนใหม่ที่ให้ผลตอบแทนสูง ซึ่งทำให้เกิดการปรับตัวกับหน่วยหรือสถาบันทางสังคมในชุมชนหลายลักษณะด้วยกัน เช่น จากการศึกษาของ Paul Lightfoot และ Theodore Fuller (1984) ในเรื่องวงจรของการอพยพในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย โดยทำการศึกษาชุมชนชาวนาที่บ้านอาจสามารถ อำเภออาจสามารถ จังหวัดร้อยเอ็ด ซึ่งเป็นหมู่บ้านยากจนและมีอัตราการเคลื่อนย้ายแรงงานในชุมชนสูงมาก และได้

พบว่า แต่เดิมมีการทำนาปลูกข้าวเป็นเศรษฐกิจหลักพื้นฐานสืบทอดกันมาโดยเป็น การทำน่าน้ำฝนเพียงปีละครั้ง ฉะนั้นผลผลิตและรายได้จึงขึ้นอยู่กับสภาพธรรมชาติ ในแต่ละปี รวมไปถึงปัจจัยอื่นๆ เช่น การใช้แรงงานร่วมกันในชุมชนโดยเฉพาะ กลุ่มเครือญาติและเพื่อนบ้าน ปริมาณของสินค้าซื้อทั้งในระบบและนอกระบบจาก ชุมชนและภายนอกชุมชน เช่น พ่อค้า สหกรณ์ หรือธนาคารพาณิชย์ เป็นต้น ผลการศึกษาได้ชี้ให้เห็นถึงปัจจัยที่ดึงดูดและผลักดันให้เกิดการอพยพแรงงานของ ชุมชนคือ การเพิ่มขึ้นของประชากร ความเจริญของการคมนาคม การศึกษา การ กระจายของสื่อมวลชน ทำให้เกิดโอกาส ความรู้ และช่องทางในการแสวงหา รายได้ของครัวเรือนโดยการอพยพไปทำงานทำต่างชุมชน ในตัวเมือง และใน กรุงเทพฯ ทำให้ครัวเรือนมีรายได้สูงขึ้น พ่อที่จะซื้อเครื่องจักรจำพวกรถไถ เครื่องสูบน้ำ เพื่อทดแทนการขาดแคลนแรงงานในช่วงฤดูการผลิต เครื่องจักร เหล่านั้นจึงเข้ามาแทนที่เครื่องมือแบบเดิมและแทนแรงงานของสัตว์ในการทำนา ปลูกข้าว โดยสัตว์จะเลี้ยงไว้เพื่อการจำหน่ายเพียงอย่างเดียว ซึ่งปรากฏการณ์ ดังกล่าวทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงต่อโครงสร้างของครอบครัว การจัดระเบียบ ทางสังคมของชุมชน การยึดถือในขนบธรรมเนียมประเพณี และยังคงแสดงให้เห็นถึง ความแตกต่างทางเศรษฐกิจของชาวบ้านในชุมชนอย่างเป็นรูปธรรมยิ่งขึ้นอีกด้วย

นอกจากนี้ วรพล พรหมิกบุตร (2534) ได้เสนอประเด็นในอีก ด้านหนึ่งของการเปลี่ยนแปลงในชุมชนหมู่บ้านของชนบทในทุกวันนี้ว่า ถึงแม้จะยัง มองเห็นการผลิตทางด้านเกษตรกรรมได้โดยทั่วไป แต่ก็ได้มีสาระสำคัญของการ ผลิตแบบเกษตรกรรมดั้งเดิมแบบยังชีพหรือเพื่อเลี้ยงตนเองดังเช่นในอดีต การทำ นา ทำสวน และปศุสัตว์ในปัจจุบันล้วนเป็นการผลิตเพื่อการตลาด ซึ่งเกษตรกร ต้องขายผลผลิตของตนเป็นสินค้า วิธีการผลิตก็มีความซับซ้อนทางเทคนิคมากขึ้น ซึ่งนอกจากนี้ วรพล ก็ยังได้เสนอลักษณะของการเปลี่ยนแปลงเป็นภาพรวมกว้างๆ โดยกล่าวถึงว่า โค กระบือที่เลี้ยงไว้ใช้งานและคันไถที่ทำขึ้นเองในชุมชนถูก แทนที่ด้วยเครื่องจักรกลที่จะต้องจ้าง เช่า หรือซื้อมาด้วยเงินตรา น้ำใน ธรรมชาติถูกจัดและควบคุมด้วยวิธีการชลประทาน ควบคู่ไปกับการใช้ปุ๋ยวิทยา-

ศาสตร์ สารเคมี และยากำจัดศัตรูพืชเพื่อการผลิตในระบบเกษตรกรรมแผนใหม่ เกิดระบบพ่อค้าคนกลางและโรงสีข้าวเพื่อรับซื้อผลผลิตแล้วนำออกจำหน่ายแสวงหากำไรในระบบตลาด ซึ่งมีส่วนทำให้ความสัมพันธ์ทางด้านสังคม-เศรษฐกิจของชุมชนหมู่บ้านนั้นเปลี่ยนไปซึ่งเป็นปรากฏการณ์ที่พบเห็นได้โดยทั่วไปในสังคมชนบทของไทย

ผลการศึกษาที่กล่าวมาแล้วนั้น จัดเป็นลักษณะของการวิเคราะห์ให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงของระบบการผลิตในชุมชนหมู่บ้านที่ปรากฏอยู่ในรูปแบบที่หลากหลายกันออกไป ตามเงื่อนไขและองค์ประกอบของชุมชนเหล่านั้น โดยมุ่งชี้ให้เห็นถึงผลอันเนื่องมาจากความสัมพันธ์ในระบบการผลิตแบบยังชีพที่ดำเนินมาแต่เดิมและกำลังถูกแทนที่หรือเป็นช่วงเปลี่ยนผ่านเข้าสู่ระบบการผลิตแบบทุนนิยมหรือการผลิตเพื่อการตลาดที่มีการแข่งขันกันสูงและอาศัยกลไกของราคาเป็นเครื่องวัดถึงผลตอบแทนที่จะเกิดขึ้นจากการประกอบการ โดยเฉพาะการทำนาปลูกข้าว ซึ่งความสัมพันธ์แบบใหม่นี้จะเชื่อมโยงระบบเศรษฐกิจของชุมชนหมู่บ้านให้มีความผูกพันกับสังคมภายนอกมากยิ่งขึ้น และยังเป็นตัวเร่งให้เกิดการปรับตัวของแบบแผนในการทำนาปลูกข้าว ระบบความสัมพันธ์ของชุมชนเพื่อตอบสนองต่อการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นดังกล่าว

3. แนวความคิดด้านวัฒนธรรมชุมชน

จากแนวความคิดที่ว่าสังคมชาวนาในชุมชนนั้นเป็นลักษณะของสังคมประเพณี ที่สมาชิกในชุมชนต่างก็มีวิถีในการดำเนินชีวิต มีการเรียนรู้ สืบทอดกันต่อมาซึ่งก่อให้เกิดกฎเกณฑ์และหลักปฏิบัติทางด้านพิธีกรรม ความเชื่อ ข้อห้ามและขนบธรรมเนียมที่แตกต่างออกไปตามเงื่อนไขทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมของท้องถิ่นที่ดำเนินไปท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลา

สรุเชษฐ์ เวชชพิทักษ์ (2533) ได้แสดงแนวคิดว่า วัฒนธรรมของชุมชนชนบทนั้นก่อตัวขึ้นจากการต่อสู้เพื่อให้ทุกคนมีอยู่มีกินซึ่งก่อให้เกิด วัฒนธรรมทางการผลิต โดยเฉพาะการเกษตรกรรมได้ก่อให้เกิดการคิดค้น

และพัฒนาเทคโนโลยีต่างๆ เช่น การยกคันทนาเพื่อกักเก็บน้ำในการปลูกข้าว ของชาวบ้านในพื้นที่ราบลุ่ม และการต่อสู้เพื่อให้มีชีวิตรอดนี้ ต้องพึ่งพาและขึ้นอยู่กับ ชุมชนชาติ จึงเกิดระบบความสัมพันธ์กับชุมชนชาติประกอบกับความต้องการคำอธิบายเกี่ยวกับชนชาติรอบตัวความเป็นมาและเป็นไปของจักรวาล โลก และชีวิต ได้พัฒนาขึ้นเป็น วัฒนธรรมทางความเชื่อ เกิดระบบคุณค่าและการรับศาสนา เข้ามาในชุมชนพร้อมกับพิธีกรรมต่างๆ และการศึกษาที่ต้องอยู่ร่วมกันเป็นชุมชนจำเป็นต้องมีการจัดระบบความสัมพันธ์ที่จะทำให้ทุกคนอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุขสันติ ได้ก่อให้เกิด วัฒนธรรมการอยู่ร่วมสัมพันธ์กัน เกิดเป็นจารีตประเพณี ระบบกฎเกณฑ์ และพิธีการต่างๆ เป็นแนวทางให้สมาชิกชุมชนรุ่นปัจจุบันและรุ่นต่อไปได้ยึดถือปฏิบัติ ดังนั้นโครงสร้างของวัฒนธรรมชุมชนจึงมีองค์ประกอบที่สำคัญ 3 ประการ คือ

1. ระบบการผลิตเพื่อการทำมาหากิน
2. ระบบความเชื่อประกอบด้วยศาสนา คุณค่า พิธีกรรม
3. ระบบการอยู่ร่วมสัมพันธ์กัน ประกอบด้วยครอบครัว

เครือญาติ ชุมชน และความสัมพันธ์ระหว่างชุมชน

นอกจากนั้น กระบวนการสั่งสมทางวัฒนธรรมชุมชนและประวัติศาสตร์ท้องถิ่นได้แสดงให้เห็นถึงระบบคุณค่าและแนวคิดทางสังคมซึ่งกลายมาเป็นวิถีการดำเนินชีวิตของชาวบ้านในชุมชนหมู่บ้านโดยทั่วไป ซึ่งสามารถที่จะพิจารณาได้จากแบบแผนของการเกษตรกรรมโดยเฉพาะการทำนาปลูกข้าวหรือจากพฤติกรรมของชาวบ้านในชุมชนที่แสดงให้เห็นถึงเครือข่ายความสัมพันธ์ทางเครือญาติ หรือการวิเคราะห์โดยผ่านทางประเพณี พิธีกรรมต่างๆ ที่ปรากฏอยู่ในชุมชน เป็นต้น แนวคิดด้านวัฒนธรรมชุมชนได้ถูกนำไปใช้ในการศึกษาของบุญเทียน ทองประสาน (2531) ในเรื่อง การทำนาในระบบเหมืองฝายของชาวบ้านในอำเภอเมืองและอำเภอดอกคำใต้ จังหวัดพะเยา ซึ่งผลการศึกษาพบว่า ประชานเหมืองฝาย (แก่เหมือง) นั้นเริ่มบทบาทมาจากชุมชนเล็ก ๆ โดยร่วมกันสร้างเหมืองฝายเพื่อการทำนาปลูกข้าวอันเป็นลักษณะของชลประทาน

ราษฎร ในช่วงเดือน 9 จะมีประเพณีเลี้ยงผีผายหรือผีขุนน้ำ ขุนนาหนอง ซึ่งเป็นผู้ริเริ่มสร้างเหมืองผายไว้แต่กาลก่อน ถ้าไม่เลี้ยงผีผายก็จะไม่ตกหรือผายอาจขาดพังลงได้ ซึ่งเป็นการย่ำเตือนให้ทุกคนช่วยกันดูแลรักษาผายและยังเป็นเวลาที่ชาวบ้านในชุมชนมาพบปะสังสรรค์กัน ผู้ที่ขัดแย้งกันก็ต้องคืนดีกันเพราะผีเหมืองผายอาจไม่พอใจ ประกอบกับผู้เป็นแม่เหมืองก็เป็นคนที่ "อยู่ในศีล กินในธรรม" ทำให้ชุมชนยอมรับบทบาทในการควบคุมการใช้น้ำและยังเป็นผู้ร่วมใช้แรงงานในการทำนาปลูกข้าวเช่นเดียวกับครอบครัวอื่นๆ ในชุมชน บุญเทียน ทองประสาน ได้ชี้ให้เห็นถึงศักยภาพของชุมชนที่สามารถสร้างระบบเพื่อการดำรงอยู่ร่วมกันได้อย่างมีอิสระ แต่สภาพการดังกล่าวอาจจะต้องเปลี่ยนไปเมื่อมีโครงการชลประทานรัฐเข้ามาซึ่งจะมีการสร้างอ่างเก็บน้ำขนาดใหญ่ มีคลองส่งน้ำ และคลองซอยอื่นๆ อันจะเป็นการลดบทบาทของแม่เหมืองและยังส่งผลให้โครงสร้างทางกายภาพของหมู่บ้านและวัฒนธรรมชุมชนต้องเปลี่ยนแปลงไปในที่สุด

งานของ เอี่ยม ทองดี (2532) ที่ได้เสนอแนวคิดของการทำนาปลูกข้าวและเรื่องของข้าว ว่าเป็นบ่อเกิดแห่งประเพณี วัฒนธรรม และรูปแบบในการดำเนินชีวิตที่มีการสืบทอดกันมาทั้งทางด้านวัตถุธรรม เช่น เครื่องมือเครื่องใช้อันได้แก่ คันไถ ยุงข้าว ครก สาก เป็นต้น และทางด้านนามธรรม อันได้แก่ ประเพณีพิธีกรรมต่างๆ เช่น การแรกนาขวัญ การสู่ขวัญข้าว สู่ขวัญควาย การทำบุญคุ้มข้าวใหญ่ ฯลฯ นอกจากนี้ยังทำให้เกิดคติชนของชาวบ้าน เช่น นิทานปรัมปรา ความเชื่อ และข้อห้ามที่เกี่ยวกับข้าวและการทำนาปลูกข้าวอีกมากมาย ซึ่งสอดคล้องกันแนวความคิดของ สุริยา สมุทคุปต์และ พัฒนา กิติอาสา (2534) ที่ได้เสนอไว้ในเอกสารประกอบนิทรรศการเรื่อง "บุญข้าวประดับดินและบุญข้าวสาก พิธีกรรม ข้าว และมนุษย์ในบริบททางสังคมและวัฒนธรรมอีสาน" โดยเสนอประเด็นว่า ข้าว คือรากฐานทางวัฒนธรรมของชาวอีสาน ทั้งนี้ไม่เพียงแต่ข้าวจะเป็นพืชเศรษฐกิจของชุมชนเท่านั้น การทำนาปลูกข้าวได้ทำให้ชุมชนหมู่บ้านได้พัฒนาไปพร้อมกัน ทั้งในระดับสังคมและปัจเจกชน มโนทัศน์เรื่องข้าวได้หยั่งลึกลงไปในระบบความคิดและความเชื่อของผู้คนจนกลายมาเป็นส่วนหนึ่งของโลกทัศน์ที่สัมพันธ์

แนบแน่นอยู่กับสภาพแวดล้อมของชุมชน สุริยา สมุทรคุปต์ ยังได้วิเคราะห์ลงไปถึงพิธีกรรมทางศาสนา (Religious ritual) ที่ปรากฏอยู่ในชุมชนหมู่บ้านและวัฒนธรรมของชาวอีสานที่เรียกว่า ฮีต 12 อันได้แก่ บุญพระเวส บุญบั้งไฟ บุญข้าวประดับดิน และบุญข้าวสาก เป็นต้น ซึ่งต่างก็มีแก่นกลางและความเกี่ยวข้องอยู่กับการทำนาปลูกข้าวภายใต้เงื่อนไขของความเชื่อ กาลเวลา สภาพทางเศรษฐกิจ และปัจจัยจากธรรมชาติเป็นสำคัญ ซึ่งได้กลายมาเป็นแบบแผนของความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ด้วยกัน และยังเป็นการปฏิสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติหรือสิ่งนอกเหนือธรรมชาติซึ่งปรากฏให้เห็นอยู่ทั่วไปในชุมชนชาวนาตามท้องถิ่นต่างๆ ดังกล่าว

แต่ปรากฏว่าในช่วงเวลาที่ผ่านไป รัฐได้มีนโยบายการพัฒนาประเทศสู่ความทันสมัย (Modernization) ซึ่งได้ก่อให้เกิดปัญหาและความแปลกแยกในวัฒนธรรมชุมชนโดยเฉพาะวิถีการทำนาปลูกข้าวอันเป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจหลักของชุมชนหมู่บ้านให้เปลี่ยนแปลงไปสู่การผลิตเพื่อการตลาด ความผันแปรดังกล่าวดำเนินไปอย่างต่อเนื่องในทุกชุมชน ซึ่งเป็นสาเหตุให้ผู้นำชุมชนที่มีจิตสำนึกและเห็นคุณค่าของวัฒนธรรมชุมชนได้มีความพยายามที่จะฟื้นฟูแนวปฏิบัติในการพึ่งพาตนเองหรือการกลับไปสู่ระบบความสัมพันธ์ทางการผลิตทางเกษตรกรรมแบบผสมผสานโดยมีจุดประสงค์เพื่อการยังชีพเมื่อมีส่วนเกินก็จะจำหน่ายไป อันเป็นการแสวงหาศักยภาพของวัฒนธรรมชุมชนให้กลับมามีบทบาทอีกครั้งหนึ่ง

การศึกษาของ สุรเชษฐ เวชชพิทักษ์ (2533) ได้วิเคราะห์ให้เห็นถึงบทบาทของผู้นำชุมชนที่ได้พยายามประยุกต์ประเพณีในท้องถิ่นให้กลับมามีคุณค่าและก่อให้เกิดแบบแผนของความสัมพันธ์ของชุมชนในลักษณะใหม่ขึ้น โดยเริ่มจาก ผู้ใหญ่ผาย สร้อยสระกลาง บ้านสระคูณ อำเภอลำปลายมาศ จังหวัดบุรีรัมย์ ที่ได้เป็นผู้นำในการสร้างกองทุนหมู่บ้านโดยการประยุกต์ประเพณี "บุญข้าวประทาย" ที่มีการบริจาคข้าวถวายวัดหลังฤดูเก็บเกี่ยว โดยขอให้พระมอบกลับมาเป็นของหมู่บ้าน มีการร่วมกันจับปลาในหนองน้ำสาธารณะแล้วนำรายได้เข้ากองทุน ประกอบกับการเคยอุปสมบทมาก่อนทำให้สามารถถ่ายทอดปราชญ์ปราชิตในท้องถิ่น เช่น ตำนาน

แม่โพสพ บุญคุณของข้าว ความกตัญญู ฯลฯ แก่เขาว่าชนในชุมชน มีการพัฒนาทาง ด้านกายภาพและคุณภาพโดยใช้เงินจากกองทุนหมู่บ้าน ซึ่งเป็นการลดการพึ่งพา จากภายนอกลงไป อันเป็นแนวคิดและวิถีปฏิบัติที่สอดคล้องกับ นายทองดี นันทะ ชาวบ้านตลาด อ่าเภอวางน้อย จังหวัดขอนแก่น ได้รื้อฟื้นวิถีการดำเนินชีวิตแบบ "เฮ็ดอยู่ เฮ็ดกิน" โดยเน้นคุณค่าของการพึ่งตนเองในระบบการผลิตแบบยังชีพ เดิม พร้อมกับการทำเกษตรกรรมแบบผสมผสาน คือการทำนาปลูกข้าวซึ่งเป็น กิจกรรมทางการเกษตรหลักที่ดำเนินไปพร้อมกับการขุดบ่อเลี้ยงปลา ปลูกผักสวน ครัว ปลูกไม้ยืนต้นและเลี้ยงสัตว์ ภายในบริเวณพื้นที่ทำกินเดียวกัน อันเป็นการ ผลิตเพื่อตอบสนองแก่ชุมชนเป็นสำคัญ มีการร่วมแรงกันทำนา เกี่ยวข้าวที่เรียกว่า "นากระชับมิตร" พร้อมทั้งการเปลี่ยนจากประเพณีการก่อเจดีย์ทรายมาเป็นเจดีย์ ข้าวเปลือก เพื่อที่จะนำมาใช้ประโยชน์แก่ชุมชนดังกล่าว

ดังนั้นจะเห็นได้ว่า สังคมชาวนาที่จัดว่าเป็นสังคมประเพณี (Traditional oriented Society) นั้นลักษณะของวัฒนธรรมชุมชนยังคง มีบทบาทอยู่สูงมาก การปลูกฝังและถ่ายทอดคุณธรรมและแนววิถีปฏิบัติอันเป็นวิถี ชีวิตของชุมชนนั้นยังคงดำเนินมาอย่างต่อเนื่อง แต่ขณะเดียวกันก็มีการเปลี่ยนแปลงในรายละเอียดและระดับคุณค่าลงไป พร้อมกับการปรับตัวไปสู่เศรษฐกิจ แบบทุนนิยมที่เข้าไปมีบทบาทอยู่ในชุมชนหมู่บ้านทุกแห่งในสังคมชนบททุกวันนี้ และ จากการที่วัฒนธรรมนั้นเป็นระบบของความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์และ มนุษย์กับธรรมชาติ จึงทำให้เกิดกฎเกณฑ์และการจัดระเบียบที่ถูกสร้างขึ้นมาเพื่อ ใ้บรรลุเป้าหมายของการอยู่ร่วมกัน โดยเฉพาะวิถีชีวิตในสังคมชาวนา ที่ยัง ผูกพันกับการเกษตรกรรม อันได้แก่ การทำนาปลูกข้าวที่ได้มีการสืบทอดเป็น มรดกทางวัฒนธรรมกันมาช้านาน ดังนั้นแนวความคิดทางด้านวัฒนธรรมชุมชนจึง เป็นเครื่องบ่งชี้ให้เห็นภาพของความต่อเนื่องและการเปลี่ยนผ่านในช่วงเวลาที่ ผ่านมาได้ชัดเจนยิ่งขึ้น

จากรายละเอียดทางด้านแนวคิดทฤษฎีและผลการศึกษาวิจัย ที่กล่าวมาเป็นลำดับจะพบว่า การทำนาปลูกข้าวที่ขึ้นขึ้นอยู่กับเงื่อนไขสำคัญหลาย

ประการด้วยกัน ฉะนั้นการที่ชาวบ้านในชุมชนบางกระเจ็ด อำเภอบางคล้า จังหวัดฉะเชิงเทรา ยังคงยึดเอาการทำนาปลูกข้าวเป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจหลักต่อเนื่องกันมานั้น ย่อมแสดงให้เห็นว่าน่าจะมีปัจจัยที่เอื้ออำนวยต่อการทำนาปลูกข้าวของชุมชนในหลายด้านเช่นเดียวกัน ถึงแม้ว่าในช่วงเวลาที่ผ่านมาจะมีพืชเศรษฐกิจอื่นๆ ที่แพร่ขยายเข้ามาตามกลไกของตลาดและการสนับสนุนจากเจ้าหน้าที่เกษตรตำบลและหน่วยงานของรัฐอื่นๆ เข้ามาแนะนำการปลูกข้าวโพด ถั่วเขียว ถั่วเหลือง และการเพาะเชื้อเห็ด ในช่วงหลังฤดูเก็บเกี่ยว ซึ่งก็ไม่ได้ได้รับความสนใจจากชาวบ้านมากนัก จนโครงการต้องยุติไปในที่สุด แต่ในขณะเดียวกันได้มีความพยายามของชาวบ้านในการปรับปรุงแบบแผนการทำนาปลูกข้าวเพียงปีละครั้งมาเป็นปีละ 2 ครั้ง ที่เรียกว่า "การทำนาปรัง" โดยกระบวนการเรียนรู้ดังกล่าว ได้ผ่านการถ่ายทอดกันต่อมาระหว่างชาวบ้านด้วยกันทั้งภายในชุมชนและจากชุมชนใกล้เคียง การเรียนรู้นั้นเป็นไปด้วยความมีประสิทธิภาพโดยจะพบว่าเพียงในช่วงฤดูกาลผลิต ปี พ.ศ. 2530-2533 มีชาวบ้านประมาณ 40 ครัวเรือน จาก 104 ครัวเรือน ได้มีการทำนาปรังกันอย่างต่อเนื่องมาแล้ว ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่าน่าจะมีเงื่อนไขหรือปัจจัยสนับสนุนให้มีการทำนาปลูกข้าวทั้งนาปีและการทำนาปรังสืบเนื่องกันมาซึ่งจะได้กล่าวถึงในบทต่อไป

กรอบการวิเคราะห์

การศึกษาวิเคราะห์ในครั้งนี้จะนำแนวคิด ทฤษฎีที่ได้กล่าวมาแล้วนั้นมาพิจารณาร่วมกัน เพื่อนำไปสู่การตอบปัญหาของสมมุติฐานที่ตั้งไว้ โดยการวิเคราะห์จะมุ่งถึงประเด็นหลักที่สำคัญ คือเงื่อนไขและปัจจัยที่ชุมชนยังคงยึดถือการทำนาปลูกข้าวเป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจหลักสืบเนื่องกันต่อมา ในขณะที่ช่วงเวลาที่ผ่านมาได้มีพืชเศรษฐกิจเพื่อการค้าอื่นๆ ที่ได้รับการส่งเสริมจากเจ้าหน้าที่ของรัฐและบริษัทเอกชน กับไม่ได้รับการตอบสนองมากนัก นอกจากนี้ยังจะทำการวิเคราะห์ถึงการปรับตัวและการเปลี่ยนแปลงในลักษณะต่างๆ ของชุมชนที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบัน

การวิเคราะห์ในเบื้องต้นนี้จะมุ่งเน้นในส่วนที่เป็นเงื่อนไขทั้งภายในและภายนอกชุมชนที่มีส่วนเกี่ยวข้องให้ชุมชนยังคงมีการทำนาปลูกข้าวอย่างต่อเนื่องมา โดยจะนำแนวคิดทางด้านนิเวศวิทยาซึ่งจัดว่าเป็นประเด็นหลัก มาเป็นตัวแบบในการวิเคราะห์ โดยจะพิจารณาสภาพทางกายภาพของชุมชน ลักษณะทางนิเวศของข้าว รวมไปถึงแบบแผนการผลิตของชุมชนที่มีความสัมพันธ์อยู่กับเงื่อนไขทางธรรมชาติของท้องถิ่น เพื่อที่จะนำไปสู่การตอบปัญหาจากข้อสมมุติฐานที่ได้กำหนดไว้ดังกล่าว

การวิเคราะห์ในขั้นต่อมา เป็นการพิจารณาสององค์ประกอบทางด้านสังคม-เศรษฐกิจ ของชุมชนโดยเฉพาะการจัดระเบียบทางสังคม ลักษณะของการตั้งถิ่นฐาน ประเพณี พิธีกรรม รวมไปถึงการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานจากหน่วยงานของรัฐที่มีเป้าหมายอยู่ที่ชุมชนหมู่บ้านเป็นสำคัญ องค์ประกอบดังกล่าวได้ส่งผลทั้งทางตรงและทางอ้อมต่อวิถีการดำเนินชีวิตและรูปแบบของกิจกรรมทางเศรษฐกิจในชุมชน

ในขั้นสุดท้ายการวิเคราะห์จะมุ่งประเด็นไปที่การปรับตัวของชุมชนหมู่บ้าน โดยทำการศึกษาถึงปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้น อันเป็นผลมาจากการปฏิสัมพันธ์ภายในชุมชน ระหว่างชุมชนใกล้เคียงในท้องถิ่นเดียวกันหรือกับสังคมเมือง เป็นต้น อันจะทำให้เห็นภาพรวมของการปรับตัวและการเปลี่ยนแปลงของสังคมชาวนาที่มีความเคลื่อนไหวอยู่ตลอดเวลา โดยจะยึดเอาสภาพของชุมชนหมู่บ้านในอดีตเปรียบเทียบกับลักษณะในปัจจุบันเพื่อแสดงให้เห็นถึงปรากฏการณ์ของสังคมในช่วงเปลี่ยนผ่านดังกล่าว

การเรียงลำดับเนื้อหาในการนำเสนอ

บทที่ 1 เป็นบทนำที่กล่าวถึงความเป็นมาและความสำคัญของปัญหาในการศึกษา วิธีการและขอบเขตของการศึกษา แนวคิด ทฤษฎี รวมไปถึงผลการศึกษาวิจัยที่มีความสัมพันธ์กับหัวข้อของการศึกษาวิจัยดังกล่าว

บทที่ 2 เป็นการให้ภาพรวมกว้างๆ ของชุมชนหมู่บ้านที่ทำการศึกษ โดยกล่าวถึงลักษณะทางกายภาพ การตั้งถิ่นฐาน ข้อมูลทางประชากร ภูมิหลังและความเป็นมาของการรวมตัวขึ้นเป็นชุมชน รวมทั้งลักษณะทางสังคม-เศรษฐกิจ และวิถีการดำเนินชีวิตของชาวบ้านในช่วงเวลาที่ผ่านมา

บทที่ 3 จะเป็นการนำเสนอโครงสร้างและการจัดระเบียบทางสังคม ประเพณี พิธีกรรมที่ปรากฏอยู่ในชุมชน นอกจากนี้ยังเสนอรายละเอียดของรูปแบบการปกครองแบบเป็นทางการที่กำหนดโดยรัฐ ซึ่งต่างก็มีจุดหมายปลายทางและการดำเนินงานในชุมชนหมู่บ้านเป็นสำคัญ

บทที่ 4 เป็นการนำเสนอรายละเอียดถึงลักษณะทางธรรมชาติของข้าว การจำแนกประเภท สภาพทางธรรมชาติในท้องถิ่น รวมไปถึงพัฒนาการของการทำนาปลูกข้าวที่ดำเนินต่อเนื่องกันมาจนกระทั่งมาเป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่สำคัญของชุมชน นอกจากนี้ยังมีปัจจัยที่เกี่ยวข้องอื่นๆ เช่น การใช้แรงงาน เครื่องทุ่นแรง และเงินทุน เป็นต้น

บทที่ 5 เป็นการแสดงให้เห็นถึงลักษณะของการปรับตัวและการเปลี่ยนแปลงของหน่วยต่างๆ ในชุมชนเพื่อตอบสนองการผลิตเพื่อการตลาด อันได้แก่ การปรับเปลี่ยนเวลาจากข้าวนาปีมาเป็นการทำนาปรัง การใช้อัตราความชื้นในเกณฑ์ในการซื้อขาย การมีกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่หลากหลายขึ้น รวมไปถึงการปรับปรุงลักษณะทางกายภาพของชุมชนให้เหมาะกับการผลิตทางการเกษตรกรรม เป็นต้น

บทที่ 6 เป็นการวิเคราะห์ให้เห็นถึงเงื่อนไขและปัจจัยสำคัญที่ทำให้การทำนาปลูกข้าวยังเป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่สำคัญของชุมชน นอกจากนี้ยังพยายามที่จะวิเคราะห์ให้เห็นถึงผลของการปรับตัวและการเปลี่ยนแปลงของวิถีการดำเนินชีวิตและแบบแผนในการผลิต อันเป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในชุมชนหมู่บ้านที่ทำการศึกษาดังกล่าว

บทที่ 2

สภาพโดยทั่วไป

แม่น้ำบางปะกงเกิดจากการรวมตัวของแม่น้ำนครนายกและแม่น้ำปราจีนบุรีที่มีต้นกำเนิดจากเทือกเขาในภาคตะวันออก มีลักษณะการวางตัวและการไหลในแนวเหนือ-ใต้ ซึ่งทำให้เกิดการพัดพาดินตะกอนมาทับถมจนเป็นพื้นที่ราบกว้างใหญ่ต่อเนื่องกับที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาในภาคกลาง ตลอดสองฝั่งแม่น้ำบางปะกง อันเป็นลำนํ้าหลักจะมีลำนํ้าสาขาต่างๆ ไหลมาบรรจบเป็นลักษณะแบบกิ่งไม้ (Dendritic Pattern) อยู่ทั่วไป โดยมีชื่อเรียกและการใช้ประโยชน์ที่แตกต่างกันไปตามฤดูกาลและสภาพภูมิประเทศ ในทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำบางปะกง เป็นบริเวณที่มีการสร้างเครือข่ายของระบบชลประทานมาตั้งแต่อดีต มีการสร้างประตูระบายน้ำและชุดคลองที่สำคัญ เช่น คลองรังสิต คลองพระองค์เจ้าไชยานุชิต คลองประเวศบุรีรัมย์และคลองนครเนื่องเขตร์ เป็นต้น อันจัดเป็นเขตเศรษฐกิจก้าวหน้า มีการทำนาปลูกข้าวทั้งนาปีและนาปรังเพื่อตอบสนองความต้องการของตลาดทั้งภายในและภายนอกประเทศมานานแล้ว ในบริเวณดังกล่าวจึงมีการรวมตัวกันขึ้นเป็นชุมชนหมู่บ้านที่มีพื้นฐานทางเศรษฐกิจขึ้นอยู่กับการผลิตทางเกษตรกรรมให้เห็นอยู่โดยทั่วไป

ในขณะเดียวกันนั้น พื้นที่ทางฝั่งตะวันออกตามลำนํ้าสาขาต่างๆ ยังคงเป็นที่รกร้างว่างเปล่ายังมิได้มีการพัฒนาต่ออย่างใด ต่อมาภายหลังจึงได้มีชาวบ้านอพยพเคลื่อนย้ายเข้ามาหักร้างถางพง จับจองที่ดินโดยเฉพาจากชุมชนทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำบางปะกงและชุมชนใกล้เคียง รวมทั้งกลุ่มชาติพันธุ์ (Ethnic groups) ที่มีการเคลื่อนย้ายกันมาตามเงื่อนไซและภูมิหลังทางประวัติศาสตร์ เช่น กลุ่มชาวเขมร และลาว เป็นต้น จากการรวมตัวของกลุ่มประชากรดังกล่าวทำให้มีการพัฒนาขึ้นเป็นชุมชนหมู่บ้านตั้งเรียงรายกันไปตามลำนํ้าสาขาอันเป็นเส้นทางคมนาคมที่สำคัญในขณะนั้น โดยปัจจัยสำคัญของการ

เคลื่อนย้ายคือการเพิ่มขึ้นของประชากรและการแสวงหาที่ทำกินแหล่งใหม่ที่มีขนาดและความสมบูรณ์มากกว่า ในขณะที่วิถีการดำเนินชีวิตและกิจกรรมทางเศรษฐกิจยังเป็นไปในลักษณะเดิมคือ มีการทำนาปลูกข้าวเป็นอาชีพหลัก ซึ่งต่างก็อาศัยปัจจัยเอื้ออำนวยทางธรรมชาติของแต่ละท้องถิ่นเป็นสำคัญ พัฒนาการของชุมชนหมู่บ้านที่เป็นลักษณะของสังคมชาวนาดังกล่าวนั้น สืบเนื่องกันมาท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมของสังคมชนบทไทย

การที่จะเข้าใจถึงเงื่อนไขของการผลิตข้าวเป็นพืชเศรษฐกิจหลักของชุมชนในสังคมเปลี่ยนผ่านได้อย่างแท้จริงนั้น จึงจำเป็นที่จะต้องศึกษาองค์ประกอบอื่นๆ เพื่อให้ทราบถึงปัจจัยที่เอื้ออำนวยและที่เป็นข้อจำกัดทั้งที่เกิดขึ้นภายในและภายนอกชุมชนต่อการทำนาปลูกข้าวของชาวบ้านที่ดำเนินต่อเนื่องกันมา รวมทั้งปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นอันเป็นผลมาจากการปฏิสัมพันธ์ระหว่างวิถีการดำเนินชีวิตและการผลิตเพื่อยังชีพและเพื่อขายแบบเดิมกับอิทธิพลของเศรษฐกิจแบบทุนนิยมที่แพร่กระจายจากส่วนกลางเข้าไปยังชุมชนหมู่บ้าน โดยจะได้พิจารณาในมิประเด็นดังต่อไปนี้คือ ลักษณะทางกายภาพของท้องถิ่น โครงสร้างทางประชากรแบบแผนทางการศึกษา และการบริการทางสาธารณสุข รวมทั้งภูมิหลังทางประวัติศาสตร์ของชุมชนในตอนต่อไป

ที่ตั้ง

ตำบลบางกระเจ็ด อำเภอบางคล้า จังหวัดฉะเชิงเทรา เป็น 1 ใน 13 ตำบลของอำเภอบางคล้า ตั้งอยู่ทางทิศเหนือสุดติดต่อกับอำเภอบ้านสร้าง จังหวัดปราจีนบุรี โดยอยู่ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำบางปะกง ห่างจากอำเภอบางคล้าประมาณ 15 กิโลเมตร ลักษณะของพื้นที่เป็นที่ราบดินตะกอน ตลอดสองฝั่งแม่น้ำจะมีคลองธรรมชาติ และคลองชลประทานหลายสายที่ไหลออกมาบรรจบกับแม่น้ำบางปะกง ซึ่งบริเวณดังกล่าวมักจะกลายเป็นชุมชนหรือย่านการค้าที่สำคัญในเวลาต่อมา เช่น ปากคลองบางขนาก ปากคลองบางโรงและปากคลองบาง

กระเจ็ด เป็นต้น ปัจจัยที่กล่าวมาแล้ว ทำให้พื้นที่โดยทั่วไป เป็นแหล่งทำการเกษตรกรรมที่สำคัญ โดยเฉพาะการทำนาปลูกข้าว การทำสวน การเลี้ยงสัตว์ และกิจกรรมทางเศรษฐกิจอื่น ๆ ที่สืบเนื่องกันต่อมา

พื้นที่และการปกครอง

ตำบลบางกระเจ็ด ได้แบ่งเขตการปกครองออกเป็น 9 หมู่บ้าน ซึ่งตั้งเรียงรายกันไปตามลำคลองที่เชื่อมต่อกับแม่น้ำบางปะกง อันเป็นเส้นทางคมนาคมที่สำคัญในขณะนั้น การเดินทางออกไปนอกชุมชน การขนส่งผลผลิต มักจะอาศัยการคมนาคมทางน้ำเป็นสำคัญ สำหรับรายชื่อหมู่บ้านในตำบลบางกระเจ็ดมีดังนี้คือ

- หมู่ที่ 1 บ้านตลาดกลาง
- หมู่ที่ 2 บ้านสามแยก
- หมู่ที่ 3 บ้านบางต้นไทร
- หมู่ที่ 4 บ้านบางกระพ้อ
- หมู่ที่ 5 บ้านสองสลึง
- หมู่ที่ 6 บ้านบางกระदान
- หมู่ที่ 7 บ้านบางต้นจิก
- หมู่ที่ 8 บ้านสลิดใหญ่
- หมู่ที่ 9 บ้านคลองเตย

อาจกล่าวได้ว่า ชื่อชุมชนที่กล่าวถึงนั้นล้วนเป็นชื่อคลองที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติทั้งสิ้น ทั้งนี้เพราะการตั้งถิ่นฐานในระยะแรกของทุกชุมชนจะตั้งเรียงรายไปตามลำคลองอันเป็นลำน้ำสาขาของแม่น้ำบางปะกง โดยคลองเหล่านี้จะมีขนาด ความยาว ประวัติความเป็นมา และประโยชน์ใช้สอยที่ต่างกันไปตามฤดูกาล เช่น คลองบางชี่ล้อมนั้นเป็นชื่อของฝักชนิดหนึ่ง มีความยาว 6 กิโลเมตร ลึก และกว้างโดยเฉลี่ยประมาณ 4 และ 7 เมตรตามลำดับ

ส่วนคลองบางต้นไทรนั้นเนื่องจากมีต้นไทรขึ้นอยู่อย่างหนาที่มีความยาวประมาณ 12 กิโลเมตร ความลึกและกว้างโดยเฉลี่ยประมาณ 4.9 เมตรและ 9 เมตร เป็นต้น คลองทั้ง 2 สายนี้จะมาเชื่อมต่อกับคลองบัวขาวและไหลออกแม่น้ำบางปะกงที่คลองบางกระเจ็ด ต่อมาในภายหลังได้มีการขุดคลองบางแห่งให้มีความยาวออกไปเพื่อการใช้ประโยชน์ในช่วงฤดูการทำนา แต่อย่างไรก็ตาม คลองเหล่านี้ก็ล้วนได้รับอิทธิพลของกระแสน้ำขึ้น-น้ำลงจากแม่น้ำบางปะกงและปริมาณน้ำเค็มจากปากอ่าวที่หนุนเข้ามาในช่วงฤดูแล้ง รวมไปถึงปริมาณน้ำท่วมอันเนื่องมาจากอิทธิพลของลมมรสุมในแต่ละปีอีกด้วย

เมื่อพิจารณาถึงชุมชนหมู่ที่ 3 แล้ว จะพบว่าเป็นการตั้งบ้านเรือนอยู่ตามลำคลองถึง 3 สาย คือ คลองบางต้นไทร คลองบางชี่ล้อม คลองบัวขาว และบางส่วนก็กระจัดกระจายไปอยู่กับคลองบางกระเจ็ด พื้นที่ในชุมชนประมาณ 3,200 ไร่ หรือ 128 ตารางกิโลเมตร ซึ่งเป็นพื้นที่ทางการเกษตรกรรมเป็นส่วนใหญ่และมีอาณาเขตติดต่อชุมชนอื่นดังนี้คือ

ทิศเหนือ	ติดต่อกับ บ้านบางต้นจิก หมู่ที่ 7 ตำบลบางกระเจ็ด อำเภอบางคล้า
ทิศใต้	ติดต่อกับ บ้านสนามหิน หมู่ที่ 4 ตำบลหัวไทร อำเภอ บางคล้า
ทิศตะวันออก	ติดต่อกับ บ้านตลาดกลาง หมู่ที่ 1 ตำบลบางกระเจ็ด อำเภอบางคล้า
ทิศตะวันตก	ติดต่อกับ บ้านคลองเตย หมู่ที่ 9 ตำบลบางกระเจ็ด อำเภอบางคล้า

สภาพทางภูมิศาสตร์

ลักษณะของพื้นที่โดยรวมของตำบลบางกระเจ็ดมีสภาพเป็นที่ลุ่มต่ำ อันเกิดจากการทับถมของดินตะกอนจากลุ่มแม่น้ำบางปะกง มีความสูงจากระดับน้ำ

ทะเลโดยเฉลี่ยประมาณ 1-3 เมตร ฉะนั้นเมื่อมีฝนตกในปริมาณมากๆ ก็จะมี กระแสน้ำไหลบ่ามาทางจังหวัดปราจีนบุรีที่ท่วมขังอยู่เป็นเวลานาน ซึ่งขึ้นอยู่กับปริมาณของฝนในขณะนั้นและสภาพของน้ำทะเลหนุนในช่วงเวลาดังกล่าว กระแสน้ำได้พัดพาเอาดินตะกอนมาทับถมกันเป็นเวลานานทำให้ดินมีความสมบูรณ์สูง ลักษณะของดินเป็นดินเหนียวละเอียดหรือดินเหนียว มีการระบายน้ำเลว น้ำจะซึมผ่านได้ยาก อุ่มน้ำได้ดีซึ่งดินชนิดนี้จะเหมาะกับการทำนาปลูกข้าวมาก เพราะข้าวเป็นพืชที่ต้องใช้น้ำหล่อเลี้ยงต้นอยู่ตลอดเวลา ในพื้นที่บางแห่งจะพบว่าดินมีปฏิกิริยาเป็นกรดจัดมาก ซึ่งชาวบ้านจะเรียกว่าดินเปรี้ยว มีการแก้ปัญหาโดยการใส่ปูนขาว เพื่อให้สภาพของดินมีความสมดุลย์เหมาะแก่การทำนาปลูกข้าวต่อไป

เนื่องจากพื้นที่ของชุมชนหมู่ที่ 3 และบริเวณอื่น ๆ ที่อยู่ทางด้านทิศตะวันออกของแม่น้ำบางปะกง มักจะประสบอุทกภัยในช่วงฤดูฝนของทุกปี ทำให้ทางรัฐบาลโดยกรมชลประทานได้จัดสร้างถนนสายชลประทานเรียงมาตามฝั่งขวาแม่น้ำบางปะกงพร้อมทั้งทำประตูระบายน้ำบริเวณปากคลองทุกแห่ง เริ่มมาตั้งแต่คลองบางพลวง ผ่านอำเภอเมือง อำเภอบ้านสร้าง จังหวัดปราจีนบุรี มาสิ้นสุดโครงการที่คลองท่าลาด อำเภอบางคล้า จังหวัดฉะเชิงเทรา ถนนสายชลประทานดังกล่าวได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญต่อลักษณะทางกายภาพของชุมชน คือสามารถป้องกันความเสียหายจากอุทกภัยที่เกิดขึ้นให้ลดน้อยลง ทั้งนี้เนื่องจากมีประตูระบายน้ำเพื่อควบคุมปริมาณของน้ำให้อยู่ในระดับที่ไม่สูงหรือต่ำจนเกินไป นอกจากนี้ยังช่วยป้องกันน้ำเค็มที่หนุนเข้ามาจากปากอ่าวในช่วงฤดูแล้งมิให้เข้าไปทำความเสียหายแก่ผลผลิตทางเกษตรกรรมของแต่ละชุมชนได้ แต่ในขณะเดียวกันประตูระบายน้ำก็ปิดกั้นลำคลองจนเรือไม่สามารถที่จะผ่านได้ อันเป็นผลให้การสัญจรทางน้ำต้องยุติลงไป พร้อมการเพิ่มบทบาทของการเดินทางด้วยรถจักรยาน รถจักรยานยนต์หรือรถอีแต๋น เป็นต้น เพราะมีการตัดถนนแยกจากถนนสายชลประทานเข้าไปเชื่อมต่อกับชุมชนให้สามารถเดินทางไปยังชุมชนต่างๆ ได้สะดวกยิ่งขึ้น

ลักษณะภูมิอากาศ

ลักษณะภูมิอากาศของตำบลบางกระเจ็ด อำเภอบางคล้า จังหวัดฉะเชิงเทรานั้นก็มีลักษณะของภูมิอากาศแบบฝนเมืองร้อน เช่นเดียวกับภาคกลาง โดยแบ่งช่วงระยะเวลาในรอบปีออกเป็น 3 ฤดู ซึ่งมีความแตกต่างระหว่างฤดูกาลอย่างเด่นชัด ดังนี้คือ

ฤดูฝน เริ่มตั้งแต่ เดือนมิถุนายน-ตุลาคม

ฤดูหนาว เริ่มตั้งแต่ เดือนพฤศจิกายน-กุมภาพันธ์

ฤดูร้อน เริ่มตั้งแต่ เดือนมีนาคม-พฤษภาคม

แต่โดยสภาพความเป็นจริงแล้วจะพบว่า ฤดูร้อนและฤดูฝนจะมีช่วงระยะเวลาที่ยาวนานกว่าฤดูหนาว สำหรับฤดูฝนจะมีฝนตกมากที่สุดในเดือนกันยายน โดยมีปริมาณน้ำฝนเฉลี่ยตลอดปีของจังหวัดฉะเชิงเทราคือ 1,372.8 มิลลิเมตร การกระจายของฝนเริ่มขึ้นในช่วงเดือนพฤษภาคม เป็นต้นไป แล้วจะทิ้งช่วงห่างไปในเดือนมิถุนายน หลังจากนั้นฝนจะตกชุกอีกครั้งในช่วงเดือนกรกฎาคมถึงตุลาคม แต่ทั้งนี้ก็ขึ้นอยู่กับองค์ประกอบสำคัญคือ อิทธิพลของลมมรสุมตะวันตกเฉียงใต้ และตะวันออกเฉียงเหนือ ที่จะพัดผ่านเข้ามาในแต่ละปีซึ่งจะมีผลต่อปริมาณของน้ำฝนและระยะเวลาการท่วมของน้ำในชุมชนซึ่งปรากฏเป็นประจำทุกปี สำหรับความแตกต่างของอุณหภูมิตั้งแต่ในรอบปีจะอยู่ในระหว่าง 12.3-35 องศาเซลเซียส (สำนักงานเกษตรจังหวัด : 2534)

ช่วงฤดูกาลดังกล่าวนี้ล้วนมีความสัมพันธ์อยู่กับวิถีการดำเนินชีวิต การกำหนดกิจกรรมทางเศรษฐกิจ การจัดงานพิธีกรรมของประชาชนในชุมชนเป็นสำคัญ ทั้งนี้เพราะการทำนาปลูกข้าวจะต้องอาศัยปัจจัยที่เอื้ออำนวยจากสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ เพื่อให้ได้ผลผลิตมากที่สุดในฤดูการผลิตแต่ละครั้ง แต่ในบางปีก็เกิดภัยธรรมชาติที่รุนแรง ในปี พ.ศ. 2526 ได้เกิดน้ำท่วมใหญ่ ทำให้ผลผลิตทางเกษตรกรรมของชุมชน เช่น การปลูกข้าวนาปี และการปลูกมะม่วงพันธุ์ดีต้องเสียหายมาก เมื่อน้ำลดลงไปชาวบ้านก็รีบทำนาครั้งที่สองโดยใช้พันธุ์ข้าวที่มีอายุ

สิ้น จำพวกข้าว กข. เป็นต้น ซึ่งปัจจัยดังกล่าวทำให้ชาวบ้านมีทักษะและประสบการณ์ เพื่อที่จะปรับตัวไปสู่การทำนาปีละ 2 ครั้งหรือการทำข้าวนาปรัง ในช่วงระยะเวลาต่อมา สำหรับปรากฏการณ์ของน้ำท่วมครั้งหลังสุดคือ ในปี พ.ศ. 2533 ชาวบ้านยังจำชื่อพายุอีล่าและโลล่าได้จนถึงบัดนี้ เพราะทำให้ผลผลิตในชุมชนเสียหายมากโดยเฉพาะบ่อเลี้ยงปลาและนาข้าว การเกิดน้ำท่วมแต่ละครั้งได้สร้างความเสียหายทางเศรษฐกิจแก่ชุมชนหมู่บ้านอย่างมาก โดยเฉพาะส่วนมะม่วงที่กว่าจะเริ่มต้นปลูกใหม่จนสามารถที่จะให้ผลผลิตได้นั้นต้องใช้เวลาอีกหลายปี

การตั้งถิ่นฐาน

ลักษณะทางกายภาพของชุมชนนั้น จัดว่าเป็นการตั้งถิ่นฐานตามเส้นทางคมนาคม (The line village) อันได้แก่ ลำคลองที่สำคัญในชุมชน 3 สายคือ คลองบางชีล้อม คลองบางต้นไทร และคลองบัวขาว จะมีการตั้งบ้านเรือนตลอดสองฝั่งคลองคดเคี้ยวไปตามความยาวของลำคลองจนสุดเขตชุมชน โดยจะมีการขุดคูน้ำแยกจากลำคลองเพื่อเป็นที่จอดเรืออันเป็นพาหนะที่สำคัญ เนื่องจากการเดินทางและการบรรทุกสิ่งของในขณะนั้นต้องอาศัยการสัญจรทางน้ำเป็นหลัก ในบริเวณบ้านมักจะมีการปลูกไม้ผลยืนต้น อันได้แก่ กัลยาร มะม่วง มะพร้าว และพืชสวนครัว เป็นต้น ต่อจากนั้นจึงเป็นพื้นที่ในการทำนาปลูกข้าว การปลูกสร้างบ้านเรือนมักจะอยู่ในที่ดินของตนเองเป็นส่วนใหญ่ แต่ก็มีส่วนที่ไปอาศัยปลูกอยู่กับกลุ่มญาติพี่น้อง หรือบางรายก็เช่าที่ผู้อื่นในการปลูกสร้างที่อยู่อาศัย ลักษณะดังกล่าวจึงทำให้สภาพของบ้านเรือนค่อนข้างกระจัดกระจายไปตามพื้นที่ถือครองของชาวบ้านในชุมชน ซึ่งจะสะดวกต่ออาชีพทางการเกษตรกรรม เพราะอยู่ใกล้กับพื้นที่ในการทำนาปลูกข้าวสามารถที่จะดูแลผลผลิตได้อย่างใกล้ชิด แต่ก็ เป็นปัจจัยทำให้การติดต่อสัมพันธ์กันของชาวบ้านในชุมชนมักจะอยู่ในกลุ่ม

ภาพที่ 1. ลักษณะป่าไผ่ (ต้นอ้อ, กก, แขนม) อันเป็นสภาพเดิมของชุมชน

ภาพที่ 2. การไหว้แม่โพสพ (เดือนสิบ) เป็นประเพณีที่ปฏิบัติสืบทอดกันมา

เพื่อนบ้านใกล้เคียงกัน โดยเฉพาะการใช้แรงงานในช่วงฤดูกาลผลิตและงาน
ประเพณีอื่นๆ ในชุมชน

โดยทั่วไปแล้ว การปลูกสร้างบ้านเรือนในชุมชนนั้นเป็นแบบที่เรียกว่า
ตามตะวัน คือวางตัวบ้านไว้ในแนวตะวันออกตะวันตก มีครัวอยู่ทางทิศตะวันตก
เพราะเชื่อว่าถ้าปลูกบ้านเรือนขวางตะวันจะทำให้ผู้อยู่อาศัยเกิดความเจ็บป่วย
หรือเกิดความวิบัติอื่นใดขึ้นมาได้ การปลูกบ้านแบบตามตะวันจะทำให้หน้าบ้าน
สามารถจะไปทางทิศเหนือหรือทิศใต้ก็ได้ตามความเหมาะสมของพื้นที่ ตัวบ้านมัก
จะยกใต้ถุนสูงเนื่องจากมีน้ำท่วมในชุมชนช่วงฤดูฝนทุกปี นอกจากนี้ใต้ถุนบ้านยัง
ใช้ประโยชน์ในการเก็บเครื่องมือทางการเกษตรกรรม ใช้เป็นคอกสัตว์ หรือ
สำหรับพักผ่อนในบางโอกาส บริเวณใกล้กับตัวบ้านมักจะเป็นยุ้งข้าวซึ่งก็ต้องปลูก
ยกพื้นสูงเช่นเดียวกับตัวบ้าน เพื่อป้องกันน้ำท่วมและใช้ประโยชน์ในด้านอื่นๆ
ดังกล่าว

ประวัติความเป็นมาของการตั้งชุมชน

ภายหลังที่มีการเปิดประเทศติดต่อกับตะวันตกและภูมิภาคอื่นๆ ตั้งแต่
สมัยรัชกาลที่ 4 เป็นต้นมานั้นนับเป็นการเปิดตลาดการค้าของไทยให้กว้างขวาง
ยิ่งขึ้น ทำให้เกิดการปรับตัวทางเศรษฐกิจครั้งสำคัญโดยเฉพาะการทำนาปลูก
ข้าวเพื่อสนองความต้องการของตลาดทั้งภายในและภายนอกประเทศ ถึงแม้ว่าใน
ขณะนั้นจะมีพืชเศรษฐกิจอื่นๆ เช่น อ้อย ไม้สัก หรือแร่ดีบุกๆ เป็นสินค้าออกอยู่
แล้วก็ตาม ลักษณะดังกล่าวได้ส่งผลให้มีการขยายพื้นที่นาออกไปยังบริเวณที่ลุ่ม
ภาคกลางที่จัดว่าเป็น "อู่ข้าวอู่น้ำ" ของไทยมาตั้งแต่อดีต ดังนั้นในสมัยต่อมาจึง
พบที่มีการตั้งโรงสีไฟเรียงรายตามแม่น้ำสายสำคัญอยู่ทั่วไปพร้อมกับการเกิดขึ้น
ของอาชีพนายหน้าค้าข้าว (Comprador) ซึ่งทำหน้าที่เป็นคนกลางระหว่างพ่อค้า
ในท้องถิ่นกับโรงสีหรือพ่อค้าส่งออก เป็นต้น

การปรับตัวดังกล่าวดำเนินไปพร้อมกับความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม อันเนื่องมาจากการปฏิรูปการปกครองในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้มีกระบวนการของกฎหมายเพื่อการเลิกทาสตั้งแต่ พ.ศ. 2413-2443 รวมทั้ง ยกเลิกการเกณฑ์แรงงานเพื่อเข้าเวรมาเป็นการออก พ.ร.บ. การเกณฑ์ทหาร ในปี พ.ศ. 2448 (พริทิมย์ เอ็ชมชรรมะ : 2530) เป็นผลให้การใช้แรงงานจากทาสหมดสิ้นลงพร้อมกับการเกิดขึ้นของแรงงานอิสระอีกมากมาย และที่สำคัญคือมีการให้กรรมสิทธิ์ในการครอบครองที่ดินของเอกชน เช่น นาตราแดง หรือนาตราจอง เป็นต้น นอกจากนี้ยังพบว่ามีความพยายามของรัฐในการวางแผน และพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานเพื่อการเกษตรกรรมโดยการจ้างผู้เชี่ยวชาญจากชาว ตะวันตกมาเป็นที่ปรึกษา เช่น J. Homan van der Heide ชาวฮอลันดามา วางแผนด้านชลประทาน จ้าง Dr. Hans Adamson มาเป็นที่ปรึกษาด้านปศุสัตว์ ซึ่งต่อมาได้นำเอาเครื่องจักรกลต่างๆ มาใช้ในการเกษตรกรรมเป็นครั้งแรก รวมทั้งการจ้าง Carl C' Zimmerman เข้ามาสำรวจเศรษฐกิจในชนบทไทย เป็นต้น

ปัจจัยดังกล่าวทำให้การเพาะปลูกเพื่อการยังชีพแบบเดิมปรับตัวเข้าสู่ การเพาะปลูกเพื่อการค้าโดยมีข้าวเป็นพืชเศรษฐกิจที่สำคัญ ซึ่งได้แพร่กระจาย เข้าไปยังชุมชนหมู่บ้านในท้องถิ่นต่างๆ ทำให้มีความต้องการปัจจัยการผลิตที่สำคัญ เช่น ทางด้านแรงงาน ได้เกิดการจ้างแรงงานควบคู่ไปกับการลงแขก เอาแรง ซึ่งเป็นวิถีปฏิบัติที่ดำเนินมาแต่เดิม มีการเช่าที่ทำกิน และการแสวงหา ที่ดินแห่งใหม่เพื่อการทำนาปลูกข้าว เช่น มีการขุดคลองสำคัญขึ้นหลายสาย ทำให้มีการบุกเบิกจับจองและการรับสัมประทานในที่ดินดังกล่าว โดยเฉพาะ "บริษัท ขุดคลองและคูหาสยาม" ได้เข้าปรับปรุงที่ดินในบริเวณคลองรังสิตที่ขุดขึ้นใหม่และ แลบทมน้ำนครนายกที่เรียกว่า "ทุ่งตงละคร" เพื่อการเพาะปลูก อีกทั้งยังมี แนวคิดที่จะประกอบกิจการเกษตรกรรมโดยวางโครงการที่จะใช้พื้นที่ 200,000 ไร่ ทางเขตตะวันออกของแม่น้ำบางปะกง ซึ่งนอกจากจะใช้เครื่องทุนแรงจาก

ต่างประเทศแล้ว ยังจะนำชาวจีนเข้ามาอีก แต่โครงการดังกล่าวก็มิได้คืบหน้า เพียงแต่ปรากฏเป็นคำกราบบังคมทูลเท่านั้น (พรภิรมย์ เอี่ยมขรรคม : 2530)

จากข้อมูลดังกล่าวมาพอจะสรุปได้ว่าพื้นที่ทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำบางปะกงนั้น ได้มีการพัฒนาเพื่อตอบสนองการผลิตข้าวเพื่อการค้าต่อเนื่องกันมาช้านาน ทำให้เกิดการรวมตัวขึ้นเป็นชุมชนหมู่บ้านตั้งเรียงรายไปตามพื้นที่ทางการเกษตรกรรมอยู่ทั่วไป โดยเฉพาะชุมชนดั้งเดิมที่สำคัญ คือ ชุมชนชวดตง ชุมชนหัวเตย ชุมชนชายลาด และชุมชนบางสะแก เป็นต้น ชุมชนดังกล่าวนี้ได้กลายเป็นพื้นฐานสำคัญของชุมชนในตำบลบางกระเจ็ดปัจจุบัน ทั้งนี้อาจจะเป็นเพราะว่าเกิดปัญหาความขาดแคลนที่ดินทำกิน ดังจะพบว่า "การเพิ่มขึ้นของประชากรมีผลทำให้มีการขอยื่นที่นาออกเป็นผืนเล็กๆ และการเพิ่มขึ้นของจำนวนครัวเรือน ทำให้ไม่สามารถสร้างผลผลิตส่วนเกินจากการบริโภคนำไปขายได้ ดังนั้นจึงดูเหมือนว่าในปี 2473 ภาวะที่มีที่ดินอย่างเหลือเฟือเมื่อเปรียบเทียบกับจำนวนประชากรค่อยสลายไป แต่การเปลี่ยนแปลงนี้เกิดขึ้นในบางตำบลเท่านั้น" (พรภิรมย์ เอี่ยมขรรคม : 2530) ปรากฏการณ์ดังกล่าวมาแล้วนั้นย่อมจะเกิดขึ้นอย่างแน่นนอนกับชุมชนทางฝั่งตะวันตกและใกล้เคียง จึงทำให้เกิดการแสวงหาที่ดินทำกินแห่งใหม่ด้วยการอพยพเคลื่อนย้ายเข้าจับจองบุกเบิกพื้นที่ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำบางปะกงและลำน้ำสาขาต่างๆ ที่ฝั่งรกรากว่างเปล่าอยู่ ภายหลังเมื่อมีการรวมตัวของชาวบ้านที่เคลื่อนย้ายกันมาจึงกลายเป็นชุมชนหมู่ที่ 3 ในที่สุด ดังนั้นถ้าจะพิจารณาบรรพบุรุษของชาวบ้านในชุมชนต่างๆ ของตำบลบางกระเจ็ดแล้ว จะพบว่า ต่างก็มีถิ่นฐานเดิมอยู่ในชุมชนทั้ง 4 แห่งที่กล่าวมาแล้วนั่นเอง อันเป็นสิ่งแสดงให้เห็นภาพความต่อเนื่องของพัฒนาการในการตั้งถิ่นฐานของชุมชนในระแวกนี้ได้เป็นอย่างดี

สภาพของชุมชนหมู่ที่ 3 ในอดีตนั้นบ้านเรือนมีไม่มากเหมือนเช่นทุกวันนี้ สองฝั่งคลองก็มีแต่ต้นสนุ่น ต้นลำพู และต้นไทร ขึ้นหนาทึบไปหมด พื้นที่นา ก็รกเป็นพง เป็นป่าไช้มง เวลาทำนาต้องใช้ควายย่ำให้ดินพัวราบจนดินกลายเป็นโคลนจึงหว่านข้าวลงไป บัญก็ไม่ต้องใส่แต่ข้าวก็ขึ้นงอกงามพอได้เวลาข้าว

สุกกั๊มาเก็บเกี่ยวเอาไป สำหรับการจับจองพื้นที่ทำกินนั้น ใครมีญาติพี่น้องหรือคนรู้จักอยู่ในบริเวณใดก็จะเข้าไปจับจองกันอยู่ในบริเวณนั้น เพื่อที่จะได้พึ่งพาอาศัยกันในด้านแรงงาน ผลผลิต หรือความมั่นคงปลอดภัยต่างๆ เป็นต้น อันเป็นปัจจัยทำให้เกิดกลุ่มบ้านต่างๆ ขึ้นในชุมชนในช่วงระยะเวลาต่อมา การจับจองที่ดินจะทำได้โดยการปักไม้ ถากถางต้นไม้และใช้ควายข่าให้เป็นรอย โดยจะเริ่มจากชายคลองเป็นแนวยาวขึ้นไปยังพื้นที่บนดอน ทั้งนี้เพื่อที่จะสามารถใช้ประโยชน์จากน้ำในลำคลองเพื่อการอุปโภค บริโภค การสัญจรและการเกษตรกรรมได้อย่างสะดวก หลักฐานสำคัญที่ยังปรากฏให้เห็นในด้านลักษณะของการจับจองที่ดินของชุมชนนั้น พิจารณาได้จากแนวเขตแดนในพื้นที่ถือครองของแต่ละครัวเรือนในปัจจุบันมักจะเริ่มต้นจากริมคลองเป็นแนวยาวขึ้นไปยังพื้นที่ตอนในดังกล่าว

เมื่อพิจารณาถึงการตั้งถิ่นฐานในช่วงแรกๆ นั้นพบว่า เป็นแบบชั่วคราว โดยในช่วงฤดูทำนาชาวบ้านจากชุมชนใกล้เคียง โดยเฉพาะจากบ้านชวดตก บ้านหัวเตย บ้านชายลาด และบ้านบางสะแก จะอพยพด้วยเรือแจว เรือพาย หรือเรือใบ เข้าไปยังชุมชนหมู่ที่ 3 แล้วปลูกสร้างกระท่อม โรงเรือน และคอกสัตว์แบบชั่วคราว เพื่อเป็นที่พักอาศัยและเก็บเครื่องมือทางการเกษตรกรรม ครั้นเมื่อเสร็จฤดูกาลทำนา ปลูกข้าวแล้วก็อพยพกลับไปยังชุมชนเดิมของตน ต่อมาในช่วงฤดูเก็บเกี่ยวก็จะอพยพกันกลับมาปลูกสร้างที่พักเช่นเดิมอีก และอยู่จนกระทั่งเก็บเกี่ยวผลผลิตแล้วจึงขายหรือนำกลับไปยังชุมชนเดิมของตนอันเป็นการสิ้นสุดกิจกรรมทางการผลิตในปีนั้น

การตั้งถิ่นฐานแบบถาวรปรากฏขึ้นในราว 3 ชั่วอายุคนหรือประมาณ 150 ปีที่ผ่านมาแล้ว อันเนื่องจากจำนวนประชากรในชุมชนสำคัญทั้ง 4 แห่งและชุมชนใกล้เคียงอื่นๆ มีมากขึ้น เมื่อมีการแต่งงานแยกครอบครัวออกมาก็จะได้รับมรดกอันเป็นที่ทำกินแห่งใหม่ได้ไปจับจองหรือซื้อหาไว้ ในชุมชนหมู่ 3 ดังกล่าวจึงมีการอพยพเคลื่อนย้ายจากชุมชนเดิมมาปลูกสร้างบ้านเรือนเป็นการถาวรในที่ทำกินแห่งใหม่ โดยกลุ่มญาติพี่น้องคนรู้จักสนิทสนมก็จะอยู่ใกล้เคียงกัน และสามารถที่จะพึ่งพากันทางด้านแรงงานคนและสัตว์ เครื่องมือทางการเกษตรกรรม

หรือเพื่อความมั่นคงทางสังคม เช่น การช่วยเหลือความเจ็บป่วย การป้องกันภัยจากสัตว์ร้าย และโจรผู้ร้าย เป็นต้น ปัจจัยดังกล่าวจึงทำให้เกิดลักษณะของกลุ่มบ้านขึ้น ตั้งเรียงรายไปตลอดสองฝั่งคลอง จนกระทั่งสุดเขตชุมชนและรวมไปถึงชุมชนอื่นในบริเวณนี้ก็มีลักษณะของการตั้งถิ่นฐานเช่นเดียวกัน สำหรับจำนวนครัวเรือนในแต่ละกลุ่มบ้านนั้นก็ขึ้นกับจำนวนสมาชิกเครือญาติและปริมาณของที่ทำกินที่ได้จับจองซื้อหาไว้ในระยะแรกนั่นเอง

ในขณะเดียวกันนั้นก็มีการอพยพเคลื่อนย้ายเข้าสู่ชุมชนในอีกลักษณะหนึ่งอันเป็นเงื่อนไขและภูมิหลังทางประวัติศาสตร์มาต่อคือ การอพยพของชาวบ้านเชื้อสายเขมรจากการศึกษาของ วันชัย วิบูลย์ศักดิ์สกุล (2524:20) พบว่า ในบางพื้นที่ของจังหวัดฉะเชิงเทรานั้นมีชาวเขมรได้เคลื่อนย้ายมาจากเมืองเสียมเรียบ พระตะบอง ภายหลังการเสียดินแดนมณฑลบูรพาให้แก่ฝรั่งเศส ในช่วงปลายรัชกาลที่ 5 ในปี พ.ศ. 2450 ชาวเขมรส่วนใหญ่เคลื่อนย้ายมาทางจังหวัดปราจีนบุรี โดยมีเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์เป็นหัวหน้านำมา หลังจากนั้นจึงเคลื่อนย้ายไปยังชุมชนอื่นๆ ในละแวกเดียวกัน แต่ความเห็นของผู้วิจัยเชื่อว่า ชาวเขมรน่าจะเข้ามาก่อนหน้านั้นแล้วอาจจะถึงช่วงต้นกรุงรัตนโกสินทร์ ทั้งนี้เพราะเกิดศึกสงครามกันหลายครั้ง ซึ่งอาจจะมีการกวาดต้อนอพยพครอบครัวชาวเขมรลงมาด้วยก็ได้ ทั้งนี้เพราะปรากฏชุมชนของชาวบ้านเชื้อสายเขมรกระจัดกระจายทั่วไป เช่น บ้านหัวสำโรง บ้านอ่าวช้างไร่ ตำบลหนองแห่น อำเภอพนมสารคาม บ้านดอน บ้านชวด บ้านหนองตะกูด ตำบลเสม็ดเหนือ อำเภอ บางคล้า บางชุมชนของอำเภอแปลงยาวและที่สำคัญคือ บ้านดงน้อย อำเภอราชสาส์น ที่ยังคงมีการสืบทอดประเพณีและภาษาพูดของชาวเขมรในกลุ่มผู้สูงอายุมาจนถึงทุกวันนี้

การเคลื่อนย้ายของชาวบ้านเชื้อสายเขมรเข้ามาในชุมชนช่วงใดไม่ปรากฏ เพราะมีอยู่เพียงครอบครัวเดียวคือ นายบุญทัน อุทิศ อายุ 68 ปี แต่ในบริเวณใกล้เคียงกันในหมู่ที่ 6 บ้านบางกระดาน ตำบลบางกระเจ็ด มีกลุ่มของชาวบ้านเชื้อสายเขมร ตั้งบ้านเรือนรวมกันอยู่หลายหลังคาเรือนเป็นระยะ

เวลาไม่ต่ำกว่า 3 ชั่วโมงมาแล้ว การอยู่รวมกลุ่มกันนั้นมิได้หมายความว่า จะอยู่อย่างโดดเดี่ยวแต่เป็นการแสดงให้เห็นถึงลักษณะความสัมพันธ์ทางสังคมและการปะทะสังสรรค์ของกลุ่มชาติพันธุ์ที่ผสมผสานกันอยู่ในชุมชน เพราะในเวลาต่อมาได้มีการแต่งงานสืบเชื้อสายปะปนกันไประหว่างชาวบ้านเชื้อสายเขมรกับชาวบ้านในชุมชนอื่นๆ โดยบางส่วนของชาวบ้านยังคงนับถือผีเขมรและทำพิธีเช่นไหว้ ในช่วงงานพิธีกรรมต่างๆ ของชุมชน นอกจากนี้ยังปรากฏความสัมพันธ์ของชาวบ้านในชุมชนหมู่ที่ 3 กับชุมชนชาวเขมรที่บ้านดงน้อย เช่นการส่งบุตรหลานไปเรียนหนังสือ หรือการไปซื้อหาไม้ไผ่สำหรับใช้ในกิจกรรมต่างๆ ของชุมชนในช่วงฤดูแล้ง เป็นต้น

การคมนาคม

การเดินทางติดต่อกันของชาวบ้านในชุมชนนั้นอาศัยการเดินทางเท้าเป็นสำคัญ ซึ่งแต่ละชุมชนสามารถติดต่อกันได้สะดวกในฤดูแล้ง ภายหลังสิ้นฤดูกาลเก็บเกี่ยวแล้ว แต่ถ้าหากเป็นฤดูฝนจะมีน้ำท่วมหลากในทุ่งนาไปโดยตลอด ชาวบ้านจึงหันไปใช้การสัญจรทางน้ำโดยใช้เรือเป็นพาหนะที่สำคัญ เช่น เรือพาย เรือแจว หรือใช้เครื่องติดท้ายเรือ เป็นต้น ซึ่งสภาพดังกล่าวจะแตกต่างกันไปตามฐานะทางเศรษฐกิจและจำนวนสมาชิกในครัวเรือน ซึ่งการใช้เรือในการเดินทางนั้นได้ดำเนินมานานแล้วโดยเฉพาะการเดินทางไปมาติดต่อกันในชุมชนและต่างชุมชน เพราะการตั้งถิ่นฐานนั้นยึดเอาลำคลองเป็นเส้นทางหลักในการตั้งบ้านเรือนทำให้สะดวกต่อการใช้เรือดังกล่าว

ก่อนหน้านี้ การเดินทางออกสู่ภายนอกชุมชนถ้าเป็นระยะไกล เช่น ไปตลาดบางกระเจ็ด ตลาดบางขนากหรือตลาดบางคล้า ก็มักจะใช้เรือแจว เพราะสามารถบรรทุกสิ่งของและผู้คนได้มาก ต้องมีการเตรียมอาหารไปรับประทานระหว่างทาง เพราะกว่าจะกลับเข้าสู่หมู่บ้านได้ก็เป็นเวลามืดค่ำ บางครั้งถ้าเป็นช่วงน้ำลงก็ต้องรอเวลาให้น้ำขึ้นเพื่อที่เรือจะผ่านเข้าคลองได้

ต่อมาได้มีเรือโดยสารที่เป็นแบบเรือหางยาวเข้ามาแล่นรับส่งสินค้าและผู้คน โดยเริ่มต้นจากบ้านสามแยก (หมู่ที่ 2) ผ่านล่แนวกบ้านต่างๆ มาตามคลองบัวขาว คลองบางกระเจ็ด ออกสู่แม่น้ำบางปะกงเพื่อไปยังอำเภอบางคล้าซึ่งจัดว่าเป็นชุมทางที่สำคัญในการเดินทางไปยังที่อื่นๆ เช่น ตัวจังหวัด ชลบุรี ปราจีนบุรี หรือกรุงเทพฯ ก็ตาม เรือโดยสารจะออกจากชุมชนในตอนเช้าและกลับเข้าสู่ชุมชนในช่วงบ่ายซึ่งนับเป็นการเชื่อมโยงชุมชนหมู่บ้านเข้ากับชุมชนภายนอกครั้งสำคัญซึ่งก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลง และเคลื่อนไหวต่อวิถีการค้าเนินชีวิตของชาวบ้านในระยะเวลาต่อมา

การเดินทางโดยเรือโดยสารมายุติลงในราว 10 ปีที่ผ่านมา พร้อมกับความสำคัญในการใช้เรือของชุมชนก็ลดบทบาทลงไปด้วย ทั้งนี้เพราะมีการก่อสร้างประตูระบายน้ำตามโครงการของกรมชลประทาน ต้องมีการปิดกั้นลำคลองเพื่อวางฐานรากซึ่งต้องใช้เวลาหลายปี และที่สำคัญคือ การพัฒนาของรัฐตามโครงการแผ่นดินธรรม-แผ่นดินทอง โดยทางอำเภอบางคล้าได้พยายามจัดตั้งหมู่บ้านราชภัฏ-รัฐพัฒนาขึ้นทั่วไป โดยมีจุดเน้นสำคัญที่การสร้างเส้นทางคมนาคมให้แต่ละชุมชน สามารถที่จะเดินทางติดต่อถึงกันได้ในปี พ.ศ. 2524 คณะกรรมการหมู่บ้านจึงตกลงสร้างถนนเข้าสู่หมู่บ้าน โดยชาวบ้านยอมสละที่ดินสร้างเป็นเส้นทางล่ลองที่เกิดจากการใช้รถเกรดดินจากทุ่งนาขึ้นเป็นแนวถนน ซึ่งมักจะประสบปัญหาในช่วงฤดูฝน ต่อมาในระยะหลังได้มีงบประมาณจากโครงการสร้างงานในชนบท (กสช.) งบประมาณพัฒนาจังหวัดของสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรมีการปรับปรุงเป็นถนนลูกรังทำให้สามารถใช้ประโยชน์จากถนนดังกล่าวได้ตลอดปี

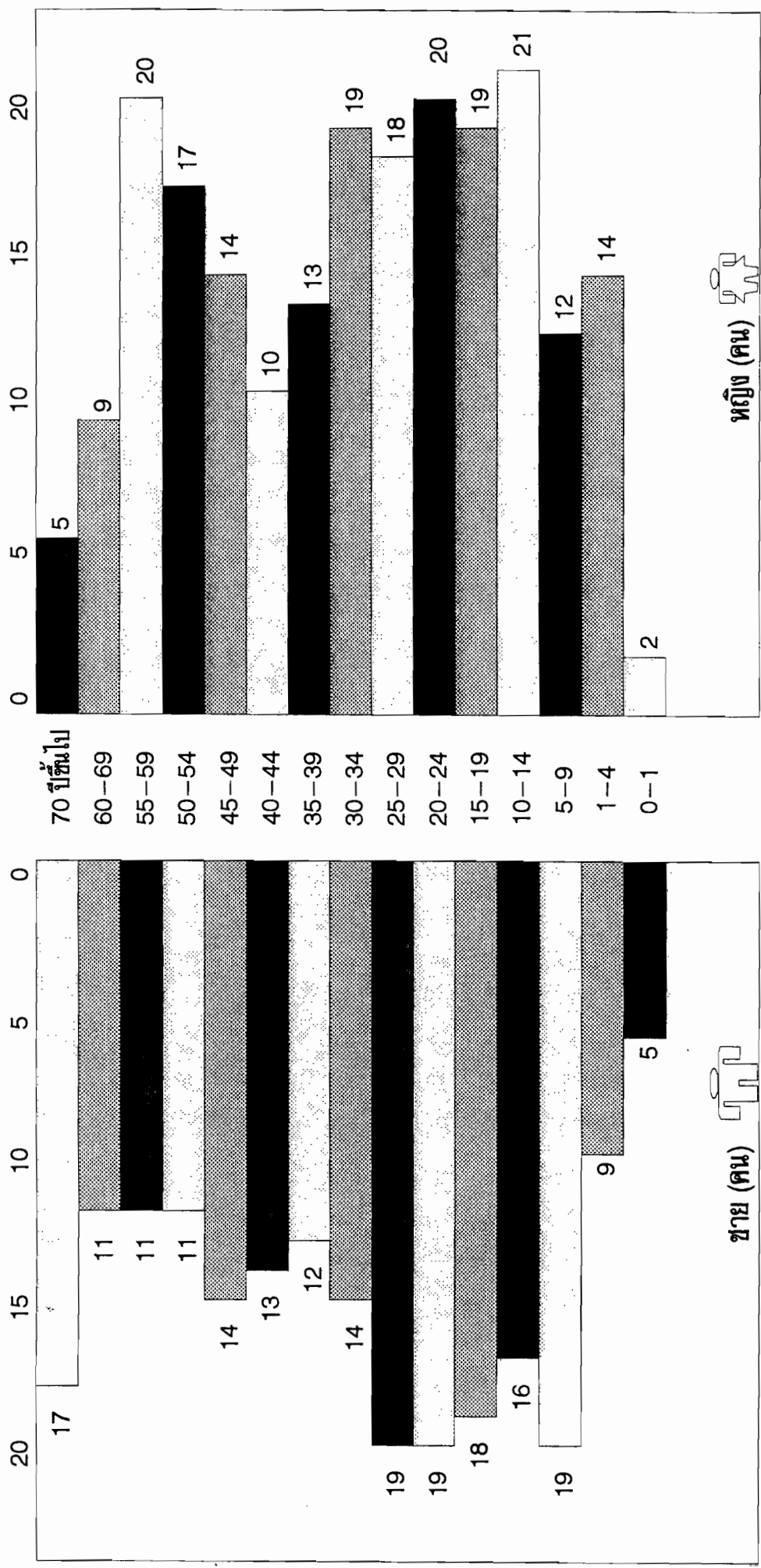
เป็นที่น่าสังเกตว่าในขณะที่การสัญจรทางน้ำยังเป็นเส้นทางคมนาคมหลักของชุมชนอยู่นั้น ปรากฏว่าแบบแผนการผลิตของชาวบ้านคงมีการทำนาปลูกข้าวเพียงปีละครั้งเท่านั้น ส่วนวิถีการค้าเนินชีวิตก็ยังพึ่งพาทรัพยากรในท้องถิ่นเป็นหลัก สำหรับในฤดูแล้งก็จะมีการทำสวน ปลูกพืชสวนครัว ซ่อมแซมบ้านเรือนหรือจัดงานประเพณีทางสังคม เป็นต้น ทั้งนี้อาจเป็นเพราะว่าชาวบ้านยังเป็นพืช

เศรษฐกิจที่มีความต้องการของตลาดสูง ทำให้มีราคาดีประกอบกับการขนส่งผลผลิตออกมาสู่ภายนอกจะต้องใช้เรือเป็นหลักทำให้ไม่สามารถบรรทุกน้ำหนักได้มากนัก ฉะนั้นผลผลิตอื่นๆ ที่ไม่สามารถจะกักตุนหรือเก็บไว้ได้นานเช่นข้าว จึงไม่สามารถที่จะผลิตได้ในชุมชน แต่ในระยะเวลาต่อมาได้พบว่าเมื่อมีการตัดถนนเข้าสู่ชุมชนอันส่งผลให้การคมนาคมทางบกมีบทบาทมากกว่าการคมนาคมทางน้ำ ซึ่งภายหลังได้ยุติลงไปด้วยข้อจำกัดที่ได้กล่าวมาแล้ว ปัจจัยดังกล่าวนับเป็นตัวเร่ง (catalyst of change) ให้เกิดการปรับตัวในระบบแผนการผลิตของชุมชนมากขึ้นเพราะการคมนาคมสามารถดำเนินไปได้ทุกฤดูกาล การซื้อขายผลผลิตเป็นไปอย่างรวดเร็ว และการที่ชาวบ้านมีการติดต่อกับสังคมภายนอกมากขึ้น ทำให้เห็นแบบอย่างและเกิดการเรียนรู้เพื่อนำมาผลิตในชุมชน เช่น การเลี้ยงปลา เลี้ยงไก่ และทำสวนผัก เป็นต้น อันส่งผลให้กิจกรรมทางเศรษฐกิจของชุมชนมีความหลากหลายเพื่อตอบสนองความต้องการของตลาดมากกว่าการผลิตเพื่อพึ่งตนเองดังแต่ก่อน ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่า ชุมชนที่มีการคมนาคมทางน้ำเป็นหลักนั้น มักจะเกิดการเปลี่ยนแปลงแบบแผนทางการผลิตได้ช้ากว่าชุมชนที่มีการคมนาคมทางบกหรือที่ตั้งอยู่ตามริมทางหลวงสายสำคัญอันเนื่องด้วยปัจจัยต่างๆ ดังที่กล่าวมาแล้ว

ลักษณะประชากร

จำนวนประชากรในชุมชน หมู่ที่ 3 นั้นมีทั้งหมด 104 ครัวเรือน โดยแยกเป็นชาย 220 คน หญิง 228 คน รวมทั้งสิ้น 448 คน (เดือนเมษายน 2536) ซึ่งเมื่อจำแนกตามช่วงอายุและจำนวนของประชากรในชุมชนแล้วจะเห็นการเปลี่ยนแปลงทางประชากรที่สำคัญหลายประการด้วยกัน ดังนี้คือ

ตารางที่ 1 แสดงจำนวนประชากรแยกตามเพศและวัย

ที่มา : สถานีอนามัยตำบลบางกระเจ็ด เมษายน พ.ศ. 2536

เมื่อพิจารณาจากตารางข้างต้น จะพบว่าลักษณะของประชากรในชุมชนนั้น มีอัตราการเพิ่มที่ลดลงประชากรส่วนใหญ่อยู่ในวัยแรงงานหรือวัยเจริญพันธุ์ ซึ่งอยู่ในช่วงอายุ 15-49 มีจำนวนถึง 250 คน นอกจากนี้ยังพบว่า มีคู่สมรสซึ่งอยู่ในวัยเจริญพันธุ์ดังกล่าวมีการคุมกำเนิดแบบชั่วคราวถึง 22 คู่ โดยการรับประทานยาหรือฉีดยาคุมกำเนิด ส่วนอีก 11 คู่ นั้น เป็นการทำหมันแบบถาวร ซึ่งมักจะ เป็นฝ่ายหญิงเป็นส่วนใหญ่ การที่มีประชากรในวัยเด็กลดลง ทำให้มีการขาดแคลนแรงงานเพื่อทำการเกษตรกรรม ประกอบกับเยาวชนในชุมชนเมื่อออกไปศึกษาภายนอกแล้วมักจะ ไม่กลับเข้ามาทำงานในชุมชน เพราะมีปัจจัยดึงดูดและผลักดันหลายประการ ทำให้มีความพยายามในการเอาเครื่องทุ่นแรงหรือหาแรงงานจากแหล่งอื่นๆ เข้ามาทดแทนในช่วงฤดูการผลิตของชุมชนในแต่ละปี

การศึกษา

จากการสำรวจในชุมชน หมู่ที่ 3 พบว่า มีหน่วยงานของรัฐอยู่เพียงแห่งเดียวคือ โรงเรียนบ้านบางซัล้อม (พลทรัพย์วิทยาคาร) สังกัดสำนักงานประถมศึกษาแห่งชาติ กระทรวงศึกษาธิการ ซึ่งเริ่มดำเนินการตั้งแต่ปี พ.ศ. 2502 โดยมีคหบดีในชุมชนคือ นางสน พูลทรัพย์ ได้บริจาคผืนข้าวและที่ดินของตน ตั้งเป็นโรงเรียนชั้น ทำการสอนในระดับการศึกษาภาคบังคับคือ ชั้นป.4 มีนักเรียนภายในชุมชนและจากหมู่บ้านใกล้เคียง มีมาเรียนประมาณปีการศึกษาละ 50 คน มีครูในท้องถิ่น 2 คน ต่อมาภายหลังได้มีการเพิ่มการศึกษาภาคบังคับชั้นเป็นชั้นป.6 ในปี พ.ศ. 2519 แต่หลักเกณฑ์ทางราชการกำหนดไว้ว่า การจะเปิดสอนถึงชั้นป.5 และป.6 ได้นั้น จะต้องมีย่านนักเรียนไม่ต่ำกว่าชั้นละ 15 คน แต่ทางโรงเรียนก็ได้พยายามแก้ปัญหาโดยนำชื่อของนักเรียนชั้นประถมปลายไปรวมกับโรงเรียนอื่นๆ เช่น โรงเรียนวัดบางกระเจ็ด โรงเรียนวัดบางกระदान เพื่อให้ได้จำนวนตามกฎเกณฑ์ในขณะที่ตัวของนักเรียนยังคงศึกษาอยู่ในโรงเรียน

ของชุมชนในระดับประถมปลายดังกล่าว สำหรับสถิตินักเรียนในปีการศึกษา 2535 และ 2536 มีดังนี้คือ

ตารางที่ 2 แสดงจำนวนนักเรียนในโรงเรียนของชุมชน

ระดับชั้น	ปีการศึกษา					
	2535			2536		
	ชาย	หญิง	รวม	ชาย	หญิง	รวม
ป.1	3	3	6	1	3	3
ป.2	4	3	7	4	2	6
ป.3	4	4	8	3	1	4
ป.4	2	2	4	2	5	7
รวม	13	12	25	10	10	20

ที่มา : โรงเรียนบ้านบางชีล้อม (พุทธทรัพย์วิทยาคาร) พฤษภาคม 2536

เมื่อพิจารณาถึงสถิติดังกล่าว จะพบว่า จำนวนนักเรียนนั้นมีแนวโน้มลดลง ทั้งนี้เนื่องจากปัจจัยหลายประการ เช่น ลักษณะทางประชากรที่มีอัตราการเพิ่มลดลง มีการอพยพทางออกไปตั้งถิ่นฐานหรือหางานทำที่อื่น เป็นต้น ประกอบกับในปีการศึกษา 2536 ทางโรงเรียนมีนโยบายที่จะไม่รับฝากเด็กในระดับประถมปลาย ทำให้นักเรียนที่จบชั้นประถมปีที่ 4 ต้องออกไปศึกษาต่อที่อื่น โดยชาวบ้านในชุมชนมักนำบุตรหลานของตนไปเข้าเรียนที่อื่นที่สะดวก มีความ

พร้อมและความต่อเนื่องทางการศึกษามากกว่า เช่น ที่โรงเรียนวัดลาดบัวขาว โดยเฉพาะโรงเรียนวัดบางกระเจ็ด ซึ่งจัดอยู่ในประเภทโรงเรียนขยายโอกาสทางการศึกษาที่มีการเปิดสอนจนถึงชั้นม.3 อันเป็นโครงการขยายโอกาสทางการศึกษาในชนบทตามนโยบายของทางราชการ

ภายหลังเมื่อเรียนจบการศึกษาภาคบังคับในชุมชนแล้ว นักเรียนส่วนใหญ่จะไปศึกษาต่อในโรงเรียนมัธยมประจำตำบลหัวไทร ซึ่งอยู่ห่างออกไปอีก 8 กิโลเมตร และมีบางส่วนก็เข้าไปศึกษาต่อในตัวอำเภอบางคล้า หรือในตัวจังหวัดฉะเชิงเทราในระดับชั้นที่สูงขึ้นไป ทั้งนี้เพราะมีสถานศึกษาในระดับอาชีวศึกษาและมัธยมศึกษาอยู่หลายแห่ง นอกจากนี้ยังมีสถาบันราชภัฏ ฉะเชิงเทรา (วิทยาลัยครูฉะเชิงเทรา) อันเป็นสถาบันการศึกษาในระดับอุดมศึกษาเพียงแห่งเดียวของจังหวัด ดังนั้นจะพบว่าเด็กรุ่นใหม่ในชุมชนจะมีพื้นความรู้ในระดับมัธยมศึกษาตอนต้นเป็นส่วนใหญ่ ซึ่งจะแตกต่างจากรุ่นพ่อแม่ที่จบเพียงการศึกษาภาคบังคับ ประกอบกับในระยะหลัง พื้นที่ของอำเภอบางคล้าได้ถูกประกาศเป็นเขตส่งเสริมอุตสาหกรรม มีโรงงานเข้ามาตั้งอยู่หลายแห่ง มีความต้องการทางด้านแรงงานสูง ซึ่งมักจะรับจากผู้สำเร็จการศึกษาชั้นมัธยมศึกษาตอนต้นเป็นหลัก อันเป็นแรงจูงใจที่สำคัญที่ทำให้เยาวชนในชุมชนต่างๆ มักจะศึกษาต่อภายหลังจบการศึกษาภาคบังคับไปแล้วดังกล่าว

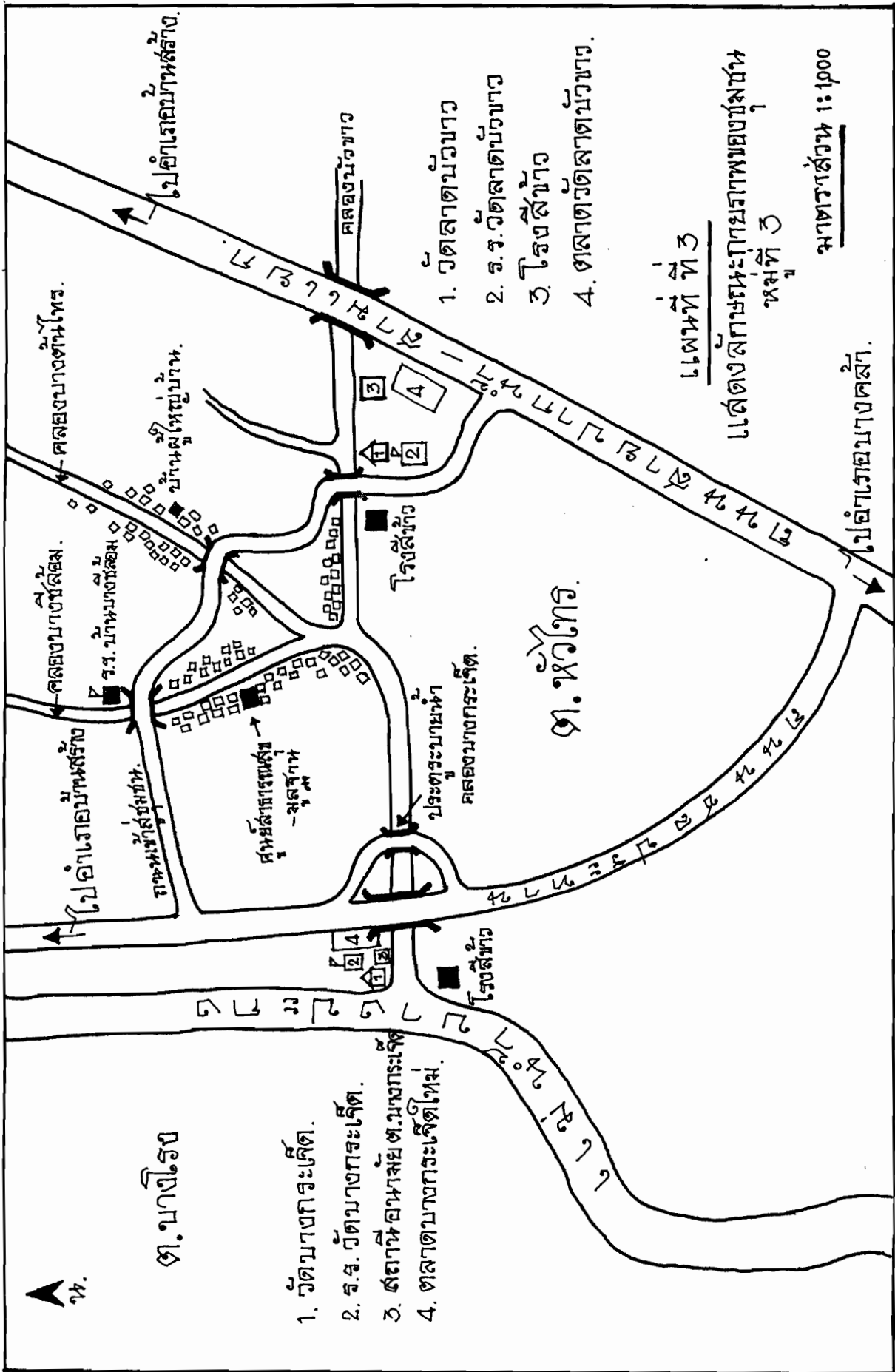
การสาธารณสุข

การรักษาโรคภัยไข้เจ็บของชาวบ้านในชุมชน หมู่ที่ 3 นั้นแต่เดิมจัดว่าเป็นการรักษาแบบพื้นบ้านคือ ในยามเจ็บป่วย มีการใช้ยาไทยแบบโบราณ ที่พอจะหาซื้อได้ตามท้องตลาดในท้องถิ่น เช่น ยาหอม ยาเขียว ยาหม่อง เป็นต้น ในช่วงเวลาประมาณ 30 ปีที่ผ่านมา ยังคงมีการทำคลอดกันเองโดยหมอพื้นบ้าน มีการอยู่ไฟแบบเก่าคือ การนอนบนแคร่ แล้วใช้ความร้อนจากเตาไฟช่วยรักษาแผลให้แห้งและหายได้เร็วขึ้น ภายใตชุมชนจะมีหมอซึ่งเคยเป็นอดีตทหาร

เสนาารักษ์มาก่อนคือ นายชื่น สุนทรวิจารณ์ อายุ 80 ปี จึงสามารถให้การรักษาได้ในระดับเบื้องต้นประกอบกับในช่วงแรกของการทำนาปรัง ชาวบ้านจะมีอาการเจ็บป่วยอันเนื่องจากการใช้สารเคมีกำจัดวัชพืช และยามาแมลงที่ใช้ฉีดพ่นในไร่กันเป็นจำนวนมาก เมื่อมีอาการแพ้ยา อ่อนเพลีย ไม่สบาย ชาวบ้านก็จะไปให้หมอฉีดยาให้ ซึ่งค่ารักษาพยาบาลก็คิดกันตามชนิดของยาที่ใช้รักษาหรือความสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้านกับหมอ เป็นต้น

ต่อมาเมื่อมีสถานีอนามัยตำบลบางกระเจ็ด ในปี พ.ศ. 2518 ก็ทำให้ชาวบ้านในชุมชนหันไปใช้บริการทางด้านการรักษาพยาบาลแผนใหม่จากเจ้าหน้าที่อนามัยมากขึ้น นอกจากนี้ยังได้มีการจัดตั้งโครงสร้างเครือข่ายของงานอนามัยและสาธารณสุขของชุมชน โดยจัดให้มีการอบรมชาวบ้านในชุมชน เพื่อทำหน้าที่ช่างสุขภัณฑ์และอาสาสมัครสาธารณสุขประจำหมู่บ้าน (อสม.) 1 คน ผู้สื่อข่าวสาธารณสุข (ผสส.) ซึ่งแยกออกไปตามละแวกบ้านต่างๆ ในชุมชนอีก 9 คน มีกองทุนยาประจำหมู่บ้านซึ่งมีคณะกรรมการในการดำเนินงานต่อเนื่องกันมาจนถึงปัจจุบัน

ในปัจจุบันเมื่อเส้นทางการคมนาคมในชุมชนสะดวกขึ้น เมื่อมีอาการเจ็บป่วย ชาวบ้านจึงสามารถเดินทางออกมารับการรักษาพยาบาลได้สะดวกยิ่งขึ้น และถ้ามีอาการหนักก็สามารถนำส่งโรงพยาบาลบางคล้า อันเป็นโรงพยาบาลชุมชนขนาด 10 เตียง หรือโรงพยาบาลคริสเตียน บางคล้า ซึ่งเป็นของเอกชน เป็นต้น และเนื่องจากการติดต่อกับชุมชนภายนอกที่สะดวกสบายรวมทั้งบทบาทของสื่อมวลชนหรือระดับการศึกษาที่สูงขึ้น ทำให้ชาวบ้านเห็นประโยชน์ของการรักษาแผนใหม่ ประกอบกับความเชื่อหรือบุคคลที่จะให้การรักษาแบบพื้นบ้านไม่มีทำให้ไม่สามารถที่จะถ่ายทอดแนวปฏิบัติดังกล่าวไปสู่คนรุ่นหลังได้ ดังนั้นการรักษาแบบพื้นบ้านแต่เดิมจึงลดบทบาทลงไป แต่การรักษาด้วยการแพทย์แผนปัจจุบันก็ต้องเสียค่าใช้จ่ายเป็นจำนวนมาก จึงอาจจะเป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่ทำให้ชาวบ้านพยายามที่จะปรับตัวในการประกอบอาชีพทางด้านเกษตรกรรม อันได้แก่การทำนาปลูกข้าว การทำนาปรัง การขุดบ่อเลี้ยงปลา เพื่อเพิ่มรายได้ให้

น.

ต. บางกระเจ็ด

1. วัดบางกระเจ็ด.
2. ร.ร. วัดบางกระเจ็ด.
3. สถานที่ขายข้าวของชาวบ้าน.
4. ตลาดบางกระเจ็ดใหม่.

ต. ห้วยไทร

1. วัดลาดบัวขาว
2. ร.ร. วัดลาดบัวขาว
3. โรงเรียน
4. ตลาดวัดลาดบัวขาว.

แผนที่ที่ 3

แสดงลักษณะภูมิภาพของชุมชน หมู่ที่ 3

มาตราส่วน 1:1000

ภาพที่ 3. โถไม้ เป็นเครื่องมือทางเกษตรกรรมแบบเก่าที่ยังพบในชุมชน

ภาพที่ 4. เครื่องมือตวงข้าวแบบเก่ากับการทำลานด้วยมุ้งพลาสติกแบบใหม่

แก่ครอบครัว อันจะเป็นหลักประกันได้ว่า เมื่อมีผู้ใดในครอบครัวเจ็บป่วยก็สามารถที่จะนำไปรักษาพยาบาลได้ทันที โดยไม่ต้องไปหยิบยืมโดยไม่มี ความจำเป็น ดังกล่าว

วิถีชีวิตและสภาพเศรษฐกิจของชุมชน

โดยทั่วไปแล้วอาจกล่าวได้ว่า การเริ่มต้นของชุมชน หมู่ที่ 3 นั้นเกิดจากการแสวงหาที่ดินเพื่อการเกษตรกรรมและการตั้งถิ่นฐาน ซึ่งจะโดยวิธีการเข้าจับจองหรือการซื้อขายแลกเปลี่ยนกันต่อมา แล้วจากนั้นจึงมีการรวมตัวของชาวบ้านจนกลายเป็นชุมชนที่มีการตั้งถิ่นฐานอย่างถาวรในปัจจุบัน ทำให้วิถีการดำเนินชีวิตของชาวบ้านยังคงผูกพันในการทำนาปลูกข้าวอันเป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่สำคัญ สืบเนื่องกันมาแต่อดีต และก่อให้เกิดแบบแผนของการทำนาปลูกข้าวในรอบปี (Rice cycle) ของชาวนาในแต่ละชุมชนดังกล่าว

ก่อนหน้าที่จะมีการทำนาปรังหรือมีกิจกรรมทางเศรษฐกิจอื่นๆ เข้ามาในชุมชนนั้น การทำนาปีนับว่ามีความสำคัญที่สุดโดย ในช่วงเดือน 6 (เดือนพฤษภาคม) จะมีการเตรียมพื้นที่ในการทำนาปลูกข้าว อันเป็นการเริ่มต้นกิจกรรมการผลิตในฤดูกาลผลิตนั้น ซึ่งจะเริ่มด้วยการสูบน้ำจากคลองในชุมชนเข้าไปในที่นาของตน เรียกว่าน่าน้ำท่า สำหรับในที่ดอนนั้นต้องทำภายหลังเพราะต้องอาศัยน้ำฝน ชาวบ้านเรียกว่าน่าน้ำฝน สำหรับอุปกรณ์ในการสูบน้ำ เช่น ระเบิดที่ใช้แรงของเครื่องยนต์หรือกังหันลมและท่อสูบน้ำ เป็นต้น

สำหรับพันธุ์ข้าวที่ใช้ปลูกในชุมชนนั้นเรียกว่า พันธุ์ข้าวหนัก สามารถขึ้นได้ดีในที่ลุ่ม เป็นลักษณะของข้าวเหนียวคือ เมื่อน้ำท่วมหลากมากต้นข้าวก็สามารถเจริญเติบโตพืชน้ำได้ในเวลาไม่นานนัก พันธุ์ข้าวที่ปลูก เช่น ข้าวตาแห้ง ข้าวตามน ข้าวใบลด ข้าวตาเจือ พวงหนัก เหลือระแหงและหอมมะลิ เป็นต้น และเนื่องจากเป็นการทำนาปีเพียงครั้งเดียวซึ่งจะต้องอาศัยปัจจัยทางธรรมชาติเป็นสำคัญ ฉะนั้นรายได้หลักของชุมชนจึงขึ้นกับผลผลิตในแต่ละฤดูกาล ดังนั้นจึงปรากฏ

ลักษณะของความเชื่อและแนวปฏิบัติอันเกี่ยวเนื่องด้วยสิ่งนอกเหนือธรรมชาติ เพื่อให้เกิดความอุดมสมบูรณ์แก่ผลผลิตดังจะได้กล่าวต่อไป

ในช่วงฤดูกาลทำนานั้นนับว่าเป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่สำคัญของทุกครัวเรือนที่ดำเนินไปพร้อมกันทั้งชุมชนซึ่งมีแบบแผนของความร่วมมือทางด้านแรงงานที่สืบทอดจากอดีตมาจนถึงปัจจุบัน คือการลงแขก ถือแรงกัน ไถนา ดำนา เกี่ยวข้าว นวดข้าว เป็นต้น ซึ่งจะมีการหมุนเวียนกันไปตามความพร้อมและความจำเป็นของแต่ละครัวเรือน ทั้งนี้เพราะการทำนาต้องอาศัยระยะเวลาที่เหมาะสมในการปักดำหรือเก็บเกี่ยว เช่น ชาวบ้านที่อยู่นาดอนซึ่งทำที่หลังก็จะมาถือนาง ชาวบ้านที่ทำนาลุ่มก่อน เป็นต้น การถือนางและใช้แรงนั้นมักจะเป็นกิจกรรมของหนุ่มสาวในชุมชนเป็นส่วนใหญ่ เพราะสามารถที่จะทำงานได้ปริมาณมากในแต่ละวัน ส่วนการร่วมมือทางด้านแรงงานอีกลักษณะหนึ่งนั้นเป็นการช่วยเหลือกันระหว่างญาติพี่น้อง และเพื่อนบ้านใกล้เคียง เช่น เมื่อครอบครัวใดเสร็จสิ้นงานในนาของตนแล้วก็จะไปช่วยครอบครัวอื่นโดยอาจจะนำวัวควายหรือเครื่องมือทางเกษตรกรรมอื่นๆ ไปร่วมด้วย หรือในกรณีของครอบครัวที่ลูกหลานได้แยกกันไปมีครอบครัวหมดแล้ว แต่บิดา-มารดาที่ยังคงทำอยู่ ก็จะมีบรรดาลูก เขยสะใภ้และลูกหลานมาช่วยเหลือเป็นครั้งคราว ซึ่งการช่วยเหลือทางด้านแรงงานเช่นนี้จะไม่มีการตอบแทนด้านแรงงาน แต่จะมีการเลี้ยงอาหารกันในหมู่ผู้มาช่วยงานด้วยกัน

นอกจากแรงงานคนซึ่งเป็นแรงงานหลักในการทำนาปลูกข้าวแล้วยังต้องอาศัยแรงงานของ วัว ควาย ในการไถ คราด ลากข้าว นวดข้าว เป็นต้น และที่สำคัญจำนวนวัวควายยังแสดงถึงฐานะทางเศรษฐกิจ จำนวนที่นาหรือจำนวนสมาชิกภายในครัวเรือนอีกด้วย ทั้งนี้เพราะการที่มีที่นามากนั้นจะต้องอาศัยแรงงานทั้งคนและสัตว์เพื่อการผลิตเป็นจำนวนมาก อันส่งผลให้จำนวนสมาชิกในแต่ละครอบครัวของชุมชนในขณะนั้นค่อนข้างสูง สำหรับข้อจำกัดของการใช้แรงงานสัตว์ในการทำนาคือ จะใช้ได้เพียงครึ่งวัน เพราะช่วงบ่ายอากาศร้อน สัตว์ไม่สามารถจะทำงานได้ นอกจากนี้ในวันพระจะไม่มีการใช้แรงงานสัตว์

เพราะถือว่าบาป ประกอบกับวันพระเป็นวันที่ชาวบ้านจะต้องไปทำบุญถือศีลที่วัดด้วย อันส่งผลให้วันพระเป็นวันหยุดงานของชุมชนไปโดยปริยาย

ระยะเวลาของการทำนาปลูกข้าวในชุมชนดำเนินต่อเนื่องมาจนถึงประมาณเดือนอ้ายหรือเดือนยี่ (มกราคม-กุมภาพันธ์) ซึ่งเป็นช่วงที่เสร็จสิ้นการเก็บเกี่ยวและการนวด ชาวบ้านที่จำเป็นต้องใช้เงินหรือเป็นหนี้สินก็จะขายข้าวออกไปแต่ส่วนใหญ่แล้วจะเก็บข้าวไว้ในยุ้งโดยแยกข้าวปลูกเพื่อการทำพันธุ์ในปีต่อไปไว้ต่างหาก ทั้งนี้เพื่อรอให้ข้าวมีราคาสูงขึ้นในภายหลังโดยเฉพาะในช่วงฤดูฝนจะมีน้ำท่วมมาก ทำให้เรือบรรทุกข้าวขนาดใหญ่ของพ่อค้าข้าวเข้ามาในชุมชนได้ทำให้การซื้อขายและการขนส่งได้รับความสะดวก ดังนั้นการขนข้าวขึ้นยุ้งเรียบร้อยจึงเป็นการเสร็จสิ้นกิจกรรมสำคัญของการทำนาปลูกข้าวในช่วงฤดูกาลผลิตนั้น ซึ่งชาวบ้านในชุมชนก็จะมีกิจกรรมอื่นๆ ที่ปฏิบัติกันต่อไป

ในช่วงฤดูแล้ง จะเป็นเวลาที่ชาวบ้านมีเวลาว่างจากการทำนา แต่ก็จะมีกิจกรรมอย่างอื่นเข้ามาแทน เช่น การทำสวนครัว การเตรียมสีข้าว ผ่าฝืนเผาถ่าน หรือการทำเครื่องจักรสาน เพื่อเตรียมไว้ให้พอใช้ตลอดฤดูกาลทำนาในปีนั้น ซึ่งกิจกรรมดังกล่าวมักจะเป็นการร่วมมือกันระหว่างสมาชิกในครอบครัวทั้งเด็กและผู้ใหญ่ นอกจากนี้ก็อาจมีงานอื่นตามที่ปรากฏในชุมชน เช่น การขุดสวน การปลูกบ้าน เป็นต้น และที่สำคัญคือ จะมีการจัดงานประเพณีต่างๆ ในชุมชน เช่น งานบวช งานแต่งงาน หรืองานเผาศพ ทั้งนี้เพราะเจ้าภาพสามารถที่จะส่งข้าวถึงกันได้สะดวก ประกอบกับเป็นช่วงเวลาที่ว่างไรรวมทั้งการเดินทางติดต่อระหว่างชุมชนก็มีความสะดวกกว่าในช่วงอื่นๆ ดังกล่าว สำหรับกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับประเพณีและอาชีพของชาวบ้านในชุมชนนั้นปรากฏในตารางต่อไปนี้

ตาราง 3 แสดงประเพณีและอาชีพของชาวบ้านในรอบปี

เดือน	ประเพณี	การทำนา/ทำสวน
หก (พ.ค.)	ทำบุญกลางดอน	ไถตะเตรียมที่นา ปลูกข้าวโพด
เจ็ด (มิ.ย.)	บวชนาค	ตกกกล้าเพื่อค่านา หว่านข้าวในที่ลุ่ม
แปด (ก.ค.)	ทำบุญเข้าพรรษา	เริ่มค่านาปี เก็บข้าวโพด
เก้า (ส.ค.)	ทำบุญในวันพระ	ใส่ปุ๋ยเคมี ฉีดยาม่าหญ้า
สิบ (ก.ย.)	ทำบุญสารท ไหว้แม่โพสพ	ดายหญ้าตามคันนา ฉีดยาม่าแมลงและ กำจัดศัตรูข้าว
สิบเอ็ด (ต.ค.)	เทศน์มหาชาติ ออกพรรษา ตักบาตรเทโว	เก็บพริก ดูแลแปลงนา

ตาราง 3 แสดงประเพณีและอาชีพของชาวบ้านในรอบปี (ต่อ)

เดือน	ประเพณี	การทำนา/ทำสวน
สิบสอง (พ.ย.)	ทำบุญกฐิน ลอยกระทง	เริ่มเกี่ยวข้าวเบา (นาดอน)
อ้าย (ธ.ค.)	ลงแขก ถือนาง	เริ่มเกี่ยวข้าวหนัก ปลูกผักทอง
ยี่ (ม.ค.)	ลงแขก ถือนาง	เกี่ยวข้าวหนัก
สาม (ก.พ.)	วันตรุษจีน งานประจำปีที่วัด	นวดข้าว ขนข้าวเข้ายุ้ง เก็บผักทอง
สี่ (มี.ค.)	งานแต่งงาน, ทำบุญบ้าน งานเผาศพ	ฝ่ำพิน, เผาถ่าน, ตำข้าว, ขุดบ่อน้ำ, ซ่อม แซมบ้าน, ปลูกพืชสวนครัว
ห้า (เม.ย.)	ทำบุญวันสงกรานต์, สร้างน้ำ พระ บึงสกุลงกระดุก	จำหน่ายมะม่วง ปลูกพืชสวนครัว ซ่อมเครื่องทำนา

ที่มา : จากการเก็บข้อมูลในชุมชนปี พ.ศ. 2534-2536

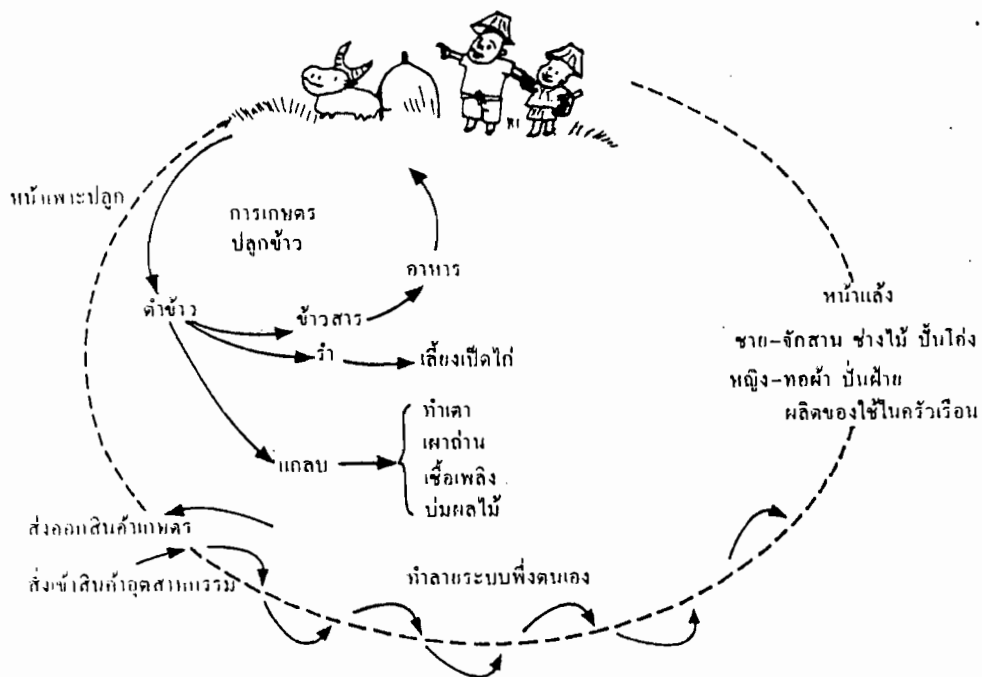
โดยเหตุที่การทำนาปลูกข้าวเป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจหลักของชุมชน จึงทำให้มีความต้องการแรงงานจากสัตว์ อันได้แก่ วัวและควาย เพื่อใช้เป็น เครื่องทุ่นแรงในระหว่างฤดูกาลผลิต ซึ่งในช่วงเวลาที่ผ่านมามีการติดต่อซื้อขายกันภายในและระหว่างชุมชน นอกจากนี้ยังมีการติดต่อซื้อขายวัวควายจากกลุ่ม พ่อค้าภายนอกที่เรียกว่า "นายฮ้อย" ซึ่งชาวบ้านในชุมชนหมู่ที่ 3 เรียกว่า ควายนายจ้าง โดยในช่วงฤดูแล้งของบางปีจะมีกลุ่มพ่อค้าวัวควายจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่าง ซึ่งเรียกว่า พวก "ลาวขาว" เช่น จากเมืองโคราช อุบลราชธานี และบุรีรัมย์ เป็นต้น จะพากันต้อนฝูงวัวควายมาจากจังหวัดปราจีนบุรี ผ่านอำเภอพนมสารคาม ซึ่งเมื่อผ่านชุมชนใดก็จะมีการซื้อขายแลกเปลี่ยนวัวควาย หรือสินค้าที่บรรทุกมาโดยตลอด แม้แต่เกวียนที่บรรทุกสินค้าก็พร้อมที่จะขายไปด้วย พระครูวิมลธรรมคุณ (วัดสระเกศราชวรมหาวิหาร กทม.) ซึ่งเคยเป็นเด็กใน ชุมชนมาก่อน เล่าว่า เมื่อกลุ่มพ่อค้าเหล่านั้น เดินทางผ่านมาและมีค้ำลงใน บริเวณใดก็จะหยุดพัก โดยจุดกองไฟและผูกสัตว์ไว้ตรงกลาง แล้วจอดเกวียนไว้ โดยรอบสัตว์ดังกล่าว นอกจากนี้ยังมีนายเก้าซึ่งเป็นพ่อค้าข้าวคนสำคัญมักจะไป ติดต่อซื้อขายวัวควายโดยใช้กลวิธีของตน เช่น นำเข็มไปเสียบไว้ที่ปากของวัว หรือควายตัวที่สวยงาม จนไม่สามารถจะกินหญ้าได้ อันเป็นอาการของสัตว์ที่กำลัง ป่วย ทำให้นายเก้าสามารถที่จะซื้อได้ในราคาถูกหรือบางครั้งใช้วิธีต้อนฝูงวัว ควายของตนไปเลี้ยงปะปนกับของกลุ่มพ่อค้า พอเวลาเย็นก็ไล่ต้อนฝูงสัตว์เหล่านั้น เกินจำนวนที่ตนเองมีอยู่ดังนี้ เป็นต้น สำหรับสัตว์และสินค้าที่เหลือจากการซื้อ ขายในชุมชนบรรดากลุ่มนายฮ้อยก็จะต้อนฝูงสัตว์ข้ามแม่น้ำบางปะกงเพื่อเดินทาง ต่อไปยังบางน้ำเปรี้ยว มีนบุรี หรือทางรังสิตต่อไป และในอดีตกลุ่มพ่อค้าเหล่านี้ ได้มาแต่งงานกับหญิงสาวในชุมชน และชุมชนใกล้เคียงมีลูกหลานต่อมาในปัจจุบัน สำหรับการต้อนฝูงสัตว์มาจำหน่ายในลักษณะเช่นนี้มายุติลงเมื่อมีการคมนาคมที่ สะดวก ทำให้การติดต่อกับสังคมภายนอกรวดเร็วขึ้น จึงมีความพยายามของ ชาวบ้านที่จะนำเครื่องจักรเข้ามาแทนแรงงาน คน และสัตว์ในการทำนาปลูก ข้าวของชุมชนหมู่ที่ 3 ในช่วงเวลาที่ผ่านมามีซึ่งจะได้กล่าวต่อไป

พืชเศรษฐกิจที่สำคัญอีกชนิดหนึ่งรองจากข้าวคือ มะม่วงพันธุ์พื้นบ้านซึ่งจะมีพ่อค้าเข้ามาซื้อในชุมชน เช่น ทองคำ อกร่อง เขียวไข่กา พิมเสน และหัวช้าง เป็นต้น แต่เนื่องจากพ่อค้าจากภายนอกให้ราคาไม่ดีนักประกอบกันต่อมาภายหลัง การเดินทางคมนาคมจากชุมชนสู่ภายนอกทำได้สะดวกยิ่งขึ้น จึงมีความพยายามของชาวบ้านที่จะปรับปรุงพันธุ์มะม่วงให้ตอบสนองต่อความต้องการของตลาดมากยิ่งขึ้น โดยเลือกปลูกพันธุ์ที่มีราคาและให้ผลผลิตสูง เช่น เขียวเสวย มันทองแสง น้ำดอกไม้ แรด และหนังกลางวัน เป็นต้น โดยชาวบ้านจะนำผลผลิตเหล่านั้น มาจำหน่ายเองที่ตลาดมหานาคและตลาดสี่มุมเมือง เพราะได้ราคาดีกว่าซึ่งช่วงของการจำหน่ายจะอยู่ระหว่างเดือนมีนาคม-เมษายนของทุกปี

ถึงแม้ว่าในชุมชนจะมีการทำนาปลูกข้าวเป็นพืชเศรษฐกิจ (Cash crop) ที่สำคัญ แต่ขณะเดียวกันในอีกด้านหนึ่งนั้นชาวบ้านก็ยังคงพึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติหรือใช้ประโยชน์จากสภาพแวดล้อมอื่นๆ ในชุมชน ทั้งนี้เนื่องจากพื้นที่ของชุมชนเป็นที่ลุ่มต่ำและมีน้ำท่วมขังเป็นเวลานานทุกปี ทำให้มีปลาจากแหล่งน้ำในธรรมชาติอยู่เป็นจำนวนมาก เช่น ปลาชิว ปลาสวาย ปลาตะเพียน ปลาดุก ปลาช่อน ปลาหมอ เป็นต้น ซึ่งในช่วงเวลาดังกล่าวชาวบ้านจะใช้เครื่องมือหาปลาที่สร้างขึ้นได้เองในชุมชน เช่น ลอบ ไซ ตุ่ม ฝือก สุ่ม และเบ็ด เป็นต้น ส่วนแห ตาข่ายหรือขอนั้น มักจะต้องซื้อจากภายนอก ปลาที่จับได้บางส่วนจะนำไปจำหน่ายที่ตลาดบางกระเจ็ด และบัวขาว แต่ส่วนใหญ่แล้วจะบริโภคกันอยู่ภายในชุมชนซึ่งบางส่วนเก็บถนอมไว้ในรูปของปลาร้า ปลาเค็ม หรือปลาแห้งเพื่อสำหรับไว้บริโภคในช่วงฤดูกาลทำนาต่อไป นอกจากนี้ชาวบ้านก็ยังอาศัยพืชผักที่ขึ้นตามธรรมชาติในชุมชนนำมาบริโภค เช่น ดอกแค ดอกโสน ชีเหล็ก สายบัว ผักบุ้ง ฯลฯ ประกอบกับในบริเวณบ้านจะมีการขุดบ่อเพื่อปลูกต้นไม้ขึ้นต้น เช่น มะม่วง มะพร้าว และยังมีการปลูกพืชสวนครัวเพื่อการบริโภคในครัวเรือน อันได้แก่ พริก มะเขือ ข่า ตะไคร้ หรือจำพวกกล้วย อ้อย เป็นต้น น้ำในบ่อเหล่านั้น ก็สามารถใช้ในการอุปโภค บริโภคได้ในฤดูแล้ง ซึ่งเมื่อพิจารณาจากลักษณะของชุมชนแล้วอาจจะกล่าวได้ว่า ในอีกด้านหนึ่งของชุมชนนั้น ยังคงสภาพทางเศรษฐกิจแบบพึ่ง

ตนเอง (Self-sufficiency) โดยอาศัยทรัพยากรในชุมชนเพื่อการยังชีพได้ ในระดับหนึ่งดังเช่นสังคมชาวนาอื่นๆ ในชนบททั่วไป แต่ในผลของการพัฒนา เศรษฐกิจในช่วงเวลาที่ผ่านมาได้ส่งผลกระทบต่อสภาพทาง เศรษฐกิจและสังคมของชุมชน หมู่บ้านให้เปลี่ยนแปลงไปสู่ลักษณะ เศรษฐกิจแบบทุนนิยมที่ขยายมาจากชุมชนภายนอก โดยเฉพาะจากสังคมเมือง อันส่งผลต่อวิถีการดำเนินชีวิตและแบบแผนการผลิตหลัก อันได้แก่ การทำนาปลูกข้าว ซึ่งดำเนินมาแต่อดีตมีการเปลี่ยนแปลงไปในขณะเดียวกัน ซึ่งสามารถพิจารณาจากแผนภูมิต่อไปนี้คือ

แผนภูมิที่ 2 แสดงแบบแผนการผลิตของชุมชนในหมู่บ้าน

ที่มา : วันรักษ์ มิ่งมณีนาคิน, "การพัฒนาชนบทไทย" พ.ศ. 2531.

อนึ่ง ในช่วงเวลาที่ผ่านมาพบว่าได้มีความพยายามจากหน่วยงานของทางราชการและจากชาวบ้านในชุมชนที่จะทำการปรับปรุงลักษณะทางกายภาพของชุมชนให้เปลี่ยนแปลงไปจากเดิม โดยเฉพาะการพัฒนาทางโครงสร้างพื้นฐานภาค ซึ่งส่งผลต่อวิถีการดำเนินชีวิตและแบบแผนระบบความสัมพันธ์ของชุมชนภายใน

ในชุมชนหรือระหว่างชุมชน สำหรับที่เห็นเป็นรูปธรรมชัดเจนคือ การที่ทางชลประทานได้สร้างประตูระบายน้ำ โดยการปิดกั้นคลองบางกระเจ็ด อันเป็นเส้นทางที่จะออกไปยังแม่น้ำบางปะกง พร้อมทั้งการใช้รถแม็คโคร ขุดลอกคลองธรรมชาติที่มีอยู่เดิม อันเป็นปัจจัยทำให้ระบบนิเวศและสภาพแวดล้อมของชุมชนเปลี่ยนไป เช่น ปริมาณของปลาในธรรมชาติลดลง การสัญจรทางน้ำโดยใช้เรือเป็นพาหนะตั้งแต่ก่อนต้องยุติลง เป็นต้น สำหรับการพัฒนาและการขยายบริการขั้นพื้นฐานที่ปรากฏในชุมชน มีดังนี้คือ

ตารางที่ 4 บริการขั้นพื้นฐานที่เข้าสู่ชุมชน

ปี พ.ศ.	ประเภทของการบริการขั้นพื้นฐาน
2518	สถานีอนามัยตำบลบางกระเจ็ด
2524	ถนนลูกรังเข้าสู่ชุมชน
2527	โครงการไฟฟ้าในชนบทเข้าสู่ชุมชน
2532	สร้างประตูระบายน้ำและขุดลอกคลอง
2533	ติดตั้งโทรศัพท์ทางไกลประจำตำบล
2534	ติดตั้งหอกระจายข่าวประจำหมู่บ้าน
2536	สร้างศูนย์สาธารณสุขมูลฐานประจำชุมชน

ที่มา : จากการสำรวจภายในชุมชน เมษายน พ.ศ. 2536

จากตารางข้างต้นจะพบว่า ชุมชนหมู่ที่ 3 ได้มีการปรับตัวทางด้านสังคม เศรษฐกิจมาโดยตลอด ซึ่งเป็นผลมาจากการพัฒนาโครงสร้างการบริการขั้นพื้นฐานที่ดำเนินการโดยหน่วยงานของรัฐและมีเป้าหมายอยู่ที่ชุมชนหมู่บ้านเป็นสำคัญ

นับเป็นการเปลี่ยนแปลงลักษณะทางกายภาพของท้องถิ่น รวมไปถึงวิถีการดำเนินชีวิตของชาวบ้าน อีกทั้งยังเป็นการเชื่อมโยงชุมชนให้มีความเกี่ยวข้องกับสังคมภายนอกมากขึ้น ทำให้ชาวบ้านได้รับประสบการณ์ การเรียนรู้ ค่านิยมหรือพฤติกรรมแบบใหม่ที่เห็นเป็นรูปธรรมชัดเจนคือ ความนิยมในเครื่องใช้ไฟฟ้าภายในบ้านและรถจักรยานยนต์ เป็นต้น อันเป็นผลให้แต่ละครัวเรือนและชุมชนต้องมีค่าใช้จ่ายเพิ่มขึ้น ปัจจุบันดังกล่าวนับเป็นแรงผลักดันสำคัญให้แต่ละครัวเรือนต้องแสวงหารายได้เพิ่มขึ้น ดังนั้นจึงพบว่า ในช่วงเวลาที่ผ่านมาได้มีความพยายามของชาวบ้านที่จะปรับเปลี่ยนจากการทำนาเพียงปีละครั้งมาเป็นปีละ 2 ครั้ง (นาปรัง) รวมไปถึงการผลิตทางด้านเกษตรกรรมอื่นๆ ที่หลากหลายยิ่งขึ้น ซึ่งจะเป็นการเพิ่มรายได้เพื่อตอบสนองการปรับตัวของชุมชนดังกล่าว

จากข้อมูลดังกล่าวมาเป็นลำดับนั้นจะพบว่า ชุมชนหมู่บ้านที่ทำการศึกษาซึ่งมีลักษณะของสังคมชาวนา (Peasant Society) นั้นได้มีพัฒนาการของการทำนาปลูกข้าวอย่างต่อเนื่องกันมาตั้งแต่มีการรวมตัวขึ้นเป็นชุมชน จนวิถีการดำเนินชีวิตของชาวบ้านมีความผูกพันอยู่กับขั้นตอนของการทำนาปลูกข้าวในรอบปี โดยในระยะแรกเป็นการผลิตเพื่อพึ่งพาตนเองและเพื่อขายเป็นลำดับต่อไป แต่ในปัจจุบันพบว่า การผลิตเพื่อการจำหน่ายเป็นสำคัญ ชาวบ้านจึงจัดเป็นพืชเศรษฐกิจหลักของครัวเรือนและชุมชน ซึ่งมีปัจจัยเกี่ยวข้องที่สำคัญคือ ลักษณะทางกายภาพของท้องถิ่น ทั้งนี้เพราะพื้นที่ของชุมชนตั้งอยู่บนลุ่มน้ำสาขาของแม่น้ำบางปะกง ทำให้สามารถใช้ประโยชน์จากแหล่งน้ำในการเพาะปลูกได้อย่างสะดวก ประกอบกับสภาพของดินตะกอนเม็ดดินละเอียดสามารถอุ้มน้ำได้ดีจึงมีความสมบูรณ์สูง ทำให้มีความเหมาะสมกับการทำนาปลูกข้าว รวมไปถึงการทำเกษตรกรรมอื่นๆ นอกจากนี้ในช่วงเวลาที่ผ่านมาได้มีการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานจากหน่วยงานของรัฐทางด้านคมนาคม การสื่อสารและการสาธารณสุข เป็นต้น อันเป็นปัจจัยสนับสนุนให้ชุมชนมีศักยภาพของการผลิตในไร่นาเพื่อตอบสนองต่อเศรษฐกิจแบบการตลาดได้อย่างมีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้นนั่นเอง

แต่อย่างไรก็ตาม หากจะพิจารณาแบบภาพรวมแล้ว ผู้วิจัยเห็นว่า น่าจะมีเหตุผลอื่นๆ ที่เป็นเงื่อนไขหรือปัจจัยสนับสนุนให้ชาวบ้านยังคงมีการทำนาปลูกข้าวอย่างต่อเนื่องกันมา ทั้งที่ในบางฤดูกาลผลิตได้มีการส่งเสริมให้ปลูกพืชเศรษฐกิจชนิดอื่นๆ จากหน่วยงานของรัฐและเอกชน แต่ก็ไม่ได้มีการตอบสนองเท่าที่ควรหรือในบางครั้งชุมชนต้องประสบภัยธรรมชาติ เช่น อุทกภัย ฝนแล้ง หรือการขาดแคลนน้ำในการเกษตรกรรม เป็นต้น ก็จะพบว่ามีความพยายามของชาวบ้านที่จะปรับเปลี่ยนแบบแผนในการผลิตให้เหมาะสมกับสภาพการณดังกล่าว อยู่ตลอดเวลา เช่น การให้ข้าวพันธุ์ใหม่ การใช้ปุ๋ยเร่งผลผลิต หรือการทำนาแบบหว่านน้ำตาม เป็นต้น ซึ่งปัจจัยที่เกี่ยวข้องเหล่านั้นจะได้กล่าวในรายละเอียดต่อไป

โครงสร้างและการจัดระเบียบทางสังคม

จากการที่ชาวบ้านจากท้องถิ่นใกล้เคียงได้เคลื่อนย้ายเข้ามาจับจองที่ดินเพื่อทำการเกษตรกรรม ทำให้เกิดการรวมตัวขึ้นเป็นชุมชน (community) โดยมีพื้นฐานมาจากกลุ่มของครอบครัวหรือญาติที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ใกล้ชิดกัน และยังขยายความสัมพันธ์ไปสู่กลุ่มเพื่อนบ้านใกล้เคียงที่อาศัยอยู่ในลำคลองสายเดียวกันหรือชุมชนอื่นๆ ในท้องถิ่นแห่งนี้ นอกจากนี้การอยู่รวมกันเป็นจำนวนมากทำให้เกิดการปะทะสังสรรค์ของชาวบ้านจนเกิดเป็นเครือข่ายของความสัมพันธ์ระหว่างเครือญาติร่วมสายโลหิตกับเครือญาติที่เกิดจากการแต่งงานหรือการนับถือกันในชุมชน รวมไปถึงแบบแผนทางประเพณี พิธีกรรม ความเชื่อทางศาสนาและสิ่งนอกเหนือธรรมชาติ ซึ่งมีส่วนในการกำหนดพฤติกรรมและวิถีชีวิตของชาวบ้านในชุมชน โดยจุดมุ่งหมายของประเพณี พิธีกรรมเหล่านั้นก็เพื่อให้เกิดความอุดมสมบูรณ์และความผาสุกของชุมชน อีกทั้งมีกฎเกณฑ์หลักปฏิบัติหรือข้อห้ามต่างๆ ก็เป็นสิ่งผลักดันให้ชาวบ้านมีแนวพฤติกรรมไปในทิศทางเดียวกัน ยิ่งกว่านั้นการประกอบประเพณีพิธีกรรมยังมีส่วนสำคัญต่อความมั่นคงทางจิตใจและมีความหมายต่อการอยู่ร่วมกันภายในชุมชน อันเป็นแบบแผนของการจัดระเบียบทางสังคม (social organization) ซึ่งมีส่วนเกื้อหนุนให้เกิดการรวมตัวในการแก้ปัญหา การช่วยเหลือกันในการดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่สำคัญของชุมชน ได้แก่ การทำนาปลูกข้าวที่ปฏิบัติต่อเนื่องกันมา

เป็นที่น่าสังเกตว่าลักษณะของความสัมพันธ์ทางสังคมและเศรษฐกิจของชุมชนนั้นดำเนินควบคู่กันไปอยู่ตลอดเวลา ทั้งนี้เพราะในสังคมชาวนาที่มีการทำนาปลูกข้าวเป็นเศรษฐกิจหลักของชุมชนนั้น ปัจจัยการผลิตที่สำคัญคือ ทน ที่ดิน แรงงาน การตลาดและทรัพยากรในท้องถิ่นจัดเป็นองค์ประกอบที่สำคัญ ซึ่งปัจจัยดังกล่าวนี้ มักจะมีการพึ่งพากันในกลุ่มเครือญาติและเพื่อนบ้านใกล้ชิด ประกอบ

กับในระยะต่อมาได้มีความพยายามของชาวบ้านในการเปลี่ยนจากการทำนาปีมาเป็นการทำนาปรังหรือกิจกรรมทางการเกษตรอื่นๆ ที่ต่างออกไป ซึ่งเป็นการเปลี่ยนแปลงการผลิตแบบยังชีพที่ชาวบ้านสามารถพึ่งพาตัวเองได้ในระดับหนึ่งไปสู่การผลิตเพื่อการตลาดมากขึ้น โดยมีปัจจัยจากภายในและภายนอกชุมชน ตัวแรงในการปรับตัวดังกล่าว เช่น การสร้างถนน และสิ่งบริการขั้นพื้นฐานขึ้นในชุมชน การสร้างประตุน้ำปิดกั้นคลองธรรมชาติที่มีอยู่เดิม รวมไปถึงการกำหนดนโยบายในการพัฒนาโดยผ่านเจ้าหน้าที่ของรัฐ ทำให้วิถีดำเนินชีวิตของชาวบ้านมีความทันสมัยมากยิ่งขึ้น ดังนั้นผู้ที่มีฐานะทางเศรษฐกิจดีในชุมชนจึงมักจะเป็นผู้ที่ครอบครองปัจจัยการผลิตไว้มากที่สุด และนับเป็นแหล่งทุนที่สำคัญของญาติพี่น้องหรือเพื่อนบ้านซึ่งต่อมาอาจได้รับเลือกขึ้นเป็นผู้นำชุมชนอย่างเป็นทางการได้ ดังนั้นจึงเป็นที่น่าสังเกตว่าฐานะทางสังคมของผู้นำชาวบ้านนั้น จะต้องมียุทธศาสตร์มาจากเป็นผู้มีฐานะทางเศรษฐกิจดีเป็นสำคัญ

จากข้อมูลดังกล่าวมาเป็นลำดับจะเห็นได้ว่าวิถีการดำเนินชีวิตของชาวบ้านในชุมชนหมู่ที่ 3 นั้น ต่างก็มีความสัมพันธ์ต่อกันจนเกิดเป็นแบบแผนของการจัดระเบียบทางสังคม รวมไปถึงลักษณะของประเพณี พิธีกรรม ความเชื่อที่ปฏิบัติกันอยู่ในชุมชนนั้น ก็เป็นสิ่งสะท้อนให้เห็นถึงอิทธิพลความเชื่อในศาสนา และสิ่งนอกเหนือธรรมชาติอื่นๆ ซึ่งจะมีส่วนช่วยให้เกิดความมั่นคงในการดำเนินชีวิตของชาวนา และก่อให้เกิดความสมบูรณ์ของผลผลิต อันจะส่งผลไปถึงรายได้และผลตอบแทนทางเศรษฐกิจที่ชุมชนจะได้รับในแต่ละฤดูการผลิตอีกด้วย ฉะนั้นเมื่อพิจารณาถึงลักษณะในช่วงการเปลี่ยนผ่านของชุมชนหมู่บ้านที่มีการทำนาปลูกข้าวเป็นเศรษฐกิจที่ดำเนินมาช้านานนั้น นอกจากจะศึกษาวิเคราะห์จากปัจจัยภายนอก อันได้แก่ ความเปลี่ยนแปลงทางด้านระบบนิเวศหรือสภาพทางกายภาพของชุมชนแล้วยังจำเป็นต้องพิจารณาถึงปัจจัยภายในชุมชน ที่เป็นเงื่อนไขของการปรับตัวในแบบแผนและวิถีการดำเนินชีวิตของชุมชน ปัจจัยดังกล่าวได้แก่ โครงสร้างการจัดระเบียบทางสังคมและลักษณะทางเศรษฐกิจซึ่งมีความ

สัมพันธ์กันอย่างแนบแน่นกับวิถีชีวิตของชาวบ้านในชุมชนทั้งทางสังคม วัฒนธรรม และการผลิตทางเกษตรกรรมที่ปรากฏอยู่ในชุมชนซึ่งจะได้กล่าวต่อไป

3.1 ลักษณะของครอบครัว

ในอดีตนั้นแต่ละครอบครัวจะมีลูกหลานหลายคนทั้งนี้เพราะความจำเป็นทางด้านแรงงานในด้านเกษตรกรรม ซึ่งเป็นกิจกรรมที่ต้องดำเนินกันต่อเนื่องตลอดฤดูกาลผลิต ประกอบกับในขณะนั้น ความเจริญทางการแพทย์ในด้านการคุมกำเนิดของชาวบ้านในวัยเจริญพันธุ์ยังไม่เป็นที่แพร่หลาย ทำให้แต่ละครอบครัวมีบุตรมาก โดยเฉลี่ยครอบครัวละ 5 คน มีการอยู่ร่วมกันเป็นครอบครัวใหญ่หรือครอบครัวรวม (Steam family) ซึ่งอาจจะมีสมาชิกในครอบครัวถึง 2-3 รุ่นอายุ (Generations) มาอยู่รวมกัน เช่น ปู่ ย่า หรือตา ยาย หรือญาติพี่น้องของพ่อแม่ที่ยังไม่ได้สมรส รวมทั้งลูกหลาน เป็นต้น โดยสมาชิกต่างก็มีบทบาทหน้าที่แตกต่างกันไปตามอายุและสภาวะของแต่ละบุคคล หลังจากนั้นลูกหลานที่แต่งงานแล้วก็จะแยกออกไปตั้งเป็นครอบครัวเดี่ยวต่อไป

จากการศึกษาพบว่า ในปัจจุบันส่วนใหญ่เป็นลักษณะของครอบครัวเดี่ยว (Nuclear family) โดยวงจรของครอบครัวจะเริ่มจากการแยกตัวเองออกมาจากครอบครัวเดิม (Origin family) ของบิดามารดาภายหลังจากการแต่งงานแล้ว อาจจะต้องบ้านเรือนใกล้เคียงกับบริเวณเดิมหรือในที่ดินที่ได้รับมรดกมาแล้ว จึงดำเนินชีวิตร่วมกับชาวบ้านอื่นๆ ในชุมชนต่อไป ต่อมาเมื่อมีบุตรชาย-หญิงเติบโตขึ้นผ่านการบวชเรียนแล้วก็พร้อมที่จะเข้าสู่วัยที่จะมีครอบครัวได้ ก็จะมีการสู่ขอผู้ที่รักใคร่ชอบพอกันแล้วจึงแต่งงานมีบุตรหลานแล้วแยกครอบครัวออกไปตั้งเป็นครอบครัวเดี่ยวดังเช่นในตอนแรก แม้แต่ลูกคนสุดท้ายก็ยังมีบางส่วนที่ไม่ได้อยู่ร่วมกับบิดามารดาของตน โดยแยกครอบครัวออกไปคงปล่อยให้บิดา-มารดาอยู่อาศัยในครอบครัวเดิมตามลำพัง อันเป็นลักษณะของความสัมพันธ์แบบใหม่ที่ปรากฏขึ้นในชุมชนซึ่งจะได้กล่าวต่อไป

ครอบครัวจึงนับเป็นสถาบันแรกสุดของชุมชนในการถ่ายทอดความรู้ ความสามารถและแบบแผนของการทำนาปลูกข้าวหรือการทำเกษตรกรรมใน ลักษณะอื่นๆ ทั้งนี้เพราะสมาชิกรุ่นใหม่ในครอบครัวสามารถที่จะเรียนรู้ทักษะใน การทำงานและกระบวนการผลิตด้วยประสบการณ์จริงจากครอบครัวและชุมชนรวม ไปถึงแบบอย่างของค่านิยมในความขยันขันแข็ง ความอดทนในการทำงาน ซึ่งมักจะ มีการกล่าวขานเปรียบเทียบกับกันอยู่เสมอ เช่น นายสำเนา พูลสวัสดิ์ อายุ 39 ปี ครอบครัวเดิมมีอาชีพในการทำนา เมื่อแต่งงานแยกครอบครัวออกมาที่รู้จักทำมาหากินจนเป็นที่ยอมรับ เป็นแบบอย่างของชาวบ้านทั่วไป จนสามารถที่จะนำรายได้ บางส่วนจากการทำนาไปลงทุนปรับพื้นที่นาเป็นบ่อเลี้ยงปลา ตามที่มีผู้ประสบ ความสำเร็จรายอื่นๆ ในชุมชนปฏิบัติกัน นอกจากนี้ในอีกด้านหนึ่งก็จะพบชาวบ้าน ในบางครอบครัวที่มีพฤติกรรมตรงกันข้ามดังกล่าว เช่น การดื่มสุรา เล่นการพนัน จนมีหนี้สินกับญาติพี่น้องและเพื่อนบ้านใกล้เคียงเสมอมา ซึ่งลักษณะดังกล่าวก็มีการ รับรู้และกล่าวถึงกันอยู่เสมอ ดังนั้นการควบคุมทางสังคมและกระบวนการขัดเกลา ทางสังคม (Socialization) ที่ปรากฏอยู่ภายในชุมชนจึงเป็นลักษณะสำคัญใน การถ่ายทอดแบบแผนทางพฤติกรรมทักษะการเรียนรู้ในการทำนาปลูกข้าวจนเป็น อาชีพหลักของชุมชน รวมทั้งเป็นเครื่องกำหนดความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลในสังคม ที่ดำเนินไปท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงในด้านต่างๆ ของชุมชนหมู่บ้านจนกระทั่งถึง ทุกวันนี้

3.2 ลักษณะทางเครือญาติและการแต่งงาน

ถึงแม้ว่าในช่วงแรกของการตั้งชุมชนจะมีความหลากหลายของชาวบ้าน ที่มารวมตัวกันแต่ต่อมาในภายหลังก็จะมีการแต่งงานกันทำให้แต่ละกลุ่มบ้านมี ความสัมพันธ์เชื่อมโยงเกี่ยวดองต่อกัน ประกอบกับความเป็นเครือญาติจะมีความ สำคัญต่อวิถีชีวิตและการอยู่ร่วมกันในชุมชน โดยเฉพาะการมีบทบาทหรือส่วนร่วม ในงานประเพณีพิธีกรรมหรือกิจกรรมในลักษณะอื่นๆ ของชุมชน และเมื่อพิจารณา จากหลักฐานใบสำเนาทะเบียนบ้านจะพบว่า นามสกุลที่มีมากที่สุดในชุมชนคือ

พลสวัสดิ์ รองลงไปได้แก่ สวมปะคำและพิมพ์แก้ว เป็นต้น ส่วนนามสกุลอื่นๆ ก็มีเพียงเล็กน้อย หัวหน้าครัวเรือนเหล่านี้มักจะเป็นบุคคลภายนอกที่เข้ามาอยู่ในชุมชนโดยการแต่งงาน ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นฝ่ายชายและจะอยู่ที่มาหากินในชุมชน พร้อมทั้งลดบทบาทในการติดต่อกับครอบครัวหรือชุมชนเดิมลงจนได้รับการยอมรับเข้าเป็นสมาชิกของชุมชนในระยะเวลาต่อมา ซึ่งบุคคลเหล่านี้ได้แก่

นายหลาบ มหาปิ่น อายุ 80 ปี บ้านเดิมอยู่ที่ คลอง 16 (ถึงแก่กรรม)

นายแกะ วิเชียรสมุทร อายุ 78 ปี บ้านเดิมอยู่ที่ คลองรังสิต

(ถึงแก่กรรม)

นายเปลื้อง ปลื้มใจ อายุ 75 ปี บ้านเดิมอยู่ที่ คลองบางขนาก
อำเภอบางน้ำเปรี้ยว

นายแพง มหาภัณฑ์ อายุ 48 ปี บ้านเดิมอยู่ที่ อำเภออุทุมพรพิสัย
จังหวัดศรีสะเกษ

นางร่มไทร ชักนำ อายุ 32 ปี บ้านเดิมอยู่ที่อำเภอโพธิ์ทอง
จังหวัดอ่างทอง

นางสมบัติ ไพรเถื่อน อายุ 27 ปี บ้านเดิมอยู่ที่ บ้านคำหยาด
อำเภอโพธิ์ทอง จังหวัดอ่างทอง

ก่อนหน้านั้นบุคคลเหล่านี้จะอพยพเข้ามาเพื่อทำกิน เช่น การรับจ้างทำนาหรือเป็นแรงงานอิสระในช่วงฤดูการผลิต ต่อมาก็ได้แต่งงานกับสมาชิกในชุมชนและดำเนินชีวิตร่วมกัน โดยเฉพาะที่เป็นสตรี 2 คนนั้นเกิดขึ้นในช่วงก่อนที่ชุมชนหมู่ที่ 3 ปรับตัวเองสู่การทำนาปรังซึ่งจะเกิดความต้องการแรงงานในช่วงฤดูเก็บเกี่ยวสูงจึงจำเป็นต้องอาศัยแรงงานรับจ้างจากจังหวัดอ่างทองและภายหลังได้แต่งงานกับชาวบ้านที่เป็นเจ้าของนาจนกลายมาเป็นสมาชิกของชุมชนในปัจจุบัน และจากการศึกษาของ พัทธินบูลย์ เจริญผิว (2535:57) ได้แบ่งความสัมพันธ์ทางเครือญาติของคนในชุมชนออกออกเป็นประเภทต่างๆ ซึ่งสอดคล้องกับที่ผู้วิจัยได้พบดังนี้คือ

ก. เครือญาติโดยสายโลหิต คือพี่น้องที่เกิดร่วมพ่อแม่เดียวกันรวมถึงลูกของพี่น้องที่ร่วมสายโลหิต เครือญาติลักษณะนี้จะมีความใกล้ชิดกันมากและมักตั้งบ้านเรือนอยู่ในพื้นที่ใกล้เคียงกัน มีการไปมาหาสู่กันและมักเป็นแหล่งของความช่วยเหลือทั้งในด้านการผลิตและการดำเนินชีวิตทางสังคมที่สำคัญคือเป็นแหล่งแรงงานพื้นฐานที่สามารถเรียกร้องหรือขอความช่วยเหลือในเบื้องต้นก่อนแหล่งอื่นๆ โดยมีเงื่อนไขของการตอบแทนน้อยที่สุด ซึ่งความสัมพันธ์ในลักษณะนี้จัดเป็นความสัมพันธ์ในแนวตั้ง ส่วนที่เป็นความสัมพันธ์ทางแนวนอนคือ

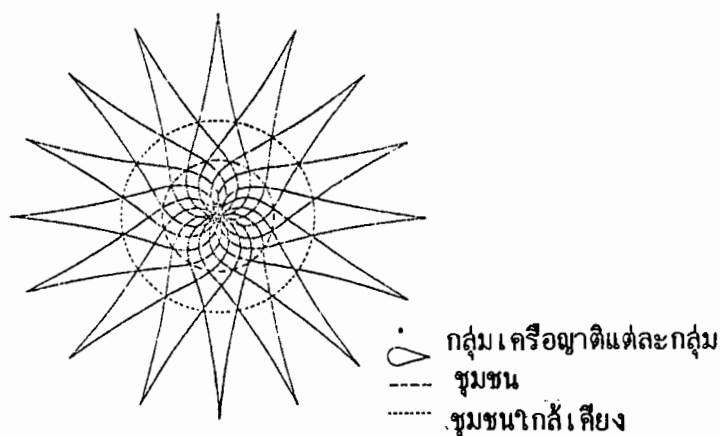
ข. เครือญาติโดยการแต่งงาน เมื่อมีการแต่งงานระหว่างคนสองครัวเรือน สมาชิกในครัวเรือนทั้งสองจะได้รับการนับให้เป็นเครือญาติกันซึ่งเรียกว่า "ดองกัน" ความเป็นเครือญาติในลักษณะนี้ยังนับรวมไปถึงญาติสนิทหรือญาติร่วมสายโลหิตของทั้งสองฝ่ายด้วย เครือญาติในลักษณะนี้จะเป็นแหล่งของความช่วยเหลือเช่นเดียวกับประการแรก แต่มักจะมีความรู้สึกในเรื่องขอความช่วยเหลือและคำนึงถึงการตอบแทนมากกว่าในการเรียกร้องหรือร้องขอความช่วยเหลือในด้านต่างๆ

ค. เครือญาติร่วมชุมชนเดียวกัน คือความนับถือและปฏิบัติต่อกันแม้ว่าจะมิได้เป็นญาติจาก 2 ลักษณะดังกล่าวโดยจะพิจารณาได้จากค่านำหน้าชื่อที่ใช้เรียกกัน (terms of address) ในชุมชนจะมีการจัดความสัมพันธ์เช่นเดียวกับญาติร่วมสายโลหิต และญาติโดยการแต่งงานของตน (term of reference) เช่น ลุง ป้า น้า อา เป็นต้น

จากลักษณะดังกล่าวนี้ ผู้วิจัยพบว่า ชาวบ้านในชุมชนมักจะสอนให้ลูกหลานของตนเรียกชื่อเพื่อนบ้านคนอื่นๆ ที่มีได้เป็นเครือญาติกัน ด้วยคำที่แสดงถึงความผูกพันทางเครือญาติ เช่น เรียกผู้ที่เป็นผู้ใหญ่ว่า ลุง ป้า น้า อา ตายาย หรือพ่อแม่ แม่แก่ เป็นต้น นอกจากนี้ยังพบว่า ในประเพณีของการแต่งงานจะมีการไหว้และการรับไหว้จากญาติพี่น้องของทั้งสองฝ่าย ด้วยการผูกข้อมือและมอบเงินให้เพื่อเป็นทุนในการดำเนินชีวิตต่อไป ซึ่งมักจะเริ่มจากญาติร่วมสายโลหิตที่ใกล้ชิดก่อนหลังจากนั้นจึงขยายวงการไหว้ไปสู่เครือญาติอื่นๆ ของชุมชน

ในลำดับที่ห่างออกไป และถึงแม้จะมีได้เป็นญาติกันแต่มีความเคารพนับถือหรือตั้งบ้านเรือนอยู่ใกล้กันก็จะมีส่วนในการรับไหว้ โดยใช้สรรพนามในการเรียกขานเหมือนดังเช่นญาติพี่น้องที่แท้จริงของตนเอง ในที่สุดหากจะพิจารณาถึงแบบแผนความสัมพันธ์ทางเครือญาติของชาวบ้านในชุมชนในลักษณะของภาพรวมแล้ว จะพบว่ามีความสัมพันธ์ของแต่ละกลุ่มโยงใยกันไปตลอดทั้งชุมชน และยังเกี่ยวเนื่องไปถึงกลุ่มเครือญาติที่อยู่อาศัยภายนอกชุมชนอีกด้วย ทั้งนี้เพราะระบบการนับถือเครือญาติทั้งสองฝ่าย (Bilateral System) อันได้แก่ทั้งฝ่ายหญิงและฝ่ายชายนั้น มีการให้ความสำคัญอย่างใกล้เคียงหรือเท่าเทียมกัน ทำให้เกิดการกระจายตัวของความสัมพันธ์ออกไปในแนวราบอย่างกว้างขวาง ซึ่งเป็นปัจจัยที่ก่อให้เกิดความผูกพันการช่วยเหลือพึ่งพาอาศัยกันในด้านการทำงานปลูกข้าว โดยแบบแผนของความสัมพันธ์ของแต่ละกลุ่มเครือญาติในชุมชนสามารถพิจารณาได้จากแผนภูมิต่อไปนี้

แผนภูมิที่ 3 แสดงแบบแผนความสัมพันธ์ของกลุ่มเครือญาติในชุมชน

ที่มา : Thailand : Arice-Growing Society ค.ศ. 1964

ส่วนความสัมพันธ์ทางเครือญาติภายหลังการแต่งงานนั้น นอกจากครอบครัวของนายบุญทัน อุทิศ เพียงครอบครัวเดียว ซึ่งมีเชื้อสายเขมรและจะ

ต้องนับถือผีบรรพบุรุษตามบิดาของตนแล้ว ก็อาจกล่าวได้ว่า ในชุมชนหมู่ที่ 3 นั้น มีการนับเครื่องญาติสืบเชื้อสาย ภายหลังจากแต่งงานทั้งสองฝ่ายคือ ทั้งฝ่ายพ่อและฝ่ายแม่ โดยให้ความสำคัญแก่ทั้งสองฝ่ายเท่าเทียมกัน ส่วนการเลือกถิ่นที่อยู่ นั้น ถึงแม้ว่าในช่วงแรกของการแต่งงานฝ่ายชายจะต้องไปอยู่กับครอบครัวของฝ่ายหญิงก็ตามแต่การเลือกที่อยู่อาศัยอย่างถาวรภายหลังจากแต่งงานนั้น ถือเอาปัจจัยทางเศรษฐกิจเป็นสำคัญ คือถ้าฝ่ายใดมีทรัพย์สินมรดก อันได้แก่ ที่ดินทำกินมากกว่าหรือมีแรงงานในครัวเรือนน้อยกว่าก็จะไปอยู่กับฝ่ายนั้น หรือพิจารณาตามจำนวนเพศของลูกๆ แต่ละฝ่าย เป็นต้น เมื่อตั้งครอบครัวอยู่กับฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งแล้วลูกหลานที่เกิดมาก็จะมีความสัมพันธ์กับเครือญาติของฝ่ายนั้น มากกว่าอีกฝ่ายหนึ่งดังกล่าว

เมื่อพิจารณาถึงปัจจัยที่ทำให้การเกษตรกรรมโดยเฉพาะการทำนาปลูกข้าวในชุมชนยังคงดำเนินสืบเนื่องกันมาท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงของสภาพการณ์ต่างๆ นั้น คือ แบบแผนในการแบ่งมรดก ทรัพย์สิน ภายหลังจากแต่งงาน ซึ่งปฏิบัติสืบทอดกันมาแต่อดีต โดยพ่อแม่มักจะยึดถือกฎเกณฑ์ของความยุติธรรมคือ จะแบ่งที่ดินทำกิน อันได้แก่ ไร่นา สวน หรือทรัพย์สินอื่นๆ เช่น ไร่ ถังน้ำ วัว ควาย รถไถ ฯลฯ เป็นต้น ให้แก่ลูกทุกคนอย่างเท่าเทียมกันหรือใกล้เคียงกันมากที่สุด (partible Inheritance) อันถือเป็นสิ่งที่พ่อแม่จะมอบให้เป็นทุนในการทำมาหากินภายหลังจากแยกครอบครัวไปแล้ว ทำให้การถือครองที่ดินผืนใหญ่ที่มีการจับจองตั้งแต่ช่วงแรกๆ ของการตั้งชุมชนถูกแบ่งซอยออกไปเรื่อยๆ ตามจำนวนสมาชิกในครัวเรือน ปัจจัยดังกล่าวส่งผลถึงจำนวนบุตรในครัวเรือนมีน้อยลงเพราะความจำเป็นทางด้านการใช้แรงงานลดลง และยังทำให้จำนวนบุตรที่เกิดมามีความเหมาะสมกับการถือครองที่ดินของแต่ละครอบครัวอีกด้วย นอกจากนี้การที่มีพื้นที่ทำกินมีขนาดเล็กลงในปัจจุบัน ทำให้ชาวบ้านสามารถที่จะดูแลผลผลิตในแต่ละฤดูกาลได้อย่างทั่วถึง โดยการใช้แรงงานในครัวเรือนเป็นหลักหรืออาจมีการจ้างงานบ้างในบางฤดูกาล ประกอบกับในชุมชนมีการใช้เครื่องทุ่นแรงกันมากขึ้น จึงทำให้มีความพยายามในการปรับ

เปลี่ยนรูปแบบของการทำเกษตรกรรมที่มีการผลิตเพียงปีละครั้งมาเป็นการผลิตหรือการเพาะปลูกแบบเข้มข้น (Intensive Agriculture) ที่มีความหลากหลายของพืชเศรษฐกิจและความซับซ้อนในการผลิตมากขึ้น เช่น การทำนาปรัง การเลี้ยงปลา เลี้ยงกุ้ง เป็นต้น โดยขึ้นอยู่กับปัจจัยทางด้านราคาและระบบนิเวศของชุมชนเป็นสำคัญ

3.3 บ้านหรือหมู่บ้าน

ดังได้กล่าวมาแล้วว่าชุมชนหมู่ที่ 3 นั้น ประกอบไปด้วยบ้านหรือหมู่บ้านอีก 3 แห่งด้วยกัน คือ บ้านบางซี้ล้อม บ้านบางต้นไทร บ้านคลองบัวขาว เป็นต้น ซึ่งแต่ละบ้านหรือหมู่บ้านเหล่านั้นจะประกอบไปด้วยจำนวนของครัวเรือนที่แตกต่างกันออกไปดังนี้

1.	บ้านคลองบัวขาว	มีจำนวน	23	ครอบครัว
2.	บ้านบางซี้ล้อม	มีจำนวน	37	ครอบครัว
3.	บ้านบางต้นไทร	มีจำนวน	44	ครอบครัว
	รวม		104	ครอบครัว

เมื่อพิจารณาถึงลักษณะของชุมชนจะพบว่า ประกอบไปด้วยกลุ่มบ้านซึ่งเป็นการรวมตัวของเครือญาติกลุ่มต่างๆ ที่เข้ามาจับจองที่ดินทำกินในช่วงแรกๆ ของการตั้งชุมชน ต่อมาเมื่อจำนวนประชากรมากขึ้นจึงมีการแยกครอบครัวของแต่ละกลุ่มเครือญาติออกไปตั้งเป็นครอบครัวใหม่ในบริเวณใกล้เคียง ทำให้สามารถมองเห็นการรวมตัวและลักษณะทางเครือข่ายของความสัมพันธ์ของชาวบ้านในแต่ละกลุ่มบ้าน ขึ้นมาเป็นบ้านหรือหมู่บ้านดังกล่าว โดยชาวบ้านจะมีความสัมพันธ์กันทางด้านแรงงาน การผลิตรวมทั้งกิจกรรมทางสังคม-วัฒนธรรมของชุมชนมากกว่า ชาวบ้านในหมู่บ้านเดียวกันจะมีความสนิทสนมคุ้นเคยจนสามารถที่จะทราบได้ว่าใครเป็นลูกหลานของใคร มีลักษณะนิสัยหรือพฤติกรรมอย่างไร เป็นต้น

หากจะพิจารณาถึงความสัมพันธ์ในชุมชนจะพบว่าชาวบ้านที่ตั้งบ้านเรือนในลำคลองสายเดียวกันหรืออยู่ในละแวกกลุ่มบ้านเดียวกัน จะมีความสัมพันธ์และ

ความเป็นเพื่อนบ้าน (neighborhood) กันมากกว่า ดังนั้นความรู้สึกดังกล่าว จึงเป็นผลมาจากการปะทะสังสรรค์ในวิถีชีวิตของชาวบ้านทางสังคมและวัฒนธรรม ของชุมชน การมีทัศนคติ ค่านิยมที่คล้ายคลึงกันรวมทั้งการเผชิญกับปัญหาหรือวิกฤติ- การณ์ที่เกิดขึ้นแก่ชุมชน เช่น ภัยธรรมชาติ เช่น การเกิดน้ำท่วมครั้งสำคัญในปี พ.ศ. 2526 และ 2533 หรือการเกิดความแห้งแล้งในช่วงต้นปี พ.ศ. 2536 จนไม่สามารถที่จะทำนาปรังได้ เป็นต้น ปัจจัยดังกล่าวทำให้ชาวบ้านเข้าใจรับรู้ และมองเห็นปัญหาที่เกิดขึ้นร่วมกัน อีกทั้งเห็นความจำเป็นที่จะต้องพึ่งพาอาศัยกัน ทางด้านแรงงานในวิถีการผลิตและกิจกรรมด้านอื่นๆ ของชุมชน อันก่อให้เกิด รูปแบบของความรู้สึกในชุมชนร่วมกันซึ่งจะมีระดับของความเข้าใจที่แตกต่างกัน ออกไป นอกจากนั้นวิกฤติการณ์ดังกล่าวทำให้ชาวบ้านมีการรวมตัวกันจัดประเพณี ทำบุญกลางดอนหรือทำบุญกลางบ้านขึ้นตั้งแต่บัดนั้น เป็นต้นมาซึ่งจะได้กล่าวในรายละเอียดต่อไป

ลักษณะที่สำคัญอีกประการหนึ่งของการรวมตัวขึ้นเป็นบ้านหรือหมู่บ้าน ของชุมชนหมู่ที่ 3 ก็คือ จะมีชาวบ้านจากชุมชนใกล้เคียงเข้ามาตั้งบ้านเรือนปะปน อยู่กับหมู่บ้านดังกล่าว เช่น บ้านบางชีล้อม และบ้านบางต้นไทรโดยจะมีชาวบ้าน จากชุมชนหมู่ที่ 6 (บ้านบางกระดาน) และชุมชนหมู่ที่ 1 (บ้านตลาดกลาง) เข้า มาตั้งบ้านเรือนปะปนอยู่ ซึ่งต่างก็ถือเป็นส่วนหนึ่งของหมู่บ้านและมีความสัมพันธ์กับ ชาวบ้านในชุมชนหมู่ที่ 3 มากกว่าในชุมชนที่ตนสังกัดอยู่เดิม ทั้งนี้ เพราะว่ ครอบครัวยุคนั้นได้แยกออกมาจากครอบครัวเดิมของบิดามารดาแล้วเข้ามาอยู่ ในหมู่บ้านแห่งนี้เพราะมาแต่งงานหรือได้รับมรดก เช่น ที่ดินทำกิน เป็นต้น แต่ เมื่อมีการออกเลขที่บ้านหลังใหม่กลับไปยึดบ้านเลขที่เดิมเป็นเกณฑ์ ดังนั้นจึงอาจ พิจารณาได้ว่าชาวบ้านยึดเอาความสัมพันธ์ต่อกันในชุมชนเป็นปัจจัยสำคัญในการ รวมกันเป็นชุมชน มากกว่าการให้ความสำคัญกับเขตการปกครองของทางราชการ ดังกล่าว

3.4 วัดและความสัมพันธ์ของบ้านกับวัด

ด้วยเหตุที่ชุมชนหมู่ที่ 3 นั้น มิได้มีวัดเป็นของชุมชนเองฉะนั้นเวลาปฏิบัติงานประเพณีพิธีกรรมหรือการทำบุญต่างๆ ชาวบ้านจึงไปที่วัดลาดบัวขาวอันเป็นวัดเก่าสร้างขึ้นในราวปี พ.ศ. 2448 โดยตั้งอยู่ที่หมู่ที่ 6 ตำบลหัวไทร อำเภอบางคล้า วัดลาดบัวขาวจึงมีลักษณะเป็นศูนย์กลางของชุมชนหมู่บ้านในท้องถิ่นแห่งนั้น ซึ่งประกอบไปด้วย บ้านบางชีล้อม บ้านบางต้นไทร บ้านคลองบัวขาว บ้านหนองรี บ้านบางไฟไหม้ และบ้านตลาดกลาง เป็นต้น เมื่อมีงานประเพณีพิธีกรรมต่างๆ โดยเฉพาะพิธีกรรมเกี่ยวกับชีวิต (Rite passage) อันได้แก่ งานบวช งานแต่งงาน หรืองานศพ พระที่วัดจึงมีบทบาทสำคัญในการเข้าร่วมหรือเป็นผู้นำในพิธีกรรมดังกล่าวเสมอ ฉะนั้น บทบาทของวัดอันเป็นหน่วยทางสังคมที่สำคัญจึงมีส่วนเชื่อมโยงให้ชาวบ้านในแต่ละชุมชนในท้องถิ่นเดียวกัน นั้น ได้มีความสัมพันธ์ต่อกัน อันเป็นการสร้างความเป็นปึกแผ่นขึ้นแก่สังคมของท้องถิ่นแห่งนี้ สำหรับบทบาทของวัดที่มีต่อชุมชนหมู่บ้านนั้น มีหลายลักษณะด้วยกันกล่าวคือ

การเป็นแหล่งสะสมมูลค่าส่วนเกิน โดยผ่านกฎเกณฑ์ความเชื่อความศรัทธาในพุทธศาสนาอันเป็นแบบแผนที่ปฏิบัติสืบทอดกันมาแต่อดีตซึ่งชาวบ้านจะทำบุญด้วยการบริจาคเงินทอง ข้าวของถวายแก่วัดเพื่อใช้ในกิจกรรมทางศาสนาต่างๆ อันเป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นว่า ในสังคมชวนาตามหมู่บ้านต่างๆ นั้น ชาวบ้านมีลักษณะของความเสมอภาคกันในการประกอบบุญกุศลตามอัธยาศัยของแต่ละบุคคลและยังเป็นเครื่องชี้ให้เห็นถึงฐานะทางเศรษฐกิจของชาวบ้านในแต่ละชุมชนอีกด้วย เช่น ผู้ที่มีฐานะดีมักจะบริจาคเงินทำบุญเป็นจำนวนมาก เป็นต้น จากการเก็บข้อมูลในชุมชนพบว่า ตามสิ่งก่อสร้างที่เป็นศาสนสถานหรือศาสนสมบัติของวัด เช่น ถังน้ำฝน ประตู หน้าต่างของโบสถ์ ศาลาการเปรียญ กุฏิ และเมรุ เป็นต้น จะมีชื่อของผู้บริจาค จำนวนเงิน วันเดือนปี ในการก่อสร้างปรากฏอยู่ด้วยเสมอ หรือแม้แต่เครื่องอัฐบริวารต่างๆ ที่ใช้อยู่ในวัด เช่น เครื่องถ้วยชาม ผ้าผ้าน โต๊ะหมู่บูชา ฯลฯ ก็มักจะปรากฏชื่อผู้บริจาค หรือชื่อผู้ที่อุทิศส่วนกุศลไปให้ด้วยเช่นกัน

นอกจากนี้ วัดยังเป็นศูนย์กลางทางเศรษฐกิจและการปกครองของท้องถิ่น ทั้งนี้ เพราะโดยรอบของวัดลาดบัวขาวจะเป็นจุดที่ชาวบ้านขึ้นรถไปยังในเมือง เป็นที่ตั้งของโรงสีข้าว 2 แห่ง มีแกงข้าวและปืมน้ำมันอีก 1 แห่ง และมีร้านค้าย่อยอีกประมาณ 10 ร้าน จำหน่ายสินค้าอุปโภคและบริโภค รวมทั้งร้านซ่อมเครื่องยนต์และเครื่องมือทางเกษตรกรรม เป็นต้น ดังนั้น จึงอาจกล่าวได้ว่า บริเวณวัดลาดบัวขาวนั้นเป็นศูนย์กลางของชุมชนในท้องถิ่นเหล่านี้อย่างแท้จริง ซึ่งนายอุดม สวมประจำ ชาวบ้านในชุมชนหมู่ที่ 3 กล่าวว่า "กำนันตำบลบางกระเจ็ดก็อยู่ที่วัดลาดบัวขาว กำนันตำบลหัวไทรก็อยู่ที่วัดลาดบัวขาว เจ้าคณะตำบลก็อยู่ที่วัดลาดบัวขาว อีกทั้งครูใหญ่โรงเรียนวัดลาดบัวขาว ก็เป็นประธานกลุ่มของโรงเรียนในละแวกนี้ด้วย" ฉะนั้นเมื่อมีการทำบุญหรืองานประเพณีกรรมต่างๆ ซึ่งจัดขึ้นที่วัด เมื่อเสร็จจากงานแล้วชาวบ้านจึงมักถือโอกาสไปทำธุรกิจอื่นๆ ของตนพร้อมกันไปในช่วงเดียวกัน

เมื่อกล่าวโดยสรุปแล้ว จะพบว่า วัด นอกจากจะเป็นศูนย์กลางทางประเพณีพิธีกรรมแล้วยังเป็นศูนย์กลางทางเศรษฐกิจและการปกครองท้องถิ่นของชุมชนในละแวกนี้อีกด้วย โดยมีบทบาทในการเชื่อมโยงชาวบ้านจากต่างชุมชนให้มาสัมพันธ์กันและก่อให้เกิดบูรณาการทางสังคม-วัฒนธรรมขึ้นภายในท้องถิ่น อันมีกฎเกณฑ์ทางความเชื่อและพิธีกรรมทางศาสนา รวมทั้งบทบาทของพระสงฆ์ เป็นเครื่องหล่อหลอมให้เกิดแบบแผนของพฤติกรรมและหลักปฏิบัติร่วมกันของชาวบ้านในแต่ละชุมชน อีกทั้งยังมีการถ่ายทอดไปสู่สมาชิกรุ่นใหม่ของชุมชนด้วย ในขณะที่เดียวกันความสัมพันธ์ระหว่างวัดกับบ้านหรือชุมชนก็เป็นไปในลักษณะพึ่งพาอาศัยกันมากขึ้น และที่สำคัญคือ วัดเป็นตัวปลูกฝังถ่ายทอดอุดมการณ์ทางสังคมโดยผ่านหลักธรรมความเชื่อหรือรูปแบบของพิธีกรรมทางพุทธศาสนาที่สืบเนื่องกันมาจนกลายมาเป็นแบบแผนและวิถีชีวิตของชาวบ้านในท้องถิ่นจนกระทั่งทุกวันนี้

3.5 การปกครอง

อันเนื่องจากลักษณะทางประชากรของชุมชนหมู่ที่ 3 นั้น มีพื้นฐานมาจากความสัมพันธ์และการรวมตัวของกลุ่มเครือญาติและกลุ่มบ้านต่างๆ เข้าด้วยกัน โดยแต่เดิมบทบาทการปกครองของชุมชนนั้นเป็นหน้าที่ของผู้นำตามธรรมชาติ เช่น ญาติผู้ใหญ่ในวงศ์ตระกูล ผู้สูงอายุ และผู้ทรงคุณวุฒิของชุมชน เป็นต้น เมื่อเกิดปัญหาความขัดแย้งขึ้น ผู้ใหญ่ของทั้งสองฝ่ายจะมาปรึกษาเพื่อแก้ปัญหาาร่วมกัน โดยมักจะจบลงด้วยการประนีประนอมกัน และข้อพิพาทก็มักจะยุติลงภายในชุมชน มิได้มีการแจ้งความหรือฟ้องศาลกันแต่ประการใด อันเป็นรูปแบบของการจัดระเบียบทางสังคมที่สืบเนื่องมาแต่อดีต ต่อมาเมื่อมีการจัดระเบียบการปกครองท้องถิ่นของทางราชการจากส่วนกลาง อันส่งผลให้ชุมชนหมู่บ้านทั่วไปต้องรับเอากฎเกณฑ์ที่เป็นแบบแผนเดียวกัน ทำให้บทบาทของผู้นำตามธรรมชาติต้องลดลงไป ในปัจจุบันจึงสามารถพบเห็นรูปแบบของการเลือกตั้งผู้ใหญ่บ้าน กำหนด จากชาวบ้าน ในท้องถิ่นขึ้นมาเป็นผู้นำชุมชนซึ่งจะมีสิทธิหน้าที่ บทบาทและสถานภาพที่ซับซ้อนยิ่งขึ้น เช่น การดูแลความสงบเรียบร้อย การเรียกเก็บภาษีบำรุงท้องที่ การเก็บค่าไฟฟ้า และที่สำคัญคือ การดำเนินงานตามนโยบายของแต่ละหน่วยราชการที่เข้าสู่หมู่บ้านซึ่งมักจะมีทิศทางในการปฏิบัติงานโดยผ่านผู้นำอย่างเป็นทางการทั้งสิ้น

จากการศึกษาพบว่า ตำแหน่งของผู้นำชุมชนมักจะเป็นคนรุ่นใหม่ที่มีความคล่องตัวสูง ความรู้พอที่จะติดต่อกับทางราชการได้และยังต้องสามารถที่จะประสานงานกับชาวบ้านในชุมชนได้ ดังนั้นบทบาทของผู้นำชุมชนจึงเป็นทั้งตัวแทนจากทางราชการและเป็นตัวแทนจากชาวบ้านในขณะเดียวกัน โดยผู้นำชุมชนนั้น นอกจากจะมีสมาชิกในกลุ่มเครือญาติ เพื่อนบ้านเป็นจำนวนมากแล้ว ชาวบ้านยังพิจารณาถึงคุณสมบัติอื่นๆ ที่เหมาะสม เช่น การปฏิบัติตามบรรทัดฐานของชุมชน มีพื้นฐานทางเศรษฐกิจดี สามารถที่จะเป็นที่พึ่งพาของชาวบ้านได้ ไม่เล่นการพนัน เสพสุรา ผ่านการบวชเรียนมาแล้ว รวมทั้งการเป็นผู้มีส่วนร่วมในกิจกรรมประเพณีของชุมชนอย่างสม่ำเสมอ เป็นต้น สำหรับแบบแผนของการจัดการปกครองภายในชุมชนมีดังต่อไปนี้คือ

3.5.1 คณะกรรมการหมู่บ้าน

ประกอบไปด้วยผู้ใหญ่บ้านที่มาจากการเลือกตั้ง 1 คน และ ผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้านที่มาจากการแต่งตั้ง 2 คน รวมทั้งผู้ทรงคุณวุฒิด้านต่างๆ ที่ คัดเลือกมาจากชาวบ้านอีก 5 คน เช่น ทางด้านการศึกษา สังคม เศรษฐกิจ ศาสนา และวัฒนธรรม เป็นต้น แต่ตำแหน่งที่มีบทบาทมากที่สุดในชุมชน คือ ผู้ใหญ่บ้านและผู้ช่วย โดยจะต้องทำหน้าที่เป็นกรรมการสภาตำบลซึ่งมีเงินเดือน และสวัสดิการตอบแทน มีการประชุมประจำเดือนเพื่อกำหนดงบประมาณและ โครงการพัฒนาต่างๆ ของชุมชน ฉะนั้น จึงอาจกล่าวได้ว่ากลุ่มผู้นำชุมชนเหล่านั้ น ดำรงอยู่ใน 2 สถานภาพคือ การเป็นตัวแทนของทางราชการที่จะต้องนำ นโยบายไปปฏิบัติให้เกิดประโยชน์ต่อชุมชนและในอีกส่วนหนึ่งคือ การมีวิถีชีวิตที่ ดำเนินไปภายใต้กฎเกณฑ์ทางสังคมเช่นเดียวกับชาวบ้านคนอื่นๆ ในชุมชน และ จากการที่การจัดระเบียบทางสังคมในชุมชนตามแบบแผนของทางราชการดังกล่าว นั้น ตั้งอยู่บนพื้นฐานทางความสัมพันธ์ของชาวบ้านจากความเป็นเครือญาติและ เพื่อนบ้านกันเป็นสำคัญ อันเป็นลักษณะของความสัมพันธ์แบบเผชิญหน้า โดยทุกคน ในชุมชนหมู่บ้านจะรู้จักคุ้นเคยกันอันส่งผลให้ชุมชนมีภาวะของความมีเสถียรภาพ ทางด้านการปกครอง มีความมั่นคงปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สินของการอยู่ร่วม ชุมชนเดียวกัน

3.5.2 คณะกรรมการศึกษา ประกอบไปด้วย ชาวบ้านในชุมชนหมู่ที่ 3 และหมู่ที่ 6 ที่อาศัยอยู่ใกล้โรงเรียน มีฐานะทางเศรษฐกิจดีหรือยังมีบุตร หลานมาเรียนที่โรงเรียน คณะกรรมการศึกษาจะแบ่งออกเป็น 2 ชุดๆ ละ 15 คน ทำหน้าที่เป็นที่ปรึกษาแก่ทางโรงเรียนในการจัดกิจกรรมเพื่อพัฒนาการเรียน การสอนซึ่งจะมีการจัดประชุมตามแต่โอกาสจะเหมาะสม แต่กิจกรรมดังกล่าวก็มี ได้จัดขึ้นบ่อยนัก ทั้งนี้เพราะโรงเรียนบ้านบางซื่อล้อมที่ตั้งอยู่ในหมู่ที่ 3 นั้นจัดเป็น โรงเรียนขนาดเล็ก มีครู 3 คน นักการ 1 คน และเปิดการสอนเพียงชั้นประถม ปีที่ 4 ในปีการศึกษา 2536 มีจำนวนนักเรียนทั้งหมดเพียง 20 คน อีกทั้งนโยบาย ในการบริหารโรงเรียนก็เป็นบทบาทของครูซึ่งถูกกำหนดมาจากทางราชการ

ส่วนกลาง โดยชุมชนไม่ได้มีส่วนร่วมเท่าใดนัก ประกอบกับคณะครูต่างก็อาศัยอยู่ภายนอกชุมชน อันทำให้ความสัมพันธ์ของทางโรงเรียนและคณะกรรมการการศึกษา ซึ่งเป็นชาวบ้านในชุมชนมิได้มีความใกล้ชิดกันเท่าใดนัก

เป็นที่น่าสังเกตว่าในอดีตนั้น ทางโรงเรียนจะจัดการเรียนการสอนแบบ 3 เทอมในแต่ละปีการศึกษา โดยจะปิดเรียนในช่วงฤดูฝน ในขณะที่ชาวบ้านกำลังเร่งทำนา และต้นฤดูหนาวในขณะนั้นมีการเก็บเกี่ยวข้าว รวมทั้งฤดูร้อนอันเป็นเวลาที่ชุมชนจะมีงานประเพณีอื่นๆ ดังนั้นเด็กนักเรียนจึงสามารถใช้เวลาในวันปิดภาคเรียนเข้ามีส่วนร่วมในกิจกรรมทางเศรษฐกิจ ได้แก่ การทำนาปลูกข้าวร่วมกับครอบครัวไปด้วย ทำให้เด็กในชุมชนเมื่อจบการศึกษาภาคบังคับแล้วก็สามารถที่จะเป็นแรงงานในครัวเรือนของชุมชนในด้านการผลิตทางเกษตรกรรมได้ทันที ซึ่งจัดเป็นการถ่ายทอดและการเรียนรู้ประสบการณ์ตรงโดยมิได้ผ่านระบบการศึกษาแบบเป็นทางการดังกล่าว

3.5.3 คณะกรรมการศูนย์สาธารณสุขมูลฐานชุมชน (ศสมช.) เป็นโครงการของสถานีอนามัยตำบลบางกระเจ็ด ที่กำหนดให้มีศูนย์ดังกล่าวทุกหมู่บ้าน คณะกรรมการล้วนมาจากชาวบ้านในชุมชนจำนวน 6 คน ซึ่งผ่านการอบรมเพื่อทำหน้าที่เป็นผู้สื่อข่าวสาธารณสุข (ผสม.) และอาสาสมัครสาธารณสุข (อสม.) ศูนย์สาธารณสุขชุมชนตั้งขึ้นในช่วงต้นปี พ.ศ. 2536 โดยอาศัยบ้านของชาวบ้านเป็นที่ทำการ มีอาสาสมัครประจำบ้าน เครื่องชั่งน้ำหนัก เอกสารและสื่อต่างๆ เพื่อเผยแพร่ความรู้ด้านอนามัยแก่ชาวบ้านในชุมชน สำหรับศูนย์ในชุมชนหมู่ที่ 3 นั้นสามารถได้รับรางวัลที่ 2 จากการประกวดในระดับจังหวัด ทำให้มีการติดต่อเพื่อดูงานกิจกรรมของศูนย์ เช่น ในเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. 2536 มีเจ้าหน้าที่สาธารณสุขจากอำเภอแม่เมาะ จังหวัดเชียงใหม่ ประมาณ 100 คน เดินทางมาดูงานในชุมชน ทำให้ชาวบ้านมีโอกาสติดต่อกับสังคมภายนอกมากยิ่งขึ้น และเมื่อพิจารณาถึงจุดประสงค์ของการจัดตั้งศูนย์สาธารณสุขมูลฐานชุมชน จะเห็นถึงความพยายามของรัฐที่จะเข้าไปมีบทบาทต่อชุมชนหมู่บ้านในลักษณะต่างๆ ดังนี้คือ

1. เป็นศูนย์กลางการจัดบริการสาธารณสุขมูลฐานที่ดำเนินการในหมู่บ้าน
2. เป็นที่ทำการของอาสาสมัครสาธารณสุขทุกประเภท
3. เป็นจุดเชื่อมต่อระหว่างหมู่บ้านกับระบบบริการของรัฐ โดยทำหน้าที่กลั่นกรองในระดับต่างๆ (ระบบส่งต่อ)
4. เป็นศูนย์กลางในการรองรับการสนับสนุนวิชาการ วัสดุ อุปกรณ์ เครื่องมือต่างๆ จากรัฐและเอกชน
5. เป็นศูนย์กลางข้อมูลในการวางแผนแก้ไขปัญหาสาธารณสุข
6. เป็นศูนย์กลางของความรู้และวิทยาการชาวบ้านในการดูแลตนเองของชุมชน

ดังนั้นจะเห็นว่า จุดประสงค์ของการจัดตั้งศูนย์สาธารณสุขมูลฐานชุมชน นั้นนับเป็นนโยบายของทางราชการจากส่วนกลางในการที่จะให้การบริการของรัฐ ขยายเข้าไปสู่ชุมชนหมู่บ้านมากขึ้น และขณะเดียวกันก็พยายามที่จะให้ชาวบ้านเห็น ถึงศักยภาพของตนเองในการพึ่งพาช่วยเหลือซึ่งกันและกันเป็นลำดับแรก หลังจากนั้นจึงส่งต่อให้เป็นหน้าที่ของเจ้าหน้าที่ของรัฐโดยอยู่ภายใต้เงื่อนไขที่กำหนดไว้ เช่น การมีบัตรสุขภาพ บัตรสงเคราะห์ผู้มีรายได้น้อย การฝากครรภ์หรือการวางแผนครอบครัว เป็นต้น ซึ่งแสดงให้เห็นว่าลักษณะของชุมชนหมู่บ้านในชนบทนั้นต่าง ก็มีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกับสังคมภายนอก โดยเฉพาะจากส่วนกลางที่ดำเนิน ไปพร้อมกับภาระปะทะสังสรรค์ของชาวบ้านในชุมชนเดียวกันดังกล่าว

3.5.4 กลุ่มสหกรณ์การเกษตร เป็นการรวมกลุ่มของชาวบ้านเพื่อ เข้าเป็นสมาชิกของสหกรณ์ซึ่งแต่เดิมเรียกว่า "กลุ่มชาวนา" ซึ่งเป็นรูปแบบที่ กำหนดโดยรัฐ แต่ภายหลังเมื่อกิจกรรมทางเศรษฐกิจของชาวบ้านมีความหลากหลายซับซ้อนขึ้นจึงมีการปรับปรุงจำแนกเป็นสหกรณ์ประเภทต่างๆ เช่น สหกรณ์ เลี้ยงสัตว์ สหกรณ์สวนมะม่วง และสหกรณ์ทำนา เป็นต้น การให้การบริการของ กิจกรรมสหกรณ์แบบครบวงจรดังกล่าวทำให้สหกรณ์การเกษตรอำเภอบางคล้า ได้รับรางวัลพระราชทานสหกรณ์ดีเด่นระดับประเทศในวันพืชมงคล ปี พ.ศ.

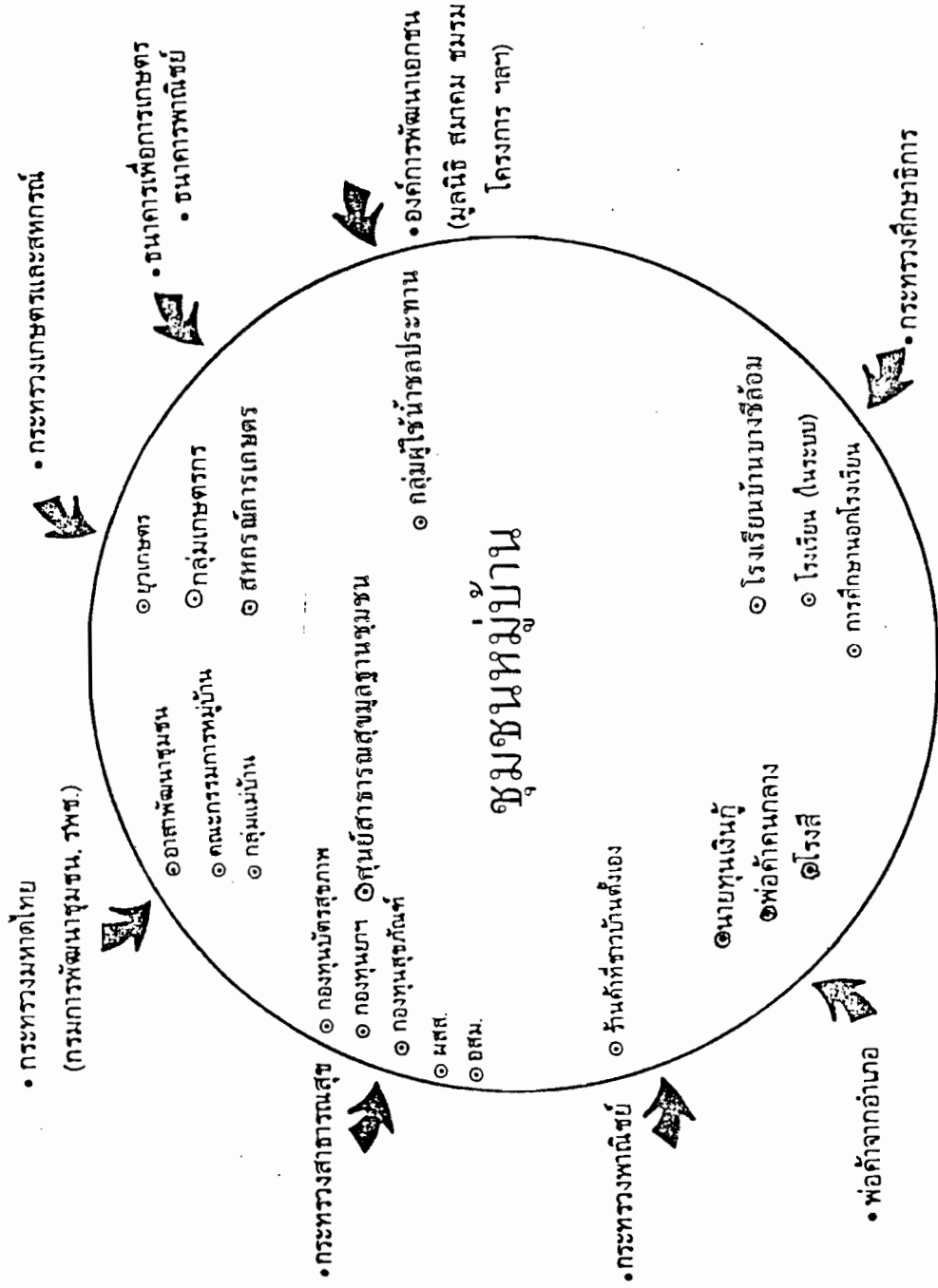
2533 สำหรับการดำเนินงานนั้นจะแบ่งสมาชิกตามชุมชนต่างๆ ออกเป็นกลุ่ม มีการคัดเลือกประธานกลุ่มจากชาวบ้านด้วยตนเอง โดยมีจุดประสงค์สำคัญของการเข้าเป็นสมาชิกก็เพื่อที่จะได้รับเงินทุน สวัสดิการ และปัจจัยการผลิตที่จำเป็นต่อการทำนาปลูกข้าว เช่น ปุ๋ยเคมี ยารักษาแมลง ยากำจัดศัตรูพืช และเครื่องทุ่นแรง เป็นต้น

หนึ่งในการกู้เงินนั้น ชาวบ้านจะทำได้ 2 วิธีคือ การใช้หลักทรัพย์ค้ำประกันเงินกู้โดยเฉพาะโฉนดที่ดิน นำไปจำนองไว้กับสหกรณ์ แต่ที่นิยมกันมากคือ การใช้บุคคลค้ำประกันจำนวน 3 คน โดยหนึ่งใน 3 คนนั้น จะต้องเป็นผู้มีหลักทรัพย์เป็นที่เชื่อถือได้ เป็นต้น ซึ่งเป็นการช่วยให้เห็นถึงการพึ่งพาต่างตอบแทนซึ่งกันและกันระหว่างชาวบ้านด้วยกัน ทั้งนี้เพราะเงินทุนเป็นปัจจัยการผลิตที่สำคัญต่ออาชีพการทำนาและการผลิตทางเกษตรกรรมอื่นๆ เพราะกว่าผลผลิตจะออกสู่ตลาดได้นั้นจะต้องใช้ระยะเวลาและความผันแปรของตลาดก็ทำให้เกิดความไม่แน่นอนของรายได้ ซึ่งมีผลกระทบต่อเงินออมหรือการจะลงทุนในอุตสาหกรรมต่อไป นอกจากนี้ยังพบว่า การเป็นสมาชิกกลุ่มสหกรณ์ทำให้ชาวบ้านมีความสัมพันธ์กันมากขึ้น เช่น มีการประชุมอบรม การดูงาน ทัศนศึกษา มีการวิพากษ์วิจารณ์ถึงบทบาท หน้าที่ ความสามารถของสมาชิกและประธานกลุ่มในด้านการชดใช้เงินกู้ ความตรงต่อเวลา การช่วยเหลือแก้ปัญหาแก่สมาชิกในกลุ่ม เป็นต้น ประกอบกับสมาชิกของกลุ่มสหกรณ์จะมีพื้นฐานมาจากความเป็นเพื่อนบ้านในชุมชนเดียวกันมาก่อน ทำให้เกิดลักษณะของการควบคุมทางอ้อมต่อความซื่อตรงในการส่งคืนเงินกู้ให้เป็นไปตามกฎเกณฑ์ที่กำหนดไว้

นอกจากนี้หากจะพิจารณาโดยภาพรวมแล้วจะพบว่าชุมชนหมู่บ้านนั้น มิได้ดำเนินไปตามลำพังด้วยตนเอง แต่มีการพึ่งพากันภายในชุมชนและระหว่างชุมชนในท้องถิ่นเดียวกัน นอกจากนี้ยังรวมไปถึงชุมชนภายนอกโดยเฉพาะการติดต่อและพึ่งพาต่อสังคมเมือง (Urban Society) ซึ่งแสดงให้เห็นว่าชุมชนหมู่บ้านนั้นต่างก็เป็นส่วนหนึ่งของสังคมที่ใหญ่กว่า (part society) อันได้แก่ สังคมเมืองนั่นเอง ประกอบกับนโยบายในการบริหารงานของส่วนท้องถิ่น

ของทางราชการนั้นต่างก็มีจุดหมายปลายทางที่จะเข้าไปสู่ชุมชนหมู่บ้านเป็นสำคัญ ดังนั้นเราจึงสามารถพบเห็นกิจกรรมที่เรียกว่า "การพัฒนา" ทางเศรษฐกิจ สังคม ในลักษณะต่างๆ จากหน่วยงานของรัฐและเอกชน ที่เข้ามามีบทบาททำให้เกิดการ เคลื่อนไหวไปตามกลไกดังกล่าวอยู่ตลอดเวลา เช่น การวางแผนครอบครัว การ ทำบัตรสุขภาพ การเลือกผู้นำชุมชน หรือการทำประกันชีวิต เป็นต้น และเพื่อที่จะ ให้เห็นถึงความสัมพันธ์ของชุมชนหมู่บ้านกับสังคมภายนอกนั้น เราสามารถที่จะ พิจารณาได้จากแผนภูมิต่อไปนี้

แผนภูมิที่ 4 แสดงความสัมพันธ์ของชุมชนหมู่บ้านกับสังคมภายนอก

ที่มา.. ปรับปรุงจากวัฒนธรรมชนบทกับการพัฒนา พ.ศ. 2533

3.6 ความสัมพันธ์ทางสังคม

จากรายละเอียดที่กล่าวมาเป็นลำดับ จะพบว่า ความสัมพันธ์ทางสังคมของชาวบ้านในชุมชนย่อมจะมีเกิดขึ้นใหม่และมีการเชื่อมสลายได้ตลอดเวลา ทั้งนี้เพราะชาวบ้านต่างก็มีบทบาท สถานภาพ ทั้งทางเศรษฐกิจและสังคมที่แตกต่างกัน ออกกันไป โดยจะพบว่าชาวบ้านจะมีความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดมีการพึ่งพากับกลุ่มเครือญาติ กลุ่มเพื่อนบ้านและชาวบ้านอื่นๆ ในชุมชนเป็นลำดับ การปะทะสังสรรค์ระหว่างกันได้ก่อให้เกิดเครือข่ายของความสัมพันธ์ทางสังคม (social network) ในระดับต่างๆ ขึ้นในชุมชน

ในขณะที่เดียวกันแบบแผนของความสัมพันธ์ดังกล่าวนั้น ได้ปรากฏให้เห็นเป็นรูปธรรมชัดเจนในวิถีการดำเนินชีวิตของชาวบ้าน ทั้งในด้านเศรษฐกิจ สังคม การปกครอง และวัฒนธรรม เป็นต้น เช่นเมื่อไม่นานมานี้ได้มีการเลือกตั้งผู้ใหญ่บ้านหมู่ที่ 3 แทนคนเดิมที่เสียชีวิตลง และมีผู้สมัครเพียง 2 คนโดยต่างก็พยายามหาฐานคะแนนเสียงสนับสนุนโดยผ่านเครือข่ายของญาติพี่น้อง เพื่อนบ้าน และชาวบ้านที่อาศัยในคลองเดียวกันเป็นสำคัญ ซึ่งผลปรากฏว่าผู้สมัครที่มีสมาชิกกลุ่มเครือญาติและเพื่อนบ้านในชุมชนเป็นจำนวนมากกว่าย่อมได้รับชัยชนะต่อการเลือกตั้งในที่สุด นอกจากนี้ยังพบว่าในช่วงแรกที่ชุมชนเริ่มปรับตัวเข้าสู่การทำนาปรัง ซึ่งเป็นการเพาะปลูกแบบใหม่ต้องใช้ระยะเวลาที่แน่นอนในการเก็บเกี่ยว เมื่อครบกำหนดการเพาะปลูก แต่ปรากฏว่ารถที่จะใช้เกี่ยวข้าวนาปรังของชุมชนในขณะนั้นมีอยู่เพียงคันเดียว ดังนั้นชาวบ้านที่มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับเจ้าของรถเกี่ยวข้าว เช่น กลุ่มเครือญาติและเพื่อนบ้านละแวกเดียวกันจึงมักได้รับการบริการเป็นอันดับแรกๆ จนชาวบ้านอื่นๆ ต้องหันไปจ้างรถเกี่ยวข้าวจากภายนอกชุมชน ซึ่งรูปแบบในการดำเนินการก็เป็นไปในลักษณะเดียวกันคือ ชาวบ้านที่มีความสัมพันธ์กับผู้ไปจ้างรถมาก็มักจะได้รับบริการช่วยเหลือในอันดับแรกๆ เช่นเดียวกัน

ตัวอย่างที่เด่นชัดอีกประการหนึ่งในด้านความสัมพันธ์ทางสังคมของชาวบ้านคือประเพณีการลงแขกทำงานของชุมชนที่ดำเนินสืบเนื่องมาจากอดีต โดยเฉพาะในช่วงฤดูการทำนาปลูกข้าวซึ่งจำเป็นต้องใช้แรงงานในขั้นตอนต่างๆ ของการผลิตเป็นจำนวนมาก เพื่อให้ทันกับเวลาของพืชผลและราคาของตลาดใน

ขณะนั้น ถึงแม้ว่าภายหลังจะมีกิจกรรมทางเศรษฐกิจอื่นเข้าสู่ชุมชนอย่างหลากหลาย แต่การลงแขกเอาแรงกันก็ยังคงดำเนินเรื่อยมา โดยพบว่ามีการพึ่งพาต่างตอบแทนทางด้านแรงงานระหว่างการผลิตประเภทต่างๆ ในชุมชน เช่น การเกี่ยวข้าว เก็บฟักทอง หักข้าวโพด เก็บพริก หรือจับปลา เป็นต้น ถึงแม้จะใช้เวลาหลายวันชาวบ้านก็จะช่วยกันจนเสร็จงานโดยเจ้าของงานจะต้องเลี้ยงอาหารกลางวัน เครื่องดื่ม หรือบริการความสะดวกอื่นๆ ในขณะทำงาน รวมทั้งมีการแบ่งปันผลผลิตเหล่านั้นแก่เพื่อนบ้านและแขกที่มาช่วยงานอีกด้วย ดังนั้น ประเพณีการลงแขกจึงเป็นกระบวนการแลกเปลี่ยนแรงงานที่ทำให้อาชีพการทำนาปลูกข้าวทั้งการทำนาปีและนาปรังยังคงดำเนินต่อไปได้ ทั้งที่ปริมาณแรงงานและขนาดของครอบครัวจะลดลงก็ตาม และเป็นที่น่าสนใจว่าในปัจจุบันจะมีชาวบ้านบางส่วนเปลี่ยนจากการทำนาไปทำสวน เลี้ยงปลา เลี้ยงกุ้ง ฯลฯ แต่การลงแขกทำงานก็ยังคงปรากฏให้เห็นอยู่เช่นเดียวกัน ซึ่งความร่วมมือดังกล่าวย่อมก่อให้เกิดความเห็นอกเห็นใจและความผูกพันที่แน่นแฟ้น รวมไปถึงการพึ่งพาอาศัยช่วยเหลือกันในด้านอื่น อันเป็นการตอกย้ำความเป็นชุมชนหมู่บ้านให้มั่นคงยิ่งขึ้นนั่นเอง

3.7 ประเพณีและความเชื่อในชุมชน

จากการที่ชุมชนหมู่บ้านในท้องถิ่นที่เป็นกรณีศึกษาเป็นลักษณะของสังคมชาวนา (Peasant Society) ซึ่งตั้งอยู่บนพื้นฐานของความสัมพันธ์ซึ่งกันและกันระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติสิ่งนอกเหนือธรรมชาติ อันมีอิทธิพลต่อแบบแผนการความเชื่อและแนวทางพฤติกรรมของชาวบ้านที่ดำเนินสืบเนื่องกันมาแต่อดีต โดยเฉพาะในชุมชนหมู่ที่ 3 นั้น ยังคงปรากฏให้เห็นถึงความเชื่อในสิ่งนอกเหนือธรรมชาติ เช่น แม่โพสพ พระภูมิเจ้าที่ และต้นตะเคียน เป็นต้น ประกอบกับการทำนาปลูกข้าวชาวนาจะต้องพึ่งพาปัจจัยทางธรรมชาติอันเป็นสิ่งที่ไม่สามารถที่จะควบคุมได้ ฉะนั้นความเชื่อดังกล่าวจึงมักสะท้อนออกมาในรูปของประเพณีพิธีกรรม (ritual) และการบวงสรวงสิ่งเวส (Ceremonies) เพื่อให้บรรลู่วัตถุประสงค์ที่สำคัญคือ เกิดความผาสุกในชีวิตเพื่อให้เกิดความอุดมสมบูรณ์ของผลผลิต

เช่น ข้าวกล้าในนาหรือการผลิตทางเกษตรกรรมอื่นๆ เป็นต้น ทั้งนี้โดยมีการผสมผสานความเชื่อเดิมเหล่านั้นเข้ากับความเชื่อความศรัทธาและหลักปฏิบัติในศาสนาพุทธ อันจัดเป็นลักษณะของพุทธศาสนาในระดับชาวบ้าน (popular Buddhist) ถึงแม้ว่าความเชื่อบางอย่างจะคลายความเคร่งครัดหรือมีการเปลี่ยนแปลงรูปแบบในการประพฤติปฏิบัติไปบ้างแต่ในตัวของเนื้อหาสาระที่แท้จริงของระบบความเชื่อนั้น สามารถพิจารณาได้จากปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในชุมชนทางด้านประเพณี พิธีกรรมดังต่อไปนี้

3.7.1 ประเพณีการทำบุญที่วัดในวันพระและวันสำคัญทางศาสนา

ชาวบ้านในชุมชนส่วนใหญ่จะไปทำบุญที่วัดลาดบัวขาว ซึ่งตั้งอยู่ในหมู่ที่ 4 ตำบลหัวไทร อำเภอบางคล้า ช่วงเวลาที่มีชาวบ้านไปทำบุญกันมากคือ วันพระในเทศกาลเข้าพรรษา เนื่องจากมีศาสนพิธีที่สำคัญอยู่หลายประการ เช่น การเทศนาในวันพระ การเทศน์มหาชาติ การทอดกฐิน และผ้าป่า เป็นต้น ในวันพระชาวบ้านทั้งเด็กและผู้ใหญ่จะมาทำบุญที่วัดด้วยพาหนะที่แตกต่างกัน เช่น รถจักรยานยนต์ รถปิคอัพ รถอีแต่น หรือการใช้เรือ เป็นต้น อันแสดงถึงความหลากหลายของฐานะทางเศรษฐกิจและการตั้งถิ่นฐานของแต่ละชุมชน

ในช่วงเวลาที่ผ่านมามีการใช้แรงงานสัตว์ในการทำนาปลูกข้าวอยู่นั้น วันพระถือว่าเป็นวันหยุดงานของชุมชนก็ว่าได้ ทั้งนี้เพราะชาวบ้านจะต้องไปทำบุญที่วัดประกอบกับยังมีความเชื่อที่ว่า การใช้แรงงานสัตว์ในวันพระนั้นเป็นบาป ชาติน้ำอาจจะต้องมาเป็นสัตว์ให้เขาใช้ไถนาอีกก็ได้ แต่ถ้าจำเป็นหรือเร่งรีบก็จะใช้แรงงานของคนเป็นหลักได้เช่นกัน และการที่มีผู้สูงอายุถือศีลที่วัดกันเป็นจำนวนมากนั้นเนื่องจากบุคคลเหล่านั้นมิได้มีบทบาทสำคัญในการผลิตในไร่นาของตน เนื่องจากเป็นหน้าที่ของลูกหลาน ชาย หรือสะใภ้ ที่อยู่ในวัยหนุ่มสาวมากกว่า อีกทั้งการได้มาอยู่ถือศีลก็เป็นารพบปะกับคนในวัยใกล้เคียงกัน และส่วนใหญ่ก็รู้จักคุ้นเคยกันมาก่อน อันเป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่ทำให้เกิดการปฏิสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้านในชุมชนต่างๆ ที่ดำเนินไปภายใต้กฎเกณฑ์ทางสังคมและความเชื่อ ความศรัทธาในศาสนาที่สืบเนื่องกันมา

ภาพที่ 5. การร่วมงานประเพณีของชาวบ้านในชุมชนบางกรเจ็ด

ภาพที่ 6. การปฏิสัมพันธ์ของชาวบ้านที่มาร่วมงานในยามค่ำคืน

3.7.2 ประเพณีการทำบุญในชุมชน

การทำบุญในชุมชนส่วนใหญ่มักจะเป็นลักษณะของประเพณีในช่วงชีวิต (rite of passage) เป็นสำคัญ ซึ่งมักจะมีพระสงฆ์เป็นผู้นำในการประกอบพิธีกรรมอยู่ด้วยเสมอ เช่น งานบวช งานแต่งงาน หรืองานศพ เป็นต้น ถ้าหากว่าเป็นการจัดงานอย่างเป็นทางการ เจ้าภาพจะแจกการ์ดไปยังญาติมิตรและคนรู้จักนับถือลักษณะเป็นเวลานานนับเดือน มีการเตรียมงานโดยจะมีญาติพี่น้องและเพื่อนบ้านมาช่วยจนเสร็จสิ้นงาน เพราะถ้าเจ้าภาพมีฐานะทางเศรษฐกิจและมีบทบาททางสังคมจะมีคนมาร่วมงานเป็นจำนวนมาก ในปัจจุบันมักนิยมเลี้ยงแบบโต๊ะจีน เพราะมีความสะดวกและสามารถที่จะต้อนรับคนในปริมาณมากได้อย่างทั่วถึง แต่ถ้าเป็นงานพิธีที่จัดกันในกลุ่มเครือญาติและเพื่อนบ้านจะทำอาหารเลี้ยงกันเองแบบพื้นบ้านตามฐานะทางเศรษฐกิจของเจ้าภาพเป็นสำคัญ งานประเพณีดังกล่าวมักจัดขึ้นในช่วงฤดูแล้ง ทั้งนี้เพราะเป็นช่วงที่มีเวลาว่างจากการทำงานในไร่นา รวมทั้งการเดินทางติดต่อกันระหว่างชุมชนก็มีความสะดวกกว่าในช่วงอื่นๆ ดังกล่าว

เป็นที่น่าสังเกตว่า การปลูกสร้างบ้านใหม่ในปัจจุบันจะมีการใช้วัสดุและแบบแปลนที่ทันสมัย และไม่ใช้บ้านใต้ถุนสูงอีกต่อไป ทั้งนี้เพราะชุมชนอยู่ในเขตชลประทานที่มีประตุน้ำสามารถควบคุมปริมาณของน้ำได้อย่างมีประสิทธิภาพ ลักษณะของบ้านก็ไม่จำเป็นต้องมีขี้ข้าวเหมือนดังแต่ก่อน เนื่องจากการปลูกข้าวนาปรังนั้นภายหลังการเก็บเกี่ยวจะต้องรีบขายผลผลิตทันที ถ้าทิ้งไว้หน้าหนักและคุณภาพ (ความชื้น) ของข้าวจะเปลี่ยนไปทำให้ราคาไม่ดี และถ้าเป็นการทำนาปลูกข้าวแบบนาปี ชาวบ้านก็นิยมไปจำหน่ายข้าวไว้กับฉางข้าวของโรงสี สหกรณ์การเกษตร หรือธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ (ชกส.) เป็นต้น ทำให้ภาระในการเก็บรักษาในยุ้งของชาวบ้านลดลง ซึ่งส่งผลให้รูปแบบของบ้านในชุมชนที่มีเพียงตัวบ้านและโรงเรือนอีกหลังหนึ่งซึ่งอาจจะตัดแปลงจากยุ้งข้าวที่มีอยู่เดิม สำหรับเก็บเครื่องมือและผลผลิตทางการเกษตรอื่นๆ ที่จำเป็น

เท่านั้น ลักษณะดังกล่าวทำให้พิจารณาได้ถึงความเปลี่ยนแปลงในอีกด้านหนึ่งของชุมชนหมู่บ้านที่ดำเนินต่อเนื่องกันตลอดมา

3.7.3 ประเพณีการทำบุญกลางบ้านหรือทำบุญกลางดอน

จากคำบอกเล่าของชาวบ้านทำให้ทราบว่า การทำบุญในลักษณะนี้ไม่เคยปรากฏมาก่อนในชุมชน แต่มาเริ่มขึ้นในช่วงปี พ.ศ. 2524 เนื่องจากมีลมพายุพัดอย่างรุนแรงทำให้บ้านเรือนและพืชผลได้รับความเสียหายไปเป็นจำนวนมากในหลายชุมชน ชาวบ้านจึงมีความคิดเห็นตรงกันว่าควรจะมีการทำบุญเพื่อให้เกิดความอยู่รอดจากภัยธรรมชาติเพื่อความผาสุกและความสามัคคีภายในชุมชน ในปีนั้นจึงได้มีการทำบุญกลางบ้านหรือทำบุญกลางดอนขึ้นต่อเนื่องมาจนถึงปี พ.ศ. 2526 ได้เกิดอุทกภัยครั้งร้ายแรงขึ้นอีกซึ่งสร้างความเสียหายแก่ผลผลิตทางการเกษตรและทรัพย์สินของชาวบ้านในท้องถิ่นแห่งนี้เป็นอย่างมาก ส่วนช่วงเวลานั้นมักยึดเอาช่วงเดือน 6 ขึ้นขึ้น (เดือนพฤษภาคม) ซึ่งเป็นช่วงเวลาใกล้เคียงกับพิธีแรกนาขวัญหรือวันพืชมงคลของทางส่วนกลาง อันถือเป็นระยะเวลาของการเริ่มฤดูการผลิตในแต่ละปี เพราะเริ่มที่จะมีฝนตกลงมาบ้างแล้ว

ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่า ประเพณีการทำบุญกลางดอน นั้นเป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในชุมชนหมู่บ้าน อันเนื่องมาจากการที่ชาวบ้านต้องเผชิญกับปัญหาหรือวิกฤตการณ์อันได้แก่ ภัยธรรมชาติอย่างที่ทั่วหน้ากัน ทำให้เกิดความเข้าใจความสำนึกในการที่จะต้องพึ่งพาอาศัยกัน ไม่ว่าจะ เป็นทางด้านแรงงาน บัณฑิตการผลิตต่างๆ หรือแม้แต่การให้กู้ยืมเงินเพื่อนำไปใช้จ่ายเป็นทุนในช่วงการทำงานปลูกข้าวดังกล่าว อันก่อให้เกิดความรู้สึกในชุมชนร่วมกัน (Community Spirit) อีกทั้งพิธีกรรมยังช่วยส่งเสริมและก่อให้เกิดการรวมกลุ่มของชาวบ้านให้เกิดความเป็นปึกแผ่นและความสัมพันธ์ทางสังคมขึ้นในชุมชนหมู่บ้านดังกล่าว เป็นการช่วยให้เห็นถึงความพยายามเบื้องต้นในการที่จะแก้ปัญหาหรือคลี่คลายความวิตกกังวลอันเนื่องมาจากความไม่แน่นอนของธรรมชาติที่ย่อมจะส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตของชาวนาในที่สุด

3.7.4 ความเชื่อในแม่โพสพและเจ้าท่ง

ในระหว่างที่ชุมชนยังคงทำนาปลูกข้าวเพียงปีละครั้งอยู่นั้น สามารถที่จะพบเห็นประเพณีพิธีกรรมอันเกี่ยวเนื่องกับความเชื่อในแม่โพสพที่เคยปฏิบัติกันอยู่หลายประการด้วยกัน เช่น การไหว้แม่พระโพสพ การทำขวัญข้าว (บนลานนวดข้าว) การทำขวัญยุ้ง เป็นต้น ส่วนในปัจจุบันได้มีการเปลี่ยนแปลงแบบแผนในการทำนาปลูกข้าว และการเก็บเกี่ยวซึ่งมีผลทำให้ลักษณะของความเชื่อดังกล่าวคลี่คลายไปจากเดิมแต่ยังปรากฏให้เห็นร่องรอยอยู่บ้าง ในกลุ่มชาวบ้านที่อาศัยอยู่ทางปลายคลอง ซึ่งเป็นพื้นที่ดอน สามารถทำนาได้เพียงปีละครั้งเดียวซึ่งยังคงมีการไหว้แม่โพสพอยู่ โดยชาวบ้านจะถือเอาเวลาในช่วงเดือน 11 (พฤศจิกายน) อันเป็นระยะเวลาที่ใกล้กับสารทไทย เป็นช่วงเวลาที่เรียกว่า "ข้าวตั้งท้อง" เตรียมออกรวง ชาวบ้านเตรียมอาหารจำพวกส้มเขียวหวาน ส้มโอ กล้วย อ้อย กระจ่างสารท เป็นต้น ใส่ในชะลอมเล็กๆ นำไปปลูกไว้กับเสาธงที่ทำด้วยไม้ไผ่แล้วนำไปปักไว้ในทุ่งนา บางครั้งอาจจะมีเครื่องประดับอื่นๆ เช่น สร้อย กระจ่าง แป้งหอม ดอกไม้ เป็นต้น รวมอยู่ด้วย ทั้งนี้เพราะชาวบ้านเชื่อว่าแม่โพสพกำลังตั้งท้องจึงชอบอาหารที่เป็นผลไม้รสเปรี้ยวแล้วยังชอบแต่งตัวสวยงาม ดังนั้นจึงควรบูชาด้วยสิ่งของดังกล่าวมาแล้ว ความเชื่อในแม่โพสพที่ปรากฏให้เห็นในอีกลักษณะหนึ่งคือ จะมีภาพแม่โพสพเป็นสตรีถือรวงข้าว ใส่กรอบติดไว้ตามฝาบ้านอยู่หลายครัวเรือน บางคนก็นำเอาภาพดังกล่าวไปรวมไว้กับหิ้งพระหรือโต๊ะหมู่บูชาภายในบ้าน อันเป็นการผสมผสานความเชื่อในแม่โพสพเข้ากับความศรัทธาในทางศาสนาเข้าด้วยกัน

ดังนั้น เมื่อพิจารณาจากเหตุผลดังกล่าวจะพบว่า การทำนาปีนั้น จะมีอัตราความเสี่ยงและการพึ่งพาธรรมชาติในอัตราที่สูง ฉะนั้น เพื่อให้เกิดความสมบูรณ์ของผลผลิตจึงก่อให้เกิดแบบแผนทางความเชื่อและหลักปฏิบัติที่ดำเนินสืบเนื่องกันมาช้านานในชุมชน แต่ปัจจุบันพื้นที่บางส่วนของชุมชนได้ถูกปรับเปลี่ยนไปสู่การทำนาปรังจึงทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงระยะเวลาและเทคนิควิธีในการทำนา ปลูกข้าวที่ทันสมัยมีการใช้เครื่องจักรกล ปุ๋ยเคมี ยาปราบศัตรูพืช

ภาพที่ 7. ศาลเจ้าแม่ตะเคียนที่วัดบางกระดาน ซึ่งส่งผลต่อความเชื่อของชุมชน

ภาพที่ 8. ต้นตะเคียนทองที่บุตพบใหม่กับเครื่องเซ่นของชาวบ้าน

และพันธุ์ข้าวที่ให้ผลผลิตสูง อันมีส่วนทำให้ผลผลิตเพิ่มมากขึ้นในขณะที่การพึงพิง
 ธรรมชาติลดน้อยลง แต่ความไม่แน่นอนของการทำนาปลูกข้าวกลับไปอยู่ที่ราคา
 ผลผลิต แต่ในปีละปีซึ่งขึ้นอยู่กับกลไกของตลาดในขณะนั้นเป็นสำคัญ แต่ถึงอย่างไร
 ก็ตาม ความเชื่อและวิถีปฏิบัติในการไหว้แม่โพสพและไหว้เจ้าทุ่งก็ยังปรากฏให้
 เห็นอยู่จนกระทั่งปัจจุบัน โดยชาวบ้านจะกระทำพร้อมกันไปในวันแรกของการ
 เกี่ยวข้อง โดยเจ้าของนาจะเตรียมอาหารตามความเหมาะสม ผลไม้ เครื่องดื่ม
 ประเภทน้ำอัดลม หรือสุรา เป็นต้น นำไปวางไว้ชายทุ่ง จุดธูป หันหน้าไปทาง
 ทิศตะวันออกเพื่อบอกกล่าวแม่โพสพและเจ้าทุ่ง ภายหลังเมื่อเสร็จพิธีแล้วก็จะนำ
 อาหารเหล่านั้น มาแจกจ่ายแก่แขกและญาติมิตรที่มาช่วยงานต่อไป ในบางครั้ง
 เจ้าของนาได้ขนานสิ่งศักดิ์สิทธิ์อื่นๆ ตามความเชื่อของตนไว้ก็จะให้ใช้เวลา
 ในวันแรกของการเกี่ยวข้าวเป็นการแก้บนตามที่ตนเองได้ปรารถนาเอาไว้อีกด้วย

3.7.5 ความเชื่อในต้นตะเคียน

ก่อนหน้านั้นความเชื่อเกี่ยวกับต้นตะเคียนเป็นเพียงคำเล่าลือ
 ที่สืบเนื่องกันต่อมา เกี่ยวกับเรื่องราวและเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในอดีตเท่านั้น แต่ใน
 ช่วงเวลา 5 ปีที่ผ่านมาได้มีการปรับปรุงลักษณะทางกายภาพของชุมชนเพื่อขยาย
 กิจกรรมทางเศรษฐกิจให้กว้างขวางออกไป เช่น การปรับพื้นที่เพื่อการทำสวน
 ทำนา ขุดบ่อปลา การขุดลอกคลองธรรมชาติจากทางชลประทาน เป็นต้น ซึ่ง
 ปัจจุบันจะใช้เครื่องจักรกลในการดำเนินงาน ทำให้มีประสิทธิภาพมากกว่าการใช้
 แรงงานของคนและสัตว์ดังแต่ก่อน ปัจจุบันดังกล่าวทำให้มีการค้นพบซากของต้นไม้
 ที่ฝังอยู่ใต้ดินโดยเฉพาะต้นตะเคียนซึ่งได้มีการค้นพบในชุมชนต่างๆ เป็นจำนวนถึง
 5 ต้นด้วยกัน ไม้ซุงแต่ละต้นนั้นจะมีขนาด ความยาวและสภาพความผุร่อนของ
 เนื้อไม้ที่แตกต่างกันไปตามอายุของต้นไม้และระยะเวลาที่จมอยู่ใต้ดิน ต่อมาได้มี
 การสร้างศาลขึ้นตามสถานที่ที่พบและมีคำเล่าลือถึงความศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ แพร่กระ
 กระจายออกไป

เป็นที่น่าสังเกตว่า การพบต้นซุงดังกล่าวได้มีการเชื่อมโยง
 ความเชื่อในเรื่องต้นตะเคียนกับการเสี่ยงโชคและการพนันเข้าด้วยกันโดยในชุมชน

จะมีการเล่น "ห่วยใต้ดิน" ห่วยรายวัน หรือจับยี่กี (จับ = 10, ยี่ = 2, กี = ใบ) ซึ่งจะออกวันละ 2 ครั้ง ในช่วงเช้าและบ่ายซึ่งผู้วิจัยพบว่าหลังจากเข้าไปอยู่ในหมู่บ้านจนคุ้นเคยแล้ว มักจะมีชาวบ้านบางคนมาให้ช่วยจับสลากให้เลือกตัวเลข ถ้ามตัวเลขที่ชอบหรือถ้ามวันเดือนปีเกิด เป็นต้น ดังนั้นจึงอาจจะกล่าวได้ว่าลักษณะของสังคมชาวนาในชุมชนยังคงมีความเชื่อในอำนาจ สิ่งนอกเหนือธรรมชาติ (Supernatural) รวมไปถึงการนับถือโชคกลางและการเสี่ยงโชค โดยพิจารณาจากเนื้อหาของการพูดคุย พฤติกรรมที่ชาวบ้านปฏิบัติ รวมทั้งการใช้จ่ายเงินในครอบครัว ซึ่งเป็นภาพสะท้อนของปรากฏการณ์ทางด้านความเชื่อและการนับถือโชคกลางถึงแม้จะมีใช้ประเพณีความเชื่อในศาสนา แต่ก็มีบทบาทในชีวิตประจำวันของชาวบ้านในชุมชนเช่นเดียวกัน อีกทั้งยังเป็นความเชื่อที่มีความสอดคล้องหรือสนับสนุนความเชื่อในพุทธศาสนา อันจัดเป็นระบบความเชื่อที่แทรกอยู่ในวัฒนธรรมของสังคมชนบทและชุมชนหมู่บ้านโดยทั่วไปนั่นเอง

จากข้อมูลที่กล่าวมา เป็นลำดับนั้น จะพบว่าการทำที่ชุมชนหมู่บ้านยังคงมีการทำนาปลูกข้าวเป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจหลักสืบเนื่องกันต่อมานั้น ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขที่เกี่ยวข้องหลายประการที่สำคัญคือ ความสัมพันธ์และการร่วมมือของกลุ่มเครือญาติ เพื่อนบ้าน ทั้งในชุมชนและระหว่างชุมชนเป็นสำคัญ นอกจากนี้ยังรวมไปถึงแบบแผนการจัดแบ่งมรดกของกลุ่มเครือญาติ อันได้แก่ ที่ดินทำกินและปัจจัยการผลิตต่างๆ ที่จะแบ่งให้กับบุตรหลานภายหลังที่แต่งงานแยกครอบครัวออกไปแล้วอย่างเท่าเทียมหรือใกล้เคียงกัน ซึ่งจะเป็นหลักประกันว่าแต่ละครัวเรือนจะมีกรรมสิทธิ์ในที่ดินของตนอยู่จำนวนหนึ่ง ถึงแม้ว่าจะมีขนาดเล็กลงไปเรื่อยๆ ก็ตาม การครอบครองปัจจัยการผลิตดังกล่าวเป็นแรงผลักดันให้แต่ละครัวเรือนพยายามที่จะใช้ประโยชน์จากที่ดินทำกิน เพื่อให้เกิดผลตอบแทนทางเศรษฐกิจสูงสุด เช่น การทำนาปีและนาปรัง หรือการทำเกษตรกรรมแบบผสมผสาน เป็นต้น อีกทั้งยังพบว่า ความร่วมมือทางด้านแรงงานระหว่างกลุ่มเครือญาติ เพื่อนบ้าน ก็มีส่วนทำให้ชาวบ้านที่มีแรงงานและปัจจัยการผลิตจำกัดสามารถที่จะดำเนินกิจกรรมการผลิตในไร่นาร่วมกับชาวบ้านอื่นๆ ในชุมชนได้ โดยความ

สัมพันธ์ดังกล่าวได้ก่อให้เกิดเครือข่ายทางสังคม (Social network) รวมทั้งการมีจิตสำนึกในความเป็นชุมชนร่วมกันอันจะเกี่ยวโยงไปถึงลักษณะของการปกครองท้องถิ่นที่มีการเลือกตั้งผู้นำชุมชน ซึ่งมักจะเป็นบทบาทของคนรุ่นใหม่ที่มีพื้นฐานทางเศรษฐกิจและมีความสัมพันธ์กับชาวบ้านทั่วไปในระดับสูง โดยผู้นำชุมชนมักจะมีหน้าที่ในการกำหนดนโยบายสำหรับการพัฒนาท้องถิ่นทางด้านโครงสร้างพื้นฐาน เพื่อให้เอื้ออำนวยต่อแบบแผนการผลิตหลักของชุมชน อันได้แก่การทำนาปลูกข้าวนั่นเอง

นอกจากกลไกทางสังคมดังกล่าวแล้ว จากการศึกษายังพบว่าประเพณี พิธีกรรมและหลักปฏิบัติที่ปรากฏอยู่ในชุมชนนั้น เป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นถึงความเชื่อในสิ่งนอกเหนือธรรมชาติ โดยมีการผสมผสานเข้ากับพิธีกรรมและความเชื่อทางศาสนา อันจัดเป็นพุทธศาสนาในระดับชาวบ้านที่มีจุดประสงค์เพื่อความผาสุกของครอบครัว ชุมชนและความอุดมสมบูรณ์ของผลผลิตเป็นสำคัญ เช่น การไหว้แม่โพสพ การไหว้เจ้าที่และการทำบุญกลางดอน เป็นต้น ปรากฏการณ์ดังกล่าวได้สะท้อนให้เห็นถึงโลกทัศน์ของชาวบ้านในชุมชนที่ยังผูกพันอยู่กับความเชื่อและหลักปฏิบัติที่สืบทอดกันมา ซึ่งเป็นลักษณะของชุมชนแบบประเพณี (Traditional Community) ที่มีการเรียนรู้และการถ่ายทอดประสบการณ์ไปสู่สมาชิกรุ่นต่างๆ ของชุมชน โดยเฉพาะแบบแผนในการทำนาปลูกข้าวซึ่งดำเนินไปพร้อมกับหลักปฏิบัติด้านคติความเชื่อที่สืบเนื่องกันมา

ข้าว และองค์ประกอบทางเศรษฐกิจ-สังคมของชุมชน

ข้าวจัดเป็นธัญพืชที่สำคัญเป็นลักษณะของพืชล้มลุกที่มีอายุสั้นเพียงฤดูกาลเดียว นอกจากนี้ข้าวยังเป็นพืชที่สามารถปรับตัวให้เข้ากับสภาพแวดล้อมและระบบนิเวศของแต่ละท้องถิ่นได้ดี โดยข้าวแต่ละประเภทก็จะมีลักษณะทางธรรมชาติที่แตกต่างกันออกไป ฉะนั้นจึงพบว่ามีการเพาะปลูกข้าวโดยการคัดเลือกพันธุ์ให้เหมาะสมกับลักษณะทางกายภาพของท้องถิ่น รวมไปถึงความนิยมในการบริโภคของข้าวของชุมชนเป็นสำคัญ เช่น ข้าวไร่จะปลูกในที่ดอน ส่วนข้าวขึ้นน้ำจะปลูกในที่ลุ่มเพราะสามารถปรับตัวกับปริมาณน้ำได้ดี เป็นต้น

การที่ชาวบ้านในชุมชนบางกระเจ็ดได้มีการทำนาปลูกข้าวสืบเนื่องกันมาจนข้าวกลายเป็นพืชเศรษฐกิจ (Cash crops) ที่สำคัญของชุมชนจนถึงปัจจุบันนั้นย่อมแสดงว่า นอกจากปัจจัยทางด้านการจัดระเบียบทางสังคม การถ่ายทอดแบบแผนในการทำนา และความเชื่อของชุมชน รวมไปถึงเงื่อนไขทางเศรษฐกิจแล้ว ผู้ศึกษาเห็นว่าปัจจัยทางด้านระบบนิเวศและสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติก็มีส่วนสำคัญที่ควรจะต้องได้รับการพิจารณา ทั้งนี้เพราะการที่ข้าวจะเจริญเติบโตได้ดีและให้ผลผลิตสูงนั้น จะต้องอาศัยความเหมาะสมของดิน น้ำ แสงแดด พันธุ์ข้าว และการดูแลรักษา เป็นต้น ประกอบกับข้าวแต่ละชนิดจะเหมาะสมกับพื้นที่ ปุ๋ย สารเคมีและระยะเวลาในการเก็บเกี่ยวที่แตกต่างกันออกไป ซึ่งเงื่อนไขดังกล่าวมีความซับซ้อนและส่งผลกระทบเนื่องถึงกันตลอดเวลา โดยมีความพยายามของชาวบ้านในการควบคุมปัจจัยต่างๆ เพื่อที่จะให้ผลตอบแทนในช่วงฤดูการผลิตให้มากที่สุด

นอกจากจะพิจารณาถึงปัจจัยทางธรรมชาติของข้าวและลักษณะทางกายภาพของท้องถิ่นแล้ว ยังจะได้พิจารณาถึงสภาพของชุมชนหมู่บ้านซึ่งมิได้ดำเนินไปโดยลำพัง แต่ต่างก็มีการพึ่งพากันภายในชุมชนหรือระหว่างชุมชนในท้องถิ่น

เดียวกัน โดยเฉพาะแบบแผนในการทำนาปลูกข้าวนั้นได้มีการเรียนรู้และพัฒนา รูปแบบในการผลิตมาโดยตลอด ประกอบกับการที่ชุมชนหมู่บ้านเหล่านั้นต่างก็เป็น ส่วนหนึ่งของสังคมที่ใหญ่กว่า อันได้แก่ สังคมเมือง (Urban Society) ทำให้ มีการพึ่งพาสินค้าและบริการรวมทั้งปัจจัยการผลิตจากสังคมเมือง เช่น ปุ๋ยเคมี น้ำมันเชื้อเพลิง และเครื่องทุ่นแรง เป็นต้น ส่วนผลผลิตข้าวของชุมชนก็จะ จำหน่ายสู่ตลาดท้องถิ่นและส่วนกลางโดยผ่านกลไกการตลาดซึ่งจะเป็นตัวกำหนด ราคาในการซื้อขายข้าวในแต่ละฤดูกาลผลิต นอกจากการได้รับอิทธิพลทางด้าน วัตถุประสงค์จากสังคมเมืองแล้ว ชุมชนหมู่บ้านต่างก็ยอมรับเอาค่านิยม ทักษะ และ แบบแผนในการดำเนินชีวิต อันเป็นลักษณะบริโภคนิยมตามแบบสังคมเมืองซึ่งจะ เป็นการกระตุ้นให้ชาวบ้านมีความพยายามที่จะเพิ่มผลผลิตในไร่นาเพื่อตอบสนองต่อ ความต้องการของตลาดให้มากยิ่งขึ้น ในบทความต่อไปนี้ผู้ศึกษาจะได้พิจารณาถึงปัจจัย เกี่ยวข้องกับการทำนาปลูกข้าวของชุมชนที่สำคัญ เช่น ลักษณะทางธรรมชาติของ ข้าว การแลกเปลี่ยนแรงงานในชุมชนและระบบตลาดของข้าว ตามลำดับ

4.1 ลักษณะทางธรรมชาติและระบบนิเวศของข้าว

ข้าว (Oryza Sativa) ทางพฤกษศาสตร์จัดเป็นพืชตระกูลหญ้าใน จำพวกพืชล้มลุก เช่นเดียวกับหญ้าชนิดอื่นๆ เช่น ข้าวโพด ข้าวฟ่าง และอ้อย เป็นต้น ต้นข้าวไม่มีรากแก้วมีแต่รากฝอยกระจายอยู่ใต้ผิวดิน ฉะนั้นการทำนา ปลูกข้าวชาวนาจึงต้องมีการไถคราดเตรียมดินให้่วนซุยและลึกในระดับที่รากจะ สามารถหาอาหารได้สะดวก ข้าวจะเจริญเติบโตได้ดีในที่ลุ่มหรือมีน้ำขังเพราะ รากสามารถนำอากาศจากน้ำไปใช้ได้ และถ้ามีลมช่วยพัดพอน้ำไหวตัวเป็นระลอกคลื่นจะทำให้แก๊สที่เกิดขึ้นจากน้ำจะระเหยทำให้อากาศรอบๆ ต้นข้าวไม่อึดตัว อีกทั้งทำให้ตะไคร่น้ำที่จับอยู่รอบต้นข้าวไม่มีโอกาสรัดต้นข้าวด้วย ดังนั้นชาวนาค้า หรือข้าวขึ้นน้ำ (floating rice) จึงไม่สามารถขึ้นในที่แห้งเช่นข้าวไร่ได้ ดอกข้าวมีลักษณะพิเศษเรียกว่า "ดอกสมบูรณ์เพศ" (perfect flower) โดยภายในดอกจะมีทั้งเกสรตัวผู้และเกสรตัวเมียรวมอยู่ด้วยกัน อันจะทำให้การ

ผสมเกสรส่วนใหญ่จึงเป็นแบบการผสมตัวเอง (Self-pollination) และมีการผสมข้ามต้นน้อยมากประมาณ 0.5-5% เท่านั้น (สวัสดี วีระเดช:2520) ดังนั้นข้าวจึงผสมพันธุ์กันได้เองโดยไม่ต้องอาศัยแมลงและยังทำให้โอกาสที่จะข้ามพันธุ์หรือกลายพันธุ์ของข้าวพันธุ์พื้นเมืองที่ชาวบ้านปลูกกันมานานจึงมีน้อยมาก

โดยธรรมชาติและระบบนิเวศของข้าวแล้วจะขึ้นได้ดีในดินที่เป็นกลางหรือค่อนข้างเปรี้ยว อันได้แก่ ดินตะกอนหรือดินเหนียวเพราะสามารถอุ้มน้ำได้ดี และความเป็นกรดเป็นด่างของดิน (PH) อยู่ในช่วงระหว่าง 4-6 ความเป็นกรดของน้ำอยู่ในระดับ ph 6.2-7 หรือความเป็นด่างอยู่ในระดับ ph 8.4 เป็นต้น การเจริญเติบโตของข้าวจะให้ผลผลิตดีจะต้องอยู่ในอุณหภูมิที่พอเหมาะคือ 15-30° C แต่จะต้องไม่ต่ำกว่า 18° C ดังนั้นข้าวจึงไม่เหมาะที่จะปลูกในช่วงฤดูหนาว นอกจากนี้ยังพบว่าปัจจัยสำคัญของการเจริญเติบโตของข้าวคือปริมาณความเข้มของแสงแดดหรือความไวต่อช่วงแสง (Sensitivity to photoperiod) ซึ่งจะมีอิทธิพลต่อการออกดอกของต้นข้าวโดยถ้าแสงมีความเข้มมากหรือน้อยเกินไป จะมีผลทำให้ข้าวไม่แข็งแรง ใบไม่สามารถปรุงอาหารได้เต็มที่ ซึ่งจะทำให้ผลผลิตที่ได้นั้นลดน้อยลง ลักษณะของความไวแสงดังกล่าวสามารถจำแนกได้เป็น 2 ประเภทดังนี้คือ

ข้าวที่ไวต่อช่วงแสง ตามปกติแล้วเราจะถือกันว่าความยาวของเวลาในช่วงกลางคืนและกลางวันนั้นเท่ากันคือ 12 ชั่วโมง แต่ในความเป็นจริงแล้วจะพบว่าในบางฤดูกาลที่ความยาวดังกล่าวเปลี่ยนแปลง สำหรับในประเทศไทยนั้นช่วงเวลาที่กลางวันสั้นที่สุดคือ เดือนธันวาคม และช่วงที่กลางวันยาวที่สุดคือ เดือนมิถุนายน ดังนั้นภายหลังจากปลูกข้าวนาปีด้วยพันธุ์พื้นเมืองซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นพันธุ์ที่มีความไวต่อช่วงแสง ในช่วงต้นฤดูกาลผลิตแล้วความยาวของวันจะเริ่มสั้นลง จนพอเหมาะกับความต้องการของพันธุ์ข้าว โดยข้าวที่มีความไวต่อช่วงแสงน้อยจะเริ่มออกดอกในช่วงเดือนกันยายน-ตุลาคม ซึ่งเรียกว่าข้าวเบา ส่วนข้าวที่ออกดอกในช่วงเดือนตุลาคม-พฤศจิกายน เรียกว่าข้าวกลางและพันธุ์ข้าวหนักจะออกดอกในช่วงเดือนธันวาคม-มกราคม เป็นต้น ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่าพันธุ์

ข้าวที่ไวต่อช่วงแสงนั้น จะออกดอกในช่วงเวลาที่กล่าวมาแล้วเท่านั้น ไม่ว่าจะปลูกในเดือนอะไรก็ตามอันเป็นช่วงที่ข้าวได้มีระยะเวลาของการเจริญเติบโตมาพอสมควรแล้วนั่นเอง สำหรับพันธุ์ข้าวพันธุ์พื้นเมืองที่พบในชุมชนมักเป็นข้าวไวต่อช่วงแสง เช่น ข้าวชาตาแห้ง ข้าวตาเจือ พวงหนัก และหอมมะลิ เป็นต้น

ข้าวที่ไม่ไวต่อช่วงแสง การออกดอกของข้าวประเภทนี้จะไม่ขึ้นอยู่กับความยาวหรือปริมาณแสงแดดในช่วงกลางวัน แต่ขึ้นอยู่กับระยะเวลาของการเจริญเติบโตภายหลังการเพาะปลูกไปแล้ว เมื่อครบกำหนดข้าวก็จะเริ่มสร้างช่อดอกทันทีไม่ว่าเดือนนั้นจะมีกลางวันสั้นหรือยาว เช่นข้าวพันธุ์ กข.1 กข.2 เมื่อมีอายุของการเพาะปลูกจนครบ 60 วันแล้วก็จะเริ่มออกดอกทันที ฉะนั้นข้าวพันธุ์ที่ไม่ไวต่อช่วงแสงนั้นจึงใช้ปลูกได้ดีทั้งในช่วงฤดูการทำนาปีและนาปรัง โดยมีระยะเวลาของการเก็บเกี่ยวที่แน่นอนและยังให้ผลผลิตสูงกว่าพันธุ์ข้าวที่ไวต่อช่วงแสงอีกด้วย จากเหตุผลดังกล่าวจึงพบว่าเมื่อมีการเปลี่ยนแปลงแบบแผนการผลิตข้าวนาปีมาเป็นการทำนาปรังก็ส่งผลให้มีการเปลี่ยนชนิดของพันธุ์ข้าวจากพันธุ์พื้นเมืองไปสู่พันธุ์ใหม่อันจะส่งผลต่อวิถีการดำเนินชีวิตของชาวบ้านในชุมชนในลักษณะต่างๆ ดังจะได้กล่าวต่อไป

แต่อย่างไรก็ตาม จากการสอบถามจากชาวบ้านในชุมชนซึ่งส่วนใหญ่ก็จะมีความรู้ความเข้าใจในธรรมชาติของข้าวพันธุ์กข. เป็นอย่างดีโดยได้พยายามปรับเวลาของการปลูกข้าวให้เหมาะสมกับฤดูกาล โดยเฉพาะการทำนาปรังนั้น จะเริ่มในเดือนพฤศจิกายนเพื่อที่ข้าวจะเติบโตในฤดูหนาวคือ เดือนธันวาคมและมกราคม และเริ่มออกดอกในช่วงต้นฤดูร้อนที่มีแสงแดดยาวนาน อันจะให้ผลผลิตดีกว่าการออกดอกในช่วงฤดูหนาวเพราะเมล็ดข้าวจะลีบ ชาคน้ำหนักเติบโตช้าเนื่องจากปริมาณของแสงมีน้อย ซึ่งถือว่าเป็นการเรียนรู้จากประสบการณ์ตรงของชาวบ้านในชุมชนในระยะเริ่มแรกของการปรับตัวเข้าสู่การปลูกข้าวนาปรังดังกล่าว

4.1.1 การจำแนกประเภทของข้าวในการเพาะปลูก

สืบเนื่องจากลักษณะทางกายภาพและทางภูมิอากาศของแต่ละพื้นที่นั้นมีความแตกต่างกันและเมื่อพิจารณาถึงลงไปในพื้นที่ที่มีการทำนาปลูกข้าวโดยทั่วไปแล้วก็ยังพบเห็นความแตกต่างของระบบนิเวศและองค์ประกอบต่างๆ อย่างหลากหลายกันไป อันส่งผลให้มีการจำแนกประเภทของข้าวและแบบแผนในการทำนาออกเป็นหัวข้อต่างๆ โดยสังเขปดังนี้คือ

ประการแรกจำแนกตามสภาพพื้นที่เพาะปลูก

1. ข้าวไร่ (upland rice) เป็นข้าวที่ปลูกได้ทั้งที่ราบและลาดชัน ไม่ต้องทำคันนาปักน้ำเพราะไม่ชอบน้ำขัง การปลูกจะทำได้โดยการหว่าน หยอดเป็นหลุมหรือโรยเป็นแถวในช่วงฤดูการทำนาปีเพราะข้าวไร่จะอาศัยเพียงน้ำฝนที่ตกตามฤดูกาลซึ่งเหมาะสมกับการปลูกในบริเวณที่ราบสูง ตามไหล่เขาในทุกภาคของประเทศไทย

2. ข้าวนาสวนหรือนาดำ (lowland rice) เป็นข้าวที่ปลูกในที่ลุ่มมีน้ำหล่อเลี้ยงต้นข้าวตั้งแต่ปลูกจนกระทั่งเก็บเกี่ยว โดยอาจจะเป็นน้ำฝนหรือการชลประทานก็ได้ ระดับน้ำต้องสูงไม่เกิน 1 เมตร การปักดำจะทำให้ข้าวแตกกอได้ดีจึงให้ผลผลิตสูง ข้าวนาสวนนิยมปลูกกันมากที่สุดในประเทศไทย

3. ข้าวขึ้นน้ำหรือข้าวนาเมือง (floating rice) เป็นข้าวที่ปลูกในบริเวณที่ไม่สามารถรักษาระดับน้ำได้แน่นอนขึ้นอยู่กับปริมาณฝนในแต่ละฤดูกาลผลิต จึงจำเป็นต้องใช้พันธุ์ข้าวที่เรียกว่าข้าวขึ้นน้ำ ข้าวลอย หรือข้าวฟางลอย เพราะข้าวสามารถปรับสภาพและยึดตัวให้เหมาะสมกับปริมาณน้ำท่วมได้ดี นิยมปลูกกันมากในแถบที่ลุ่มภาคกลาง เช่น อยุธยา ลพบุรี สุพรรณบุรี อ่างทอง สิงห์บุรี เป็นต้น

ประเภทที่สอง จำแนกตามอายุของการเก็บเกี่ยว

1. ข้าวเบา (early variety) เป็นข้าวที่มีอายุการเก็บเกี่ยวตั้งแต่ 90-100 วัน นับตั้งแต่การเพาะกล้าหรือหว่านข้าวในนาจนถึง

การเก็บเกี่ยว ชาวบ้านมักจะใช้ปลูกในที่ดอนหรือน้ำนาฝนในช่วงปลายฤดูกาล
เพาะปลูก

2. ข้าวกลาง (medium variety) เป็นข้าวที่มีอายุ
การเก็บเกี่ยวตั้งแต่ 100-120 วัน นับตั้งแต่เพาะกล้าหรือหว่านข้าวในนาจนกระทั่ง
เก็บเกี่ยว

3. ข้าวหนัก (late variety) เป็นข้าวที่มีอายุการ
เก็บเกี่ยวตั้งแต่ 120 วันขึ้นไป มักจะใช้สำหรับข้าวนาปี และปลูกในที่ลุ่มเพราะ
ต้องรองกวน้ำที่ท่วมขังนั้นแห้ง ชาวบ้านจึงจะเข้าไปเก็บเกี่ยวได้

ประเภทที่สามจำแนกตามฤดูกาลเพาะปลูก

1. ข้าวนาปีหรือข้าวน้ำฝน (rainfed rice) เป็น
ข้าวที่ปลูกในฤดูกาลทำนาโดยส่วนมากอยู่ในช่วงฤดูฝน โดยเริ่มตั้งแต่เดือน
พฤษภาคมถึงตุลาคมและจะเก็บเกี่ยวเสร็จสิ้นล่าสุดไม่เกินสิ้นเดือนกุมภาพันธ์

2. ข้าวนาปรัง (off-season rice) เป็นข้าวที่ปลูก
นอกฤดูกาลทำนาปกติ ซึ่งจะเริ่มเพาะปลูกภายหลังการทำนาปี (การทำนาครั้ง
แรก) แล้วซึ่งจะต่างกันไปในแต่ละท้องที่ และจะเก็บเกี่ยวอย่างช้าที่สุดไม่เกิน
เดือนเมษายน นิยมปลูกในบริเวณที่มีการควบคุมการชลประทานที่ดี โดยจะต้อง
มีการปรับเปลี่ยนแบบแผนในการผลิต มีการใช้เทคนิควิธีที่ทันสมัย เพื่อที่จะทำ
ให้สภาพของธรรมชาติมีความเหมาะสมต่อการเพาะปลูกนอกฤดูมากที่สุด ซึ่งจะ
ได้กล่าวในรายละเอียดต่อไป

4.1.2 ลักษณะทางธรรมชาติและระบบนิเวศของข้าวในท้องถิ่น

จากรายละเอียดที่กล่าวมาแล้วนั้นจะพบว่าผลผลิตของข้าว
นั้นจะต้องขึ้นอยู่กับปัจจัยที่เอื้ออำนวย และที่เป็นข้อจำกัดของท้องถิ่นหลายประการ
มิใช่เกิดจากความต้องการของชาวบ้านหรือการสนับสนุนจากเจ้าหน้าที่ของรัฐ
เพียงอย่างเดียว โดยปัจจัยสำคัญนั้นขึ้นอยู่กับสภาพของสิ่งแวดล้อมระบบนิเวศ
ของท้องถิ่นโดยเฉพาะปริมาณน้ำฝน อุณหภูมิ และความสมบูรณ์ของดิน เป็นต้น
ดังนั้นเพื่อให้เห็นถึงความสัมพันธ์ของชาวบ้านและวิธีการทำนาปลูกข้าวจึงควร

พิจารณาถึงลักษณะของสิ่งแวดล้อมในท้องถิ่น อันได้แก่ ปริมาณน้ำฝนและอุณหภูมิ
ดังต่อไปนี้

ตารางที่ 5 แสดงปริมาณน้ำฝนและอุณหภูมิเฉลี่ยของอำเภอบางคล้าในรอบปี

เดือน	ปริมาณน้ำฝน		อุณหภูมิ °C.		
	ม.ม.	วัน	เฉลี่ยสูงสุด	เฉลี่ยต่ำสุด	เฉลี่ย
มกราคม	14.1	1	31.9	23.1	27.5
กุมภาพันธ์	15.1	1	33.0	24.4	28.7
มีนาคม	35.6	2	34.8	25.4	30.1
เมษายน	71.9	3	35.3	27.6	31.4
พฤษภาคม	126.4	7	34.6	27.5	31.0
มิถุนายน	97.7	7	33.8	27.6	30.7
กรกฎาคม	140.6	10	33.1	27.0	30.0
สิงหาคม	159.5	11	32.8	26.7	30.2
กันยายน	285.4	12	32.4	26.6	29.5
ตุลาคม	137.3	7	32.4	26.4	29.3
พฤศจิกายน	70.5	3	31.3	24.4	27.8
ธันวาคม	7.9	1	31.2	22.7	26.9
รวม	1,162	65	33.1	25.8	29.4

ที่มา : สำนักงานเกษตรอำเภอเมืองฉะเชิงเทรา พ.ศ. 2535

จากตารางจะพบว่าปริมาณน้ำฝนและอุณหภูมิโดยทั่วไปของท้องถิ่นนั้นมีส่วนต่อการเจริญเติบโตของต้นข้าวในช่วงฤดูกาลทำนาซึ่งต้องอาศัยอุณหภูมิ ความยาวของช่วงแสงและปริมาณของน้ำที่เหมาะสม ดังนั้นลักษณะทางกรรมชาติและระบบนิเวศของท้องถิ่นดังกล่าวจึงน่าจะมีส่วนสนับสนุนให้การทำนาปลูกข้าวของชุมชนประสบผลดีต่อเนื่องกันมา โดยเมื่อจะพิจารณาถึงผลการศึกษาของ ประเทศ ลิกทียศ (2529) ในเรื่อง ประวัติและปัจจัยที่ควบคุมความหอมของข้าวหอมมะลิ 105 จะพบว่าข้าวดอกมะลิ 105 ซึ่งเป็นข้าวพันธุ์ส่งเสริมของกรมวิชาการเกษตร เนื่องจากมีคุณภาพของเมล็ดดี มีกลิ่นหอม สามารถปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อมของแต่ละท้องถิ่นได้ดีจนเป็นที่นิยมปลูกกันอย่างแพร่หลายในภาคเหนือและภาคตะวันออกเฉียงเหนือเพื่อสนองความต้องการของตลาดทั้งภายในประเทศและต่างประเทศนั้น พบว่าเป็นข้าวที่มีต้นกำเนิดและสายพันธุ์มาจากอำเภอบางคล้า โดยในช่วงปี พ.ศ. 2493-2503 ได้มีการทำบัญชีรายชื่อข้าวที่เก็บรวบรวมจากท้องถิ่นต่างๆ ทั่วประเทศ ซึ่ง นายสุนทร สีหะเนิน พนักงานกลสิกรรม กรมกลสิกรรม ได้เก็บรวบรวมข้าวในอำเภอบางคล้า จังหวัดฉะเชิงเทรา ไว้ทั้งหมด 199 รวง (สายพันธุ์) โดยอำเภอบางคล้ามีหมายเลขประจำท้องถิ่นเท่ากับ 4 (locality Number 4) และข้าวดอกมะลิมิหมายเลขประจำสายพันธุ์เท่ากับ 2 (Variety Number 2) และได้พบว่าข้าวรวงที่ 105 ซึ่งเป็นข้าวดอกมะลินั้น เป็นสายพันธุ์เดียวที่ผ่านการคัดเลือกและทดสอบผลผลิต ดังนั้นข้าวดังกล่าวจึงมีชื่อพันธุ์ที่แท้จริงว่าข้าวดอกมะลิ 4-2-105 ซึ่งชาวบ้านเรียกกันว่าข้าวหอมมะลิและได้รับการส่งเสริมให้ชาวนาทัวไปใช้เป็นพันธุ์ในการเพาะปลูกมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2502 เป็นต้นมา นอกจากนี้ยังพบว่าความหอมหรือกลิ่นหอมอันเป็นคุณลักษณะพิเศษของข้าวหอมมะลิจะมีมากน้อยเพียงใดนั้น ขึ้นอยู่กับสภาพแวดล้อมของท้องถิ่น เช่น อุณหภูมิ แสงแดด ความชื้น ชนิดและสภาพของดิน เป็นต้น รวมทั้งลักษณะทางพันธุกรรมที่มียีนส์ (gene) เป็นตัวควบคุมความหอมดังกล่าวด้วย

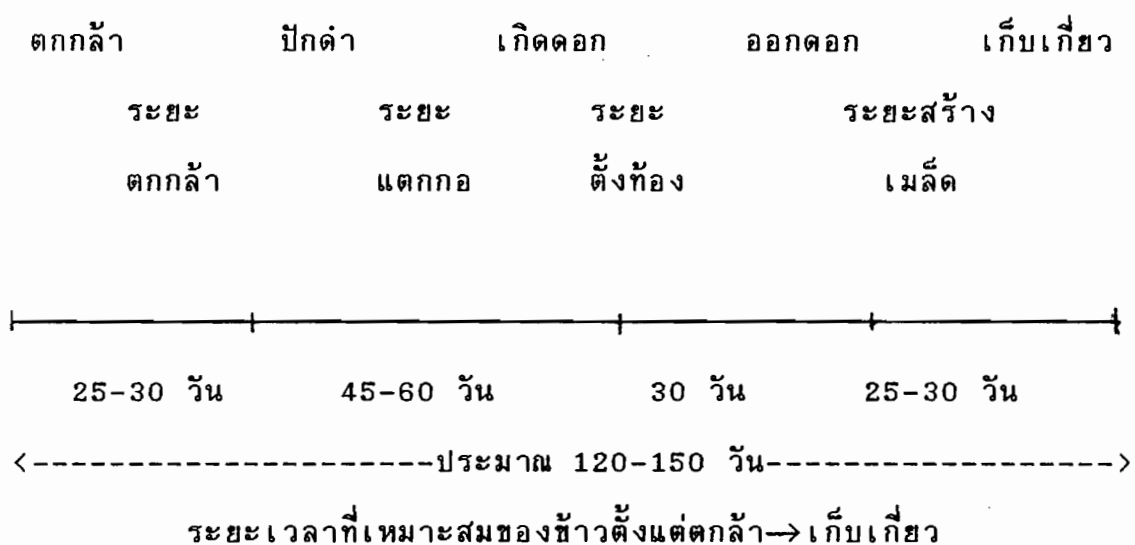
จากรายละเอียดของข้อมูลทีกล่าวนมาเป็นลำดับนั้นจึงอาจสรุปได้ว่า ลักษณะทางกายภาพของชุมชนในตำบลบางกระเจ็ดและชุมชนอื่นๆ ในอำเภอบางคล้านั้น ล้วนแต่มีปัจจัยของระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมที่เอื้ออำนวยต่อการทำนาปลูกข้าวเป็นอย่างมาก โดยเมื่อพิจารณาถึงองค์ประกอบทางด้านดิน น้ำ อากาศ ปริมาณน้ำฝน และความชื้นของแสงแดด เป็นต้น รวมทั้งพื้นที่บริเวณนี้ยังเป็นแหล่งกำเนิดสายพันธุ์ข้าวที่มีคุณภาพดีจนมีการเผยแพร่กันโดยทั่วไป นอกจากนี้ชาวบ้านยังสามารถที่จะเรียนรู้เพื่อปรับปรุงข้าวพันธุ์พื้นเมืองให้มีความเหมาะสมกับสภาพพื้นที่และระบบนิเวศของชุมชน ประกอบกับการที่ข้าวเป็นพืชเศรษฐกิจที่จำเป็นต่อวิถีการดำเนินชีวิตทำให้มีความต้องการของตลาดค่อนข้างสูง จึงนับเป็นแรงจูงใจอีกประการหนึ่งที่ทำให้ชุมชนต่างๆ ยังคงมีการทำนาปลูกข้าวติดต่อกันมาตั้งแต่อดีตเพื่อสนองความต้องการทางด้านการตลาดดังกล่าว

4.1.3 ลักษณะทางธรรมชาติและการทำงานในชุมชน

จากข้อมูลเบื้องต้นที่ได้มาแล้วในบทที่ 2 จะพบว่า ลักษณะทางกายภาพและสิ่งแวดล้อมของชุมชนหมู่ที่ 3 ตำบลบางกระเจ็ด อำเภอบางคล้า จังหวัดฉะเชิงเทรานั้นมีส่วนเอื้ออำนวยให้มีการผลิตอาหารการเกษตรกรรมต่อเนื่องกันมาตั้งแต่ในช่วงเริ่มแรกของการรวมเป็นชุมชน และมีการปรับตัวทางด้านแบบแผนทางการผลิตที่ดำเนินไปตลอดเวลา โดยในระยะแรกจะมีการพึ่งพาความสมบูรณ์ของทรัพยากรในท้องถิ่นอาศัยแรงงานในชุมชน รวมไปถึงการสร้างเครื่องมือ เครื่องใช้ขึ้นเองในชุมชน เป็นต้น ถึงแม้จะเป็นการผลิตเพื่อขายแต่ก็มีลักษณะของความเข้มและความหลากหลายของการผลิตน้อยกว่าในปัจจุบันอยู่มาก

เนื่องจากพื้นที่ในชุมชนเป็นที่ลุ่ม การทำนาปลูกข้าวจึงเป็นการทำนาดำแทบทั้งหมด เพราะจะให้ผลผลิตสูงกว่าการทำนาหว่าน เพราะข้าวสามารถแตกกอออกรวงได้มากกว่า จากการเก็บข้อมูลชุมชนพบว่า ในช่วงเวลาที่ผ่านมา มีการทำนาเพียงปีละครั้ง โดยเริ่มลงมือไถในช่วงเดือน 6 (พฤษภาคม) ถ้าหากฝนยังไม่ตกก็จะสูบน้ำจากลำคลองเข้าไปยังที่นาเพื่อเตรียมแปลงนาในการตกกล้าและดำนา สำหรับพันธุ์ข้าวที่ใช้จะเป็นพันธุ์พื้นเมืองที่

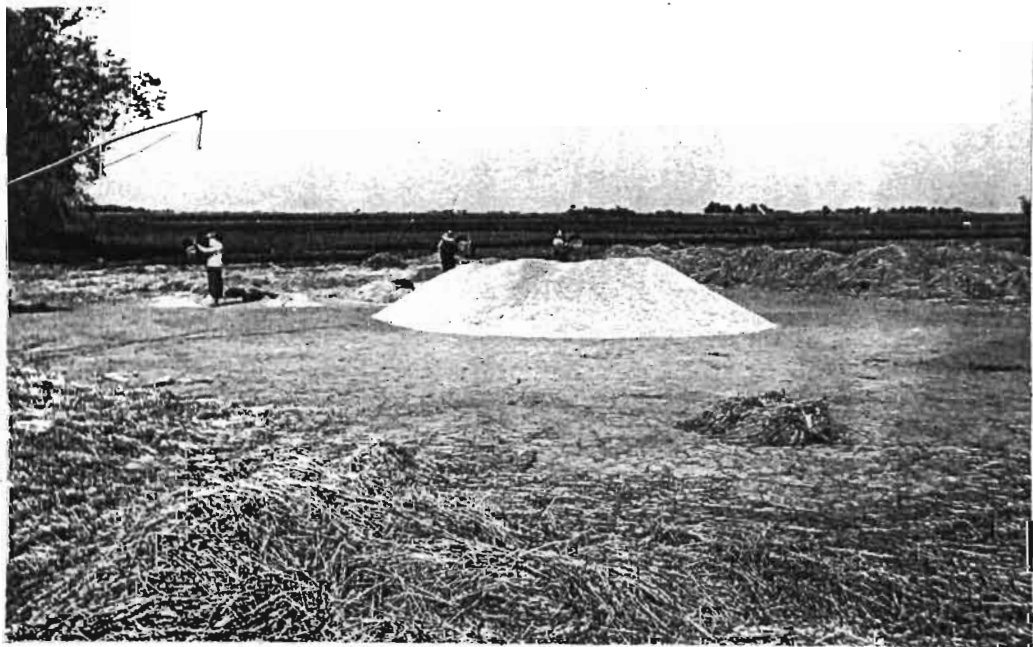
เรียกว่า ข้าวหนัก สำหรับปลูกในที่ลุ่ม ข้าวเบาปลูกในที่ดอน เช่น ข้าวขาว ตามน ข้าวตาเจือ ข้าวปลาไหล ข้าวกอเด็ยว ข้าวตาแห้ง ข้าวใบลด เหลือง ระแหง พวงหนัก และหอมมะลิ เป็นต้น ข้าวพันธุ์พื้นเมืองเหล่านี้จัดเป็นประเภท "ข้าวขึ้นน้ำ" คือเมื่อมีน้ำท่วมมาก ข้าวจะสามารถปรับตัวตามปริมาณของน้ำได้ดี ทำให้ความเสียหายของผลผลิตน้อยลง อันเป็นลักษณะของข้าวที่ไวต่อช่วงแสงและ ประการสำคัญก็คือ ข้าวเหล่านี้จะไม่ค่อยถูกรบกวนจากโรคและแมลงเท่าใดนัก สำหรับระยะเวลาของการเพาะปลูกจนถึงการเก็บเกี่ยวปรากฏดังนี้คือ

ภายหลังการเก็บเกี่ยวแล้วชาวบ้านส่วนใหญ่มักจะเก็บข้าวไว้ใน ยุ้งฉาง เพราะการเก็บรักษาข้าวไว้ได้นานนั้นต้องอยู่ในรูปข้าวเปลือก ประกอบ กับข้าวเปลือกจากการทำนาปีนั้น ถึงแม้จะเก็บไว้นานก็ยังไม่ทำให้น้ำหนักและ คุณภาพเปลี่ยนแปลงมากนัก ซึ่งปัจจัยดังกล่าวสอดคล้องกับวิธีการผลิตและระบบ การตลาด ในขณะนั้นคือ ในช่วงฤดูการเก็บเกี่ยวจะมีข้าวออกสู่ตลาดเป็นปริมาณ มาก ทำให้ราคาต่ำ ชาวบ้านจึงเก็บข้าวไว้รอจนกว่าราคาข้าวจะสูงขึ้น หรือรอ ในช่วงเวลาน้ำหลาก เรือขนาดใหญ่สามารถเข้าไปบรรทุกข้าวในชุมชนได้จึงจะ จำหน่ายแก่พ่อค้าหรือโรงสีในท้องถิ่นเพื่อแปรรูปเป็นข้าวสารออกจำหน่ายสู่ตลาด และผู้บริโภคต่อไป

ภาพที่ 9. กระบุงโกยและกระด้งคัดข้าว อุปกรณ์สำคัญในการนวดข้าวแบบเดิม

ภาพที่ 10. การนวดข้าวบนลานดิน ในอดีตต้องอาศัยแรงลมในการคัดข้าว
เส้าไม้ไผ่ที่ยืนมนั้นใช้แขวนตะเกียงเจ้าพายุในตอนกลางคืน

4.2 แบบแผนทางเศรษฐกิจ-สังคมของชุมชน

4.2.1 ชุมชนและการผลิตแบบเดิมถึง พ.ศ. 2508

ในระยะแรกที่มีการรวมตัวกันเป็นชุมชนนั้น เกิดจากการแสวงหาที่ดินทำกินแห่งใหม่ โดยการจับจองกรรมสิทธิ์ในที่ดินที่ยังไม่มีผู้อ้างสิทธิ์ครอบครอง ชาวบ้านที่เข้ามาตอนแรกจะอยู่รวมกันเป็นกลุ่มบ้านตามความสัมพันธ์คั่นเคย สำหรับครอบครัวที่เพิ่มขึ้นมักเป็นการแยกออกไปจากครอบครัวแรกๆ สภาพของสังคม-เศรษฐกิจในระยะแรกจึงมีรูปแบบการพึ่งตนเอง เป็นส่วนใหญ่ การใช้ทรัพยากรของชุมชนจึงเป็นการใช้ที่ดินสำหรับการผลิตเพื่อบริโภคและเพื่อขาย เพราะยังจะต้องพึ่งสินค้าและบริการซึ่งไม่สามารถผลิตได้ในครัวเรือนหรือชุมชน วิธีการดำเนินชีวิตจึงต้องพึ่งพาธรรมชาติเป็นสำคัญ กิจกรรมหลักในขณะนั้นคือการหักร้างถางพง ดงโหมงและป่าหญ้าเพื่อเตรียมพื้นที่ในการทำนา มีการใช้แรงงานในครัวเรือนและแรงงานสัตว์เป็นสำคัญ ทั้งนี้เพราะการจับจองที่ดินถ้าผู้จองไม่เข้าทำประโยชน์ในปีแรกๆ ที่ดินอาจตกไปเป็นของผู้อื่นได้ การทำนาปลูกข้าวในช่วงแรกจะได้ผลผลิตไม่มากนักเพราะขึ้นอยู่กับปัจจัยทางธรรมชาติและยังมีข้อจำกัดด้านการตลาดและการขนส่ง ความเสียหายของผลผลิตมักเกิดจากภัยธรรมชาติและการทำลายของสัตว์ เช่น หมูป่า ปู หนู และนก เป็นต้น

ต่อมาภายหลังเมื่อมีการรวมเป็นชุมชนที่มั่นคงขึ้น จึงมีการพัฒนาแบบแผนในการทำนาปลูกข้าวให้มีประสิทธิภาพมากขึ้น เช่น ในพื้นที่ลุ่มจะเป็นนาหว่านโดยใช้พันธุ์ข้าวชั้นน้ำ ส่วนในที่ดอนจะเป็นนาดำเพราะข้าวสามารถแตกกอได้มากและให้ผลผลิตสูงกว่า โดยใช้ระยะเวลาในการเพาะปลูกและพันธุ์ข้าวที่ต่างชนิดกันนั้น ทำให้ข้าวสุกไม่พร้อมกันชาวบ้านจึงสามารถทยอยเก็บเกี่ยวในที่นาแต่ละแปลงได้ ถึงแม้จะมีข้อจำกัดด้านแรงงานในครัวเรือนก็ตาม มีการปรับสภาพของพื้นที่เพื่อเก็บกักน้ำในช่วงฤดูทำนา พร้อมทั้งการใช้แรงงานคนและสัตว์ในกระบวนการผลิตมากขึ้น ส่วนการดำเนินชีวิตก็ยังคงพึ่งพาทรัพยากรในท้องถิ่นเป็นสำคัญ เช่น การตัดฟัน เหวถ่าน ปลูกพืชสวนครัว จับปลา ทอเสื่อ และทำเครื่องจักรสาน เป็นต้น วิธีการผลิตได้กล่าวไว้เริ่มมีการเปลี่ยนแปลงครั้ง

สำคัญเมื่อมีการนำเครื่องทุ่นแรง เช่น รถไถขนาดใหญ่และรถไถแบบเดินตาม เข้ามาในชุมชนในช่วงปี พ.ศ. 2508 และนับเป็นเทคโนโลยีแผนใหม่ที่กระตุ้นให้เกิดความพยายามในการผลิตข้าวเพื่อตอบสนองความต้องการของตลาดอย่างกว้างขวางยิ่งขึ้น

4.2.2 ชุมชนและการปรับตัวด้านการผลิต พ.ศ. 2508-2526

นับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2508 เป็นต้นมาได้มีการนำเครื่องทุ่นแรง มาใช้ในกระบวนการผลิตของชาวบ้านหลายประเภทด้วยกัน นายخاب คำศรี ได้ซื้อรถไถขนาดใหญ่ซึ่งเป็นคันแรกของตำบลเพื่อมาใช้ไถนาของตนและยังรับจ้างทำงานให้แก่เพื่อนบ้านใกล้เคียงอีกด้วย และในปีเดียวกันนั้น นายลพ อยู่เอี่ยม ได้ซื้อรถไถนาเดินตามแบบมีเกียร์เข้ามาใช้ในชุมชนเป็นคันแรกเช่นกัน ปัจจัยดังกล่าวทำให้เกิดการตื่นตัวและเห็นประโยชน์ของการใช้เครื่องทุ่นแรงแบบใหม่ในการทำนาปลูกข้าว โดยปรากฏว่าในฤดูการผลิตในปีต่อๆ มา ได้มีชาวบ้านที่มีฐานะดีหรือมีที่นาเป็นจำนวนมาก พวกเขาซื้อรถไถแบบเดินตามกันเป็นจำนวนมาก อีกทั้งการที่อำเภอบางคล้าก็มีโรงงานผลิตรถไถแบบดังกล่าวได้ในราคาประมาณคันละ 10,000 บาท ดังนั้นภายหลังจากปี พ.ศ. 2508 ไม่นานนักจึงพบว่าแต่ละครอบครัวในชุมชนต่างก็มีรถไถใช้กันทั่วไป ประทับกับประสิทธิภาพและการใช้ประโยชน์สามารถทำได้หลายอย่าง เช่น ไถ คราด และเมื่อเปลี่ยนอุปกรณ์ส่วนควบบางประการก็สามารถใช้กับเครื่องสูบน้ำ ปั่นไฟ หรือใช้เป็นรถบรรทุกผลผลิตในไร่นาได้ เป็นต้น นอกจากนี้ยังพบว่าในช่วงเวลาดังกล่าวได้เริ่มมีการใช้ปุ๋ยเคมีขึ้น โดยมีบริษัทเอกชนร่วมกับกลุ่มสหกรณ์นำปุ๋ยเข้ามาเผยแพร่ในชุมชน ประกอบกับในขณะนั้น ราคาข้าวหน้าปีค่อนข้างสูงคือประมาณเกวียนละ 3,000-3,500 บาท อันเป็นแรงจูงใจให้มีความพยายามปรับปรุงที่ลุ่ม ที่ดอน และที่หัวไร่ปลายนาเพื่อใช้ประโยชน์ในการทำนาปลูกข้าวให้มากที่สุด มีการเปลี่ยนวิถีการเพาะปลูกแบบหว่านสาารวยมาเป็นการทำนาดำเพราะจะให้ผลผลิตที่สูงกว่ากัน ปัจจัยดังกล่าวส่งผลให้ผลผลิตข้าวและรายได้ของครัวเรือนในชุมชนเพิ่มขึ้นกว่าเดิม

ความพยายามในการเพิ่มผลผลิตและการใช้ปรับปรุงเทคโนโลยี

นิตวิธีในการทำนาปลูกข้าวดังกล่าวมาแล้ว ทำให้การใช้แรงงานของสัตว์ เช่น วัว ควาย รวมทั้งเครื่องทุ่นแรงแบบเดิมต้องยุติบทบาทลงไปเนื่องจากข้อจำกัด และประสิทธิภาพของการทำงาน เช่น แรงงานสัตว์สามารถทำงานได้เพียงครึ่งวันและต้องหยุดงานในวันพระเพราะชาวบ้านเชื่อว่าการใช้สัตว์ทำงานในวันพระจะเป็นบาป เป็นต้น ทำให้ไม่สามารถเร่งรีบในช่วงของการผลิต รวมถึงการควบคุมคุณภาพและปริมาณของงานได้ตามต้องการ นอกจากนี้ยังต้องดูแลและเอาใจใส่แรงงานสัตว์เหล่านั้นตลอดเวลาด้วย แต่ในอีกด้านหนึ่งนั้นการใช้เครื่องทุ่นแรงแบบใหม่ก็ส่งผลให้ชุมชนหมู่บ้านต้องพึ่งพาและมีความเกี่ยวข้องกับสังคมภายนอกมากขึ้น โดยเฉพาะตลาดบางกระเจ็ดและตลาดบางคล้าซึ่งเป็นย่านการค้าสำคัญในการซื้อหา ซ่อมแซม เครื่องทุ่นแรง ปุ๋ยเคมี น้ำมันเชื้อเพลิง รวมทั้งสิ่งของเครื่องใช้ในชีวิตประจำวัน เป็นต้น ดังนั้นถึงแม้ว่าแต่ละครัวเรือนในชุมชนจะมีรายได้เพิ่มขึ้นจากการปรับปรุงแบบแผนในการทำนาปลูกข้าวแบบใหม่ แต่ในขณะเดียวกันต้นทุนการผลิตและรายจ่ายด้านต่างๆ ของครัวเรือนก็เพิ่มมากขึ้นตามไปด้วย

วิถีการดำเนินชีวิตและแบบแผนการผลิตดังกล่าวได้มีการปรับตัวอีกครั้งหนึ่งเมื่อมีการสร้างสิ่งบริการขั้นพื้นฐานขึ้นในชุมชน อันได้แก่ การตัดถนนและการติดตั้งไฟฟ้าเข้าสู่ชุมชน ส่วนสาเหตุที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือการเกิดอุทกภัยครั้งใหญ่ในปี พ.ศ. 2526 ทำให้ผลผลิตหลักของชุมชน เช่น การทำนาเลี้ยงสัตว์ และการทำสวน ต้องเสียหายกันไปโดยตลอด รวมทั้งชุมชนอื่นๆ ในท้องถิ่นเดียวกันด้วย หลังจากนั้นจึงได้มีการปรับระยะเวลาของการทำนาเพื่อให้ทันกับฤดูกาลผลิตในปีนั้น โดยใช้พันธุ์ข้าวที่มีอายุสั้นและเปลี่ยนจากการทำนาดำมาเป็นการทำนาลำน้ำตม อันเป็นประสบการณ์และการเรียนรู้ของชาวบ้านที่เกิดจากการปะทะสังสรรค์กับชุมชนใกล้เคียงที่มีการปลูกข้าวนาปรังกันมาแล้ว ดังนั้นจึงพบว่าในระยะเวลาดังกล่าวได้มีชาวบ้านหลายครอบครัวได้ปรับเปลี่ยนพื้นที่สวนซึ่งเสียหายจากอุทกภัยมาเป็นพื้นที่การนาปรัง เช่น นายอุดม สวมประจำ

นายเที่ยง โตสงค์ นายประชุม พูลสวัสดิ์ เป็นต้น ซึ่งเป็นสิ่งแสดงให้เห็นว่า ชุมชนกำลังปรับตัวเข้าสู่การทำนาปรัง อันจะเป็นการเพิ่มรายได้ให้แก่ครัวเรือน อีกเกือบเท่าตัวทีเดียว

4.2.3 การปรับตัวเข้าสู่การผลิตแผนใหม่ พ.ศ. 2526-2532

ภายหลังจากการเกิดอุทกภัยในปี พ.ศ. 2526 ได้ก่อให้เกิดความเสียหายต่อผลผลิตทางเกษตรกรรมอย่างกว้างขวางไปตลอดทุกชุมชนในท้องถิ่นเดียวกันนี้ โดยเฉพาะการทำนา ทำสวน ดังได้กล่าวมาแล้ว ส่วนชาวบ้านที่เลี้ยงวัวพันธุ์ไว้เป็นจำนวนมาก ต่างก็ต้องประสบปัญหาทางด้านสถานที่เลี้ยงและการหาอาหาร จึงจำหน่ายวัวเหล่านั้นออกไปเพื่อลดภาระในการเลี้ยงดูและจะได้มีทุนสำหรับการผลิตในไร่นา อันเป็นกิจกรรมการผลิตหลักของครัวเรือนต่อไป

สำหรับการทำนาปลูกข้าวในชุมชนนั้นช่วงเวลาดังกล่าวนับเป็นจุดเปลี่ยนผ่านครั้งสำคัญทีเดียว ทั้งนี้เพราะประสบการณ์จากภัยธรรมชาติ ประกอบกับการเรียนรู้และการถ่ายทอดแบบแผนการผลิตจากชุมชนใกล้เคียง ทำในช่วงฤดูการผลิตแต่ละปีชาวบ้านจะรีบเตรียมพื้นที่เพื่อการทำนาให้ทันกับฤดูฝนที่จะมาถึง โดยมีการเปลี่ยนแปลงแบบแผนจากการทำนาดำซึ่งจะต้องใช้เวลาถึง 45 วันกว่าข้าวจะเจริญแตกกอมาเป็นการหว่านน้ำตมที่ใช้เวลาเพียง 30 วันเท่านั้น ประกอบกับการทำนาดำต้องใช้แรงงานเป็นจำนวนมาก การทำนาปีแบบหว่านน้ำตมจึงเป็นการแก้ปัญหาการขาดแคลนแรงงานในช่วงต้นฤดูการทำนาของชุมชนและยังทำให้ระยะเวลาหรือขั้นตอนในการเพาะปลูกข้าวสั้นลง เพื่อที่จะใช้เวลาไปดูแลผลผลิตหรือดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจอื่นๆ ต่อไป แต่อย่างไรก็ตาม การปรับเปลี่ยนแบบแผนการผลิตดังกล่าวได้ทำให้เกิดความขาดแคลนแรงงานในช่วงการเก็บเกี่ยว ทั้งนี้เพราะการที่ทุกชุมชนต่างก็เริ่มลงมือทำนาปลูกข้าวในเวลาใกล้เคียงกันส่งผลให้ระยะเวลาของการเก็บเกี่ยวนั้นใกล้เคียงกัน ดังนั้นจึงมีความพยายามของชาวบ้านในชุมชนที่จะแสวงหาแรงงานจากแหล่งอื่น หรือเครื่องทุ่นแรงที่ทันสมัย เข้ามาทดแทนความขาดแคลนทางด้านแรงงาน ดังกล่าวดังปรากฏให้เห็นในตารางต่อไปนี้

ตารางที่ 6 แสดงการพัฒนาการใช้เครื่องทุ่นแรงในกระบวนการผลิตข้าวของ
ชุมชน

ปี	ลักษณะของเครื่องทุ่นแรง
ก่อนปี 2508	เป็นการใช้เครื่องมือแบบพื้นบ้าน ไถ คราด ทำด้วยไม้ และใช้แรงงานจากวัวหรือควาย
2508	มีการใช้รถไถขนาดใหญ่และรถไถแบบเดินตามเป็น ครั้งแรก
2511	มีการใช้ลูกทูปที่ขับเคลื่อนด้วยเครื่องยนต์
2513	มีการใช้ท่อสูบน้ำแทนระหัดวิดน้ำ
2517	มีการใช้รถไถแบบเดินตามกันอย่างแพร่หลาย และเป็น เป็นต้นมา
2525	มีการใช้เครื่องนวดข้าวแบบสกายแลบ
2533	มีการใช้รถเกี่ยวข้าวแบบสำเร็จรูป

ที่มา : จากการเก็บข้อมูลชุมชน ตุลาคม พ.ศ. 2536

จากตารางข้างบนย่อมนจะแสดงให้เห็นถึงพัฒนาการอย่างต่อเนื่องของ
การใช้เครื่องทุ่นแรงเพื่อที่จะเข้ามาทดแทนแรงงานของคนและสัตว์ในการผลิต
แบบเดิม และยังเป็นสิ่งชี้ให้เห็นถึงลักษณะการเปลี่ยนผ่านของสังคมชาวนาที่ลด
การพึ่งพาตนเองแล้วหันไปพึ่งพาสังคมภายนอกมากขึ้น โดยเฉพาะการซื้อเครื่อง
ทุ่นแรงเข้ามาใช้ในชุมชน นอกจากนี้ยังแสดงถึงการปรับเปลี่ยนแบบแผนและ
ขั้นตอนในการทำนาปลูกข้าวให้มีประสิทธิภาพยิ่งขึ้นเพื่อที่จะให้ผลตอบแทนต่อ
ความต้องการของตลาดที่เพิ่มมากขึ้นนั่นเอง และที่สำคัญคือชี้ให้เห็นถึงการขาด

แคลนแรงงานของชุมชนโดยชาวบ้านต่างหันไปพึ่งเครื่องทุ่นแรงแต่ในขณะเดียวกันก็มีความต้องการแรงงานของคนพร้อมกันไปในขณะเดียวกันด้วย และเมื่อพิจารณาจากการจัดระเบียบทางสังคมของชุมชนแล้วจะเห็นถึงความสัมพันธ์ของการพึ่งพาช่วยเหลือทางด้านแรงงานและปัจจัยการผลิตต่างๆ ของชาวบ้านในชุมชนอย่างเป็นรูปธรรมซึ่งจะได้กล่าวต่อไป

4.2.4 แรงงานรับจ้างจากจังหวัดอ่างทอง

ภายหลังจากน้ำท่วมใหญ่ในปี พ.ศ. 2526 เป็นช่วงที่ชุมชนขาดแคลนแรงงานเป็นอย่างมาก ทั้งนี้เพราะการทำนาในเมื่อครบกำหนดเวลาจะต้องรีบเก็บเกี่ยวมิฉะนั้นผลผลิตจะเสียหายได้ ถึงแม้จะมีการจ้างงานกันภายในชุมชนและระหว่างชุมชนด้วยราคาที่สูงก็ตาม เช่น ค่านา ประมาณ 110 บาทต่อไร่ ส่วนเกี่ยวข้าวประมาณ 140 บาทต่อไร่ แต่ก็ยังไม่สามารถหาจ้างแรงงานได้ ซึ่งอาจจะเนื่องมาจากระยะเวลาของการทำนาปลูกข้าวในท้องถิ่นนั้นใกล้เคียงกัน ทำให้แต่ละครัวเรือนต่างก็จำเป็นต้องให้แรงงานในไร่นาของตนเป็นสำคัญ ดังนั้นในปีการผลิตเดียวกันนั้นจึงมีความพยายามในการแสวงหาแรงงานทดแทนจึงเกิดขึ้นโดยญาติของ นายแป๊ะ พิมพ์แก้ว ชาวบ้านบางต้นไทรซึ่งไปแต่งงานมีครอบครัวอยู่ที่อำเภอโพธิ์ทอง จังหวัดอ่างทอง ได้ไปติดต่อญาติทางฝ่ายภรรยาของนายแป๊ะให้ช่วยหาแรงงานของชาวบ้านในแถบอำเภอโพธิ์ทอง อำเภอแสวงหา เพื่อมารับจ้างเกี่ยวข้าวโดยแยกย้ายไปพักอยู่กับชาวบ้านในชุมชน ชาวอ่างทองเหล่านี้จะยกมาเป็นครอบครัวมีหม้อข้าวเตาไฟที่นอนหมอนมุ้งกันมาพร้อมเสร็จ และถ้ามีเวลาว่างก็จะพากันไปเก็บผักหาปลาหรือไปซื้อกับข้าวที่ตลาด อันเป็นวิถีการดำเนินชีวิตที่มีลักษณะเช่นเดียวกับชาวบ้านในชุมชนโดยทั่วไป

สำหรับในปีต่อมานั้น ความสัมพันธ์ทางด้านแรงงานของชุมชนกับทางอ่างทองก็ดำเนินต่อเนื่องกันมาโดยมีระยะเวลาในการทำงานอยู่ในชุมชนราวครึ่งเดือนในเดือนธันวาคม หลังจากนั้นแรงงานจึงย้ายกลับไปเกี่ยวข้าวในชุมชนของตนต่อไป การพึ่งพาทางด้านแรงงานในลักษณะดังกล่าวสืบเนื่องมาจนถึงปี พ.ศ. 2533 จึงได้ยุติลงไปเนื่องจากชุมชนมีการปรับตัวเข้าสู่การทำ

ภาพที่ 11. การแลกเปลี่ยนแรงงานที่ทำสวน / ทำนา / เลี้ยงปลาซึ่งปรากฏให้เห็นอยู่

ภาพที่ 12. การปลูกข้าวในสวน เพื่อให้เป็น กิจกรรมเสริมทางเศรษฐกิจ

นาปรัง มีการใช้รถเกี่ยวข้าวแบบใหม่เข้ามาในชุมชนซึ่งเกี่ยวได้ทั้งนาปีและนาปรัง โดยได้รับความนิยมนิยมจากชาวบ้านเป็นอย่างมากเพราะการทำงานของรถเกี่ยวข้าวดำเนินไปอย่างรวดเร็วและมีประสิทธิภาพมากกว่าการใช้แรงงานคนในการเก็บเกี่ยวถึงแม้จะมีค่าใช้จ่ายสูงกว่าก็ตาม สำหรับเหตุผลที่สำคัญอีกประการหนึ่งของการที่แรงงานจากจังหวัดอ่างทองต้องยุติลงไปที่เพราะว่าในปีหลังๆ นั้นมีแรงงานมากขึ้นน้อยเนื่องจากชุมชนหมู่บ้านดังกล่าวต่างก็ประสบกับการขาดแคลนแรงงานเช่นเดียวกัน เนื่องจากเด็กรุ่นใหม่ที่มีการศึกษานิยมทำงานตามโรงงานอุตสาหกรรมหรือย้ายไปทำงานในเมืองกันเป็นส่วนใหญ่ นอกจากนี้ยังพบว่า การปฏิสัมพันธ์ทางด้านแรงงานในช่วงเวลาที่ผ่านมามีได้ทำให้เกิดการแต่งงานระหว่างชาวบ้านในชุมชนกับชาวบ้านที่มารับจ้างเกี่ยวข้าว ทำให้เกิดความผูกพันทางเครือญาติและแสดงให้เห็นถึงปรากฏการณ์ทางสังคมที่เกิดขึ้นในชุมชนหมู่บ้านได้ชัดเจนยิ่งขึ้น

4.2.5 การแลกเปลี่ยนแรงงานในชุมชน

เนื่องจากที่ชาวบ้านในชุมชนต่างก็มีอาชีพทางเกษตรกรรม โดยเฉพาะการทำนาปลูกข้าวเป็นหลักนั้น ลักษณะของสังคมเกษตรกรรมดังกล่าวได้ก่อให้เกิดแบบแผนของการแลกเปลี่ยน การช่วยเหลือพึ่งพาทางด้านแรงงานหรือปัจจัยการผลิตอื่นๆ ซึ่งดำเนินสืบเนื่องกันมาช้านาน ทั้งนี้เพราะในขั้นตอนของการทำนาปลูกข้าวนั้นต้องใช้แรงงานเป็นจำนวนมากเพื่อให้ทันกับระยะเวลาของผลผลิตในตลาดในขณะนั้น ซึ่งถ้าหากแรงงานในครัวเรือนไม่เพียงพอจึงจำเป็นต้องหาแรงงานในชุมชนหรือต่างชุมชนเข้ามาซึ่งการพึ่งพาทางด้านแรงงานดังกล่าวเรียกว่า "การลงแขก" ซึ่งเป็นปรากฏการณ์ที่ยังคงดำเนินอยู่ในปัจจุบันโดยมีรูปแบบดังต่อไปนี้

ประการแรก เป็นการลงแขกและใช้แรงตามปริมาณงานที่ทำได้ เช่น นายนิคม ไพรเถื่อน ไปถือแครงเกี่ยวข้าว นายปรีชา นุชอินทรา เป็นจำนวน 1 ไร่ ภายหลังนายปรีชาก็จะต้องไปชดใช้แรงงานในการเกี่ยวข้าวเป็นจำนวน 1 ไร่เช่นกัน ช่วงเวลาที่มีความต้องการแรงงานมากที่สุดคือ ในช่วงการ

ด้านาและการเก็บเกี่ยวเพราะจะต้องรีบเร่งให้ทันกับเวลา มิฉะนั้นจะก่อให้เกิดความเสียหายแก่ผลผลิตได้ ระบบการแลกเปลี่ยนแรงงานจะหมุนเวียนกันไปตลอดชุมชนจนกว่าจะเสร็จสิ้นฤดูการผลิตในแต่ละปี ชาวบ้านจะมีบทบาทของการเป็นเจ้าของงานและเป็นแขกผู้ไปเอาแรงหรือใช้แรงในกิจกรรมของผู้อื่น ถ้าหากไม่สามารถแบ่งแรงงานในครัวเรือนไปใช้หนี้ได้ก็จำเป็นต้องจ้างแรงงานคนอื่นไปแทน อันเป็นการรักษาความสัมพันธ์และความเชื่อถือระหว่างชาวบ้านในชุมชนเอาไว้

ประการที่สอง ซึ่งเป็นความต่อเนื่องจากแบบแรกคือการลงแขกเอาแรงในชุมชนปัจจุบันจะมีการนำแรงงานคนและเครื่องทุ่นแรง อันเป็นปัจจัยการผลิตที่สำคัญมาทำงานร่วมกันเพราะจะทำให้ปริมาณของงานที่มีประสิทธิภาพมากขึ้น โดยการลงแขกแบบใหม่นี้ชาวบ้านจะต้องอยู่ช่วยงานกันจนกว่าจะแล้วเสร็จ ซึ่งมักจะมิชอบเปรียบเทียบกับวิพากษ์วิจารณ์กันเสมอว่า ชาวบ้านที่มีที่นามากมักจะได้เปรียบทั้งนี้เพราะชาวบ้านที่เป็นแขกจะต้องอยู่ร่วมงานจนกว่าจะเสร็จ ในขณะที่ชาวบ้านที่มีที่นาลีน้อยนั้นจะใช้เวลาในการทำงานไม่นานนัก แต่อย่างไรก็ตามการลงแขกทำงานนั้นเจ้าของงานจะต้องเป็นผู้เลี้ยงอาหารและอำนวยความสะดวกต่างๆ ในการทำงาน ดังนั้นครอบครัวที่มีฐานะดีหรือมีที่นามากจึงมักจะตอบแทนแขกที่มาช่วยงานด้วยอาหารค่อนข้างพิถีพิถัน เช่น เครื่องดื่มบำรุงกำลัง น้ำอัดลม สุรา ขนมหวาน หรือไอศกรีม เป็นต้น นางบุญญา ชิตสมบัติ ชาวบ้านบางซ้อล้อมกล่าวที่บ้านของตนทำนา 20 ไร่ ในวันลงแขกเกี่ยวข้าวนั้นต้องจ่ายเงินเป็นค่าอาหารถึงสองพันกว่าบาทซึ่งมีมูลค่าเท่ากับราคาข้าวเปลือก ในขณะที่ 1 เกวียนที่เดียว สำหรับชาวบ้านที่จะมาเป็นแขกในการทำงานนั้นมักจะเป็นเพื่อนบ้านใกล้เคียง กลุ่มญาติพี่น้อง หรือชาวบ้านที่สนิทสนมคุ้นเคยกัน ทั้งนี้เพราะการลงแขกเอาแรงเป็นลักษณะของการพึ่งพาช่วยเหลืออย่างไม่เป็นทางการซึ่งมิได้มีข้อกำหนดหรือข้อตกลงที่แน่นอน แต่เป็นแนวปฏิบัติที่ชาวบ้านในชุมชนต่างยึดถือสืบเนื่องกันต่อมา บางครั้งการถือแรงก็มีได้เป็นการทำงานในไร่นา แต่อาจ

เป็นการช่วยเหลืองานครัวในการประกอบอาหารเลี้ยงแขกที่มาช่วยงาน ซึ่งมักจะ
เป็นบทบาทของฝ่ายหญิงหรือแม่บ้าน เป็นต้น

ประการที่สาม การจ้างงาน ถึงแม้ว่าในช่วงเวลาที่ผ่านมา
ชุมชนจะมีประเพณี "การลงแขก" ต่อเนื่องกันมาช้านานแล้วก็ตาม แต่บางครั้ง
แรงงานเหล่านั้นก็ยังไม่เพียงพอกับความต้องการในช่วงเร่งด่วน เช่นในตอนที่
ข้าวสุกรอการเก็บเกี่ยว ถ้าปล่อยเวลาผ่านไปจะทำให้รวงข้าวกรอบหลุดร่วงเสีย
หาย หรืออาจถูกทำลายด้วยศัตรูพืชและภัยธรรมชาติอื่นๆ ได้ บางครั้งการเก็บ
เกี่ยวก็ต้องรีบเร่งเพราะผลผลิตข้าวในต้นฤดูมักจะได้ราคาสูงกว่าในช่วงปลาย
ฤดู เป็นต้น ดังนั้นจึงปรากฏว่าในชุมชนหมู่บ้านเหล่านี้ต่างก็มีการจ้างงานใน
การทำงานปลูกข้าวมาเป็นเวลานานแล้วเช่นเดียวกัน ซึ่งเป็นลักษณะของภาพที่
ซ้อนกันอยู่ระหว่างการลงแขกกับการจ้างงาน อันเป็นการทดแทนความขาด
แคลนแรงงานในครัวเรือนและของชุมชนโดยเฉพาะในช่วงเดือนพฤศจิกายน-
มกราคม ซึ่งเป็นฤดูกาลเก็บเกี่ยวที่ต้องใช้แรงงานมากที่สุด ดังนั้นจึงปรากฏ
ภาพของความเคลื่อนไหวของแรงงานระหว่างชุมชนใกล้เคียงซึ่งดำเนินต่อเนื่อง
มาแต่อดีต โดยเมื่อชุมชนใดที่เสร็จสิ้นงานในช่วงฤดูการผลิตแล้วก็มักจะออกไปรับ
จ้างทำงานในชุมชนอื่น และมักจะมีการติดต่อหรือไปพักอาศัยอยู่กับบ้านญาติ
ของคนรู้จักคุ้นเคยกัน ซึ่งมีลักษณะเช่นเดียวกับที่แรงงานจากจังหวัดอ่างทองได้เข้า
มารับจ้างเกี่ยวข้าวในชุมชน นอกจากนี้ยังพบว่าการปฏิสัมพันธ์ทางด้านแรงงาน
ระหว่างชุมชนอันเป็นบทบาทของหนุ่มสาวเป็นส่วนใหญ่ นั้น ได้ก่อให้เกิดการเกี่ยว
พาราสีและนำไปสู่การแต่งงานทำให้เกิดความผูกพันทางเครือญาติของชาวบ้านใน
แต่ละชุมชนดังกล่าว สำหรับอัตราของการจ้างงานในชุมชนปรากฏดังนี้

ภาพที่ 13. การลงแขกเกี่ยวข้าวที่ดำเนินไปพร้อมกับการจ้างงาน

ภาพที่ 14. การจ้างแรงงานจากอ่างทอง ในช่วงฤดูเก็บเกี่ยวของชุมชน

ตาราง 7 แสดงอัตราการจ้างงานในชุมชน

ประเภทของงาน	พ.ศ. 2526	พ.ศ. 2530	พ.ศ. 2536
ค่าจ้างดำนนา/ไร่	110	150	-
ค่าจ้างเกี่ยวข้าว/ไร่	140	220	300
ค่าจ้างรถเกี่ยวข้าว	-	-	280
นาปรัง/ไร่			
ค่าจ้างรถเกี่ยวข้าว	-	-	380
นาปี/ไร่			

ที่มา : จากการเก็บข้อมูลในชุมชน มิถุนายน พ.ศ. 2526

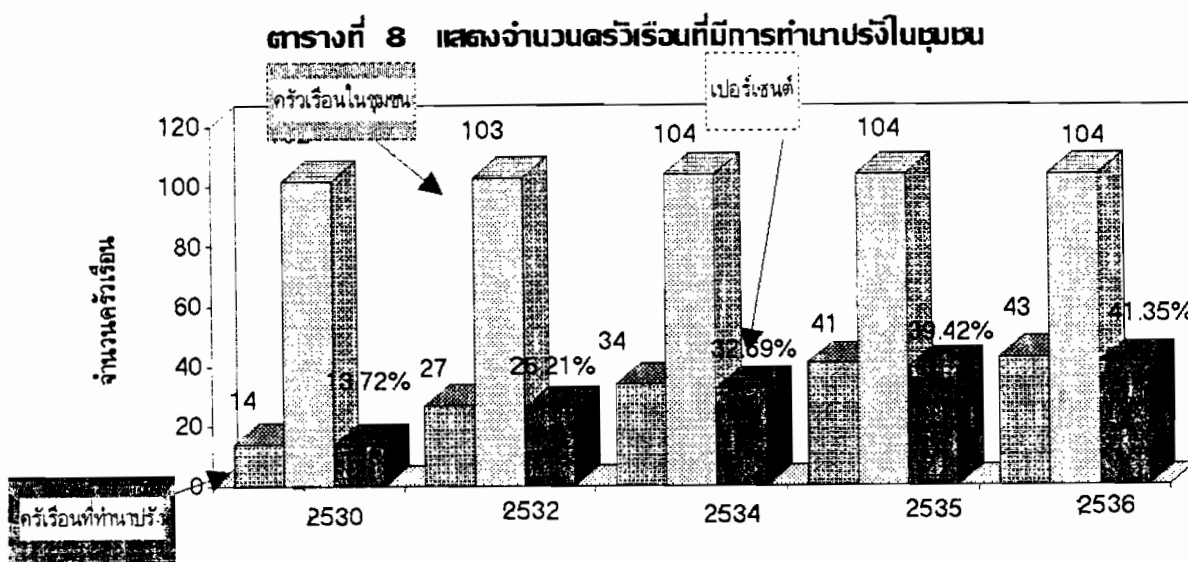
จากตารางจะเห็นว่า ความต้องการทางด้านแรงงานของชุมชนนั้น มีสูงมาก จนทำให้อัตราค่าจ้างแรงงานปรับตัวเพิ่มขึ้นตลอดเวลา สำหรับปัญหา ความขาดแคลนแรงงานนั้นอาจมีสาเหตุมาจากอัตราการเกิดของจำนวนสมาชิก ในชุมชนมีแนวโน้มลดลง อีกทั้งแต่ละครอบครัวต่างก็มีกิจกรรมทางเกษตรกรรม ที่หลากหลายขึ้น เช่น การทำสวน เลี้ยงปลา และที่สำคัญคือการปรับเปลี่ยนจาก การทำนาปีมาเป็นนาปรัง ซึ่งจำเป็นต้องใช้แรงงานอย่างต่อเนื่องตลอดฤดูกาล ผลิตอยู่ อันทำให้ความต้องการทางด้านแรงงานเพิ่มขึ้นอีกเกือบเท่าตัว ถึงแม้ว่า จะมีการลงแขกและการจ้างงานหรือการนำแรงงานจากจังหวัดอ่างทองมารับจ้าง ทำงานในชุมชนแล้วก็ตาม แต่ความขาดแคลนทางด้านแรงงานก็ยังคงเป็นปัญหา ของชุมชนอย่างต่อเนื่องกันมา จนกระทั่งในปี พ.ศ. 2532 ชาวบ้านได้เข้าหุ้ นกันซื้อรถเกี่ยวข้าวเข้ามาในชุมชน 1 คัน อันเป็นจุดเปลี่ยนผ่านและเป็นตัวเร่ง ให้มีการปรับเปลี่ยนจากการทำนาปีมาเป็นนาปรังเพิ่มมากขึ้นดังจะได้กล่าวต่อไป

ดังนั้นจึงอาจพิจารณาได้ว่า การพึ่งพาทางด้านแรงงานซึ่งปรากฏในรูปของประเพณีการลงแขกหรือการจ้างงานในชุมชนนั้น ส่งผลให้แต่ละครัวเรือนที่ถึงแม้จะมีจำนวนสมาชิกหรือทุนในการผลิตน้อยแต่ก็สามารถที่จะยึดอาชีพการทำนาปลูกข้าวเป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจหลักของครัวเรือนและชุมชนต่อเนื่องกันมาได้ ทั้งนี้เพราะสามารถที่จะทดแทนได้ด้วย แรงงานและปัจจัยการผลิตต่างๆ เช่น เครื่องทุ่นแรง เงินทุน หรือแม้แต่ที่ดินก็ตาม จากการศึกษาที่บ้านต่างก็ปฏิบัติตามกฎเกณฑ์ทางสังคมดังกล่าว จึงนับเป็นการจัดสรรทรัพยากรของชุมชนที่มีอยู่อย่างจำกัดให้สามารถเอื้อต่อการทำนาปลูกข้าวซึ่งเป็นรายได้หลักของชุมชนสืบเนื่องกันต่อมา ถึงแม้จะปรากฏว่ามีการนำรถเกี่ยวข้าวเข้ามาแทนแรงงานคนแต่การลงแขกทำงานก็ยังดำเนินต่อไปท่ามกลางการปรับตัวของแบบแผนการผลิตและปัจจัยทางเศรษฐกิจในสังคมปัจจุบัน

4.3 ลักษณะทางการตลาดของข้าว

นอกจากเงื่อนไขทางด้านกายภาพและระบบนิเวศของท้องถิ่นซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญที่เอื้ออำนวยให้มีการทำนาปลูกข้าวอย่างต่อเนื่องกันในชุมชนแล้ว จากการศึกษายังพบว่า มีเงื่อนไขทางด้านราคาและกลไกการตลาดของข้าว ก็เป็นแรงจูงใจอีกประการหนึ่งที่ทำให้ชาวบ้านมีความพยายามที่จะเพิ่มผลผลิตเพื่อตอบสนองต่อราคาตลาดของข้าวเป็นสำคัญ ประกอบกับราคาข้าวในท้องถิ่นนั้นมีความเชื่อมโยงกับราคาตลาดในส่วนกลางและตลาดต่างประเทศเป็นสำคัญ ทั้งนี้เพราะถ้าผลิตข้าวโดยรวมมีปริมาณลดลงก็จะส่งผลให้ราคาข้าวทั้งระบบตลาดสูงขึ้นไปในขณะเดียวกัน ปรากฏการณ์ทางการตลาดดังกล่าวปรากฏให้เห็นเด่นชัดในช่วงต้นทศวรรษผลิตปี พ.ศ. 2537 โดยประเทศญี่ปุ่นมีความต้องการข้าวในปริมาณสูงอันเนื่องมาจากผลผลิตภายในประเทศเสียหายจากภัยธรรมชาติคือ การมีอากาศหนาวเป็นเวลานานทำให้ผลผลิตลดลง ประกอบกับมาตรการกีดกันทางการค้าในบางประเทศต้องยกเลิกไป ทำให้การซื้อขายในระบบตลาด ปัจจุบันมีลักษณะเปิดมากขึ้น อันส่งผลให้ราคาข้าวที่ซื้อขายกันในท้องถิ่นสูงถึง เกวียนละ

3,800-4,500 บาท ทำให้ชาวบ้านมีความตื่นตัวในการผลิตกันมาก โดยจะพบว่า มีจำนวนครัวเรือนที่ทำนาปรังเพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่องตลอดเวลา ถึงแม้จะประสบปัญหาภัยแล้งและการขาดแคลนน้ำสำหรับการเกษตรกรรมในบางฤดูกาลผลิตก็ตาม ดังปรากฏตามตารางต่อไปนี้

ที่มา จากการเก็บข้อมูลในชุมชน มกราคม 2537

จากตารางจะพบว่า จำนวนครัวเรือนที่ทำนาปรังนั้นเพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่อง ทั้งนี้เพราะจะเป็นการเพิ่มรายได้แก่ครัวเรือนให้สูงขึ้นโดยอาศัยทุนและปัจจัยการผลิตอื่นๆ ที่มีอยู่แล้วในการผลิตดังกล่าว ประกอบกับกฎเกณฑ์ในการซื้อขายข้าวในปัจจุบันได้ใช้มาตรฐานความชื้นของข้าวเป็นองค์ประกอบสำคัญในการกำหนดคุณภาพและราคาของข้าว อันทำให้การซื้อขายข้าวในท้องถิ่นมีแบบแผนที่แน่นอน โดยชาวบ้านจะมีส่วนร่วมสำคัญในการตัดสินใจและการควบคุมผลผลิตในถิ่นของตน โดยอาศัยทักษะและความรู้ที่สืบทอดกันต่อๆ มาในชุมชน

ก่อนหน้าที่จะมีการกำหนดมาตรฐานความชื้นในการซื้อขายข้าวนั้น ได้มีการกำหนดปริมาณของข้าวโดยการตวงด้วยถัง เช่น ข้าวเปลือก 100 ถัง จะคิดเป็น 1 เกวียน เป็นต้น ส่วนราคาก็กำหนดโดยอาศัยราคาตลาดและความสัมพันธ์ระหว่างพ่อค้ากับชาวบ้านเป็นสำคัญ แต่เมื่อมีการกำหนดมาตรฐานความชื้นในการซื้อขายก็เปลี่ยนมาเป็นการชั่งด้วยเครื่องขนาดใหญ่ ซึ่งจะมีความสะดวกและรวดเร็วเพียงแต่นำรถบรรทุกขึ้นชั่งแล้วไปเทข้าวออก กลับมาชั่งตัวรถเปล่าก็จะได้ปริมาณข้าวสุกที่แน่นอน โดยข้าว 10 กิโลกรัม เท่ากับ 1 ถัง และข้าวจำนวน 100 ถัง (1,000 กก.) เท่ากับ 1 เกวียน (ตัน) เป็นต้น ฉะนั้นถ้าข้าวมีความชื้นสูงข้าวก็จะมีน้ำหนักมากและในขณะเดียวกันถ้ามีความชื้นต่ำก็จะมีน้ำหนักน้อยเช่นเดียวกัน จากการที่ชาวบ้านในชุมชนลุ่มน้ำอาศัยเครื่องจักรในการเก็บเกี่ยว ทำให้ข้าวมีความชื้นสูง ดังนั้นการกำหนดราคาข้าวนอกจากขึ้นอยู่กับราคาตลาดในขณะนั้นและปริมาณความชื้นของข้าวเป็นสำคัญ สำหรับปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับความชื้นของข้าวมีดังต่อไปนี้คือ

1. อายุของข้าว เนื่องจากการทำนาปลูกข้าวในปัจจุบันของชุมชนนิยมใช้ข้าวพันธุ์ลูกผสม กข. ซึ่งจะมีอายุตั้งแต่การเพาะปลูกจนถึงการเก็บเกี่ยวประมาณ 105 วัน ฉะนั้นถ้าชาวบ้านเก็บเกี่ยวก่อนกำหนดอันเนื่องจากเหตุผลต่างๆ เช่น การเกิดภัยธรรมชาติ การได้คิวของรถเกี่ยวข้าวในช่วงนั้นหรือสามารถจะนัดแนะเพื่อนบ้านมาช่วยงานได้ในเวลาดังกล่าว เป็นต้น ดังนั้นการเกี่ยวข้าวก่อนกำหนดจะทำให้ข้าวมีความชื้นสูง แต่ถ้าปล่อยให้อายุของข้าวเลยกำหนดไปก็จะทำให้ข้าวกรอบร่วง เกิดความเสียหายในขณะเก็บเกี่ยวและยังทำให้น้ำหนักของข้าวที่ได้ลดลงอีกด้วย

2. ลักษณะภูมิอากาศในช่วงการเก็บเกี่ยว เช่น การเก็บเกี่ยวในช่วงฤดูฝน หรือในเวลาเช้าที่ยังมีความชื้นของน้ำค้างอยู่ ก็จะทำให้ข้าวมีความชื้นสูงกว่าปกติ บางครั้งข้าวที่เกี่ยวในที่ลุ่มอาจเปียกน้ำขณะเก็บเกี่ยวได้และบางขณะอาจมีฝนตกในช่วงเวลาดังกล่าว ถ้าชาวบ้านมีภาชนะบรรจุที่ไม่ดีข้าวอาจเปียกฝนและมีความชื้นสูงตามไปด้วย เช่นกัน

3. ระยะเวลาของการนำข้าวสู่ตลาดภายหลังการเก็บเกี่ยว ทั้งนี้ เพราะการเก็บเกี่ยวนิยมใช้รถเกี่ยวทำให้ได้ปริมาณมากในแต่ละวัน โดยเป็นหน้าที่ของเจ้าของนาที่จะต้องกำหนดเวลา นัดแนะเพื่อนบ้านรวมไปถึงติดต่อพ่อค้า จากโรงสี หรือในท้องถิ่นเพื่อนำรถเข้าไปบรรทุกข้าวในที่นา ซึ่งถ้าเป็นไปด้วย ความรวดเร็วข้าวก็จะมีค่าสูงขึ้นสูง แต่ถ้าหากเกิดปัญหาด้านการขนส่ง เช่น รถบรรทุกเสีย การขาดแคลนแรงงาน เส้นทางขนส่งชำรุด เป็นต้น ซึ่งจะทำให้เวลาในการขนส่งนั้นยาวนานออกไป อันจะส่งผลให้ข้าวที่เก็บเกี่ยวแล้วคลาย น้ำ ปริมาณความชื้นและน้ำหนักของข้าวก็จะลดลงไปในขณะเดียวกัน

จากแบบแผนของตลาดที่ยืดเอาการซึ่งน้ำหนักและการกำหนดมาตรฐาน ในความชื้นเป็นเกณฑ์ในการซื้อขายดังกล่าว ทำให้ปริมาณผลผลิตข้าวต่อไร่สูงขึ้น กว่าเดิมมากซึ่งก็หมายถึงรายได้ของชาวนาที่เพิ่มมากขึ้นนับเป็นแรงจูงใจสำคัญ ที่ทำให้ชาวนามีความพยายามที่จะปรับปรุงการผลิตรวมถึงการใช้พื้นที่นา เพื่อ ให้เกิดประโยชน์สูงสุดในแต่ละฤดูการผลิต เช่น การใช้ยากำจัดศัตรูพืช การใช้ ข้าวพันธุ์ใหม่ที่ให้ผลผลิตสูงหรือการทำนาปรัง เป็นต้น สำหรับเกณฑ์มาตรฐาน ความชื้นและการตัดน้ำหนักในการรับซื้อข้าวเปลือกที่ปรากฏอยู่ในชุมชนมีดังนี้คือ

ตารางที่ 9 แสดงเกณฑ์มาตรฐานความชื้นและการตัดน้ำหนักของข้าว

ความชื้น	เกณฑ์การตัดความชื้น	
	มาตรฐานสากล (กก./ตัน)	มาตรฐานของบริษัท (กก./ตัน)
14.0 - 14.5	10	-
14.6 - 15.0	15	-
15.1 - 15.5	20	-
15.6 - 16.0	25	-
16.1 - 16.5	30	-
16.6 - 17.0	35	10
17.1 - 17.5	40	20
17.6 - 18.0	45	30
18.1 - 18.5	50	40
18.6 - 19.0	55	65
19.1 - 19.5	60	75
19.6 - 20.0	65	85
20.1 - 20.5	70	95

ที่มา : กรมส่งเสริมการเกษตรและบริษัทเกษตรรุ่งเรืองพืชผล จำกัด

พ.ศ. 2536

เมื่อพิจารณาตารางข้างต้นจะพบว่า โดยปกติข้าวจะมีความชื้นต่ำกว่า 14 อันจะเป็นข้าวที่แห้งสนิท สามารถเก็บไว้ได้นานโดยไม่เสื่อมคุณภาพเมื่อนำไปสี แปรรูปเป็นข้าวสาร แต่ตามปกติข้าวที่ชาวบ้านเก็บเกี่ยวด้วยเครื่องจักรจะมีความชื้นอยู่ในช่วง 16-20 หรือมากกว่านั้น ตามเงื่อนไขที่ได้กล่าวมาแล้วซึ่งโรงสีจะต้องไปตากอีกครั้งเพื่อให้ข้าวมีความชื้นที่เหมาะสม ฉะนั้นเพื่อให้เกิดความเป็นธรรมในการซื้อขาย จึงมีการใช้เกณฑ์มาตรฐานตามอัตราที่กำหนดไว้ เช่น ในกรณีของนายสมทรง ชิตสมบัติ ชาวบ้านคลองบางขี้ล่อม ได้ทำนาปรัง จำนวน 20 ไร่ ในฤดูกาลผลิต ปี พ.ศ. 2536 ใช้พันธุ์ข้าวลูกผสม กข.23 (ทรายทอง) เมื่อเก็บเกี่ยวแล้วจะได้ข้าวจำนวน 16 เกวียน โดยราคาตลาดท้องถิ่นของข้าวในขณะนั้นเกวียนละ 3,000 บาท ส่วนข้าวมีความชื้นอยู่ในระดับ 17.0 ซึ่งจากตารางจะถูกตัดน้ำหนักไป 35 กิโลกรัมต่อ 1 เกวียน ดังนั้นการที่นายสมทรงจะขายข้าว 1 เกวียนให้ได้ตามราคาตลาดนั้นจะต้องใช้ข้าวถึง 1 เกวียนกับอีก 35 กิโลกรัม (1,000+35 กก.) หรือในอีกกรณีหนึ่งพ่อค้าอาจคิดราคาของข้าวจำนวน 35 กิโลกรัม เป็นจำนวนเงิน 105 บาท แล้วนำไปหักจากราคาเต็ม ในขณะนั้นซึ่งจะเหลือเพียงเกวียนละ 2,895 บาท เป็นต้น

แต่อย่างไรก็ตาม ถ้าหากนายสมทรงนำข้าวไปจำหน่ายแก่โรงสีเกษตรรุ่งเรือง อันเป็นโรงสีของเอกชนขนาดใหญ่ก็จะถูกตัดน้ำหนักไปเพียง 10 กิโลกรัมเท่านั้น (ดูตารางที่ 9) แต่จากการศึกษาพบว่าชาวบ้านไม่นิยมนำข้าวไปจำหน่ายแก่โรงสีดังกล่าว เพราะจะต้องเสียค่าขนส่งเอง รวมทั้งโรงสีต่างก็มีความสัมพันธ์อันดีกับพ่อค้าในท้องถิ่น จึงมักกำหนดราคาการรับซื้อให้สูงกว่าที่ชาวนารายย่อยนำไปจำหน่ายเอง เพราะต่างก็ต้องพึ่งพาการซื้อขายข้าวกันอยู่เสมอ ฉะนั้นชาวบ้านส่วนใหญ่ในชุมชนจึงมักจำหน่ายข้าวให้แก่พ่อค้าหรือโรงสีในท้องถิ่น ทั้งนี้เพราะสามารถที่จะหยิบยืมเงินทุนมาใช้ในการผลิตได้ก่อน และเมื่อจำหน่ายผลผลิตแล้วก็จะนำไปชดเชยใช้กันแต่ละฤดูกาลผลิต อันเป็นลักษณะของความสัมพันธ์หรือการพึ่งพาต่างตอบแทนซึ่งกันและกัน

จากข้อมูลทีกล่าวนมาเป็นลำดับนั้น จะสรุปได้ว่าลักษณะทางธรรมชาติของข้าวจัดเป็นพืชที่ต้องการอุณหภูมิสูงตลอดฤดูกาลเพาะปลูก ในช่วง 15 C-30 C โดยข้าวจะเจริญเติบโตได้ดีในช่วงที่มีความยาวของแสงแดดตลอดวันประมาณ 10 ชั่วโมง นอกจากนี้ข้าวยังต้องการปริมาณน้ำและความชื้นในชั้นบรรยากาศที่เหมาะสมเพื่อการเจริญเติบโตของข้าว โดยเฉพาะการสังเคราะห์แสงซึ่งจะเกิดปฏิกิริยาทางเคมีอื่นที่เกี่ยวข้องกัน เช่น การดูดซึมน้ำและธาตุอาหารหรือปฏิกิริยาเอมไซน์ในการสร้างเมล็ดข้าว เป็นต้น ปัจจัยดังกล่าวประกอบเข้ากับลักษณะทางกายภาพและระบบนิเวศของชุมชนหมู่ที่ 3 ซึ่งมีส่วนเอื้ออำนวยต่อการทำการเกษตรกรรม ทั้งนี้เพราะชุมชนตั้งอยู่บนลำคลองถึง 3 สาย โดยต่างก็เป็นลำน้ำสาขาของแม่น้ำบางปะกง ทำให้สามารถมีน้ำเพื่อการเพาะปลูกได้ตลอดทั้งปี อีกทั้งสภาพของดินก็จัดเป็นดินตะกอนลุ่มน้ำที่เนื้อดินมีความสมบูรณ์สูงและความเป็นกรดต่ำที่เหมาะสม รวมทั้งการที่ข้าวเป็นัญญาพืชสำคัญของสังคมไทยทำให้ผลผลิตสามารถจำหน่ายในระบบตลาดได้ตลอดเวลา โดยกลไกของตลาดในปัจจุบันได้ให้การชั่งน้ำหนักและมาตรฐานความชื้นของข้าวเป็นเกณฑ์ในการกำหนดราคา ดังนั้นลักษณะทางกายภาพและระบบนิเวศของชุมชนจึงมีผลต่อความชื้นของข้าวในขณะเก็บเกี่ยว และย่อมจะต้องส่งผลต่อราคาข้าวและผลตอบแทนที่ชาวบ้านจะได้รับในแต่ละฤดูกาลผลิตอันจะเกี่ยวเนื่องไปถึงสภาพทางเศรษฐกิจของครัวเรือนและชุมชนอีกด้วย

จากเงื่อนไขด้านกายภาพและระบบนิเวศดังกล่าวจะพบว่า ชุมชนหมู่บ้านในท้องถิ่นเหล่านี้ได้มีการทำนาปลูกข้าวต่อเนื่องกันมาตั้งแต่มีการรวมตัวขึ้นเป็นชุมชนและมีพัฒนาการในการผลิตมาโดยตลอด มีการเปลี่ยนแปลงแบบแผนการผลิตที่ทันสมัยขึ้น รวมไปถึงการปรับปรุงลักษณะทางกายภาพและการบริการพื้นฐานของชุมชนในช่วงเวลาที่ผ่านมา ทำให้ชุมชนมีศักยภาพในการผลิตสูงยิ่งขึ้นอันเป็นปัจจัยสนับสนุนให้ชาวบ้านมีความมั่นใจและยังคงยึดเอาการทำนาปลูกข้าวเป็นกิจกรรมการผลิตหลักของชุมชนอย่างต่อเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน

เงื่อนไขของการผลิตข้าวเป็นพืชเศรษฐกิจของชุมชน

สืบเนื่องตั้งแต่การรวมตัวขึ้นในชุมชนในระยะแรกนั้น การทำนาปลูกข้าวจัดเป็นลักษณะเศรษฐกิจเพื่อยังชีพ (Self-sufficient) เท่านั้นโดยเป็นการผลิตเพื่อเลี้ยงตนเองเป็นสำคัญ และถ้าหากมีผลผลิตส่วนเกินก็จะซื้อขายแลกเปลี่ยนกับสินค้าอื่นที่จำเป็นต่อวิถีการดำเนินชีวิตต่อไป การผลิตในขณะนั้นต้องอาศัยแรงงานของคนและสัตว์เป็นสำคัญ รวมทั้งปัจจัยเอื้ออำนวยจากสภาพทางธรรมชาติของท้องถิ่น เช่น ปริมาณน้ำ และสภาพที่ตั้งของชุมชน เป็นต้น ซึ่งปัจจัยเหล่านั้นจะมีส่วนกำหนดให้การเพาะปลูกในแต่ละฤดูการผลิตได้ผลมากน้อยเพียงใด ประกอบกับราคาของผลผลิตในขณะนั้นค่อนข้างสูงกว่าพืชเศรษฐกิจชนิดอื่นๆ จึงส่งผลให้มีการทำนาปลูกข้าวกันอย่างแพร่หลายตลอดกันไปทั้งชุมชน

ด้วยเหตุนี้ ในช่วงเวลาต่อมาจึงพบว่า การทำนาปลูกข้าวได้กลายมาเป็นกิจกรรมการผลิตที่ดำเนินพร้อมกันไปตลอดทั้งชุมชนและเริ่มที่จะเปลี่ยนจากการผลิตเพื่อยังชีพมาเป็นการผลิตเพื่อการตลาดมากขึ้น ถึงแม้ว่าในบางฤดูกาลผลิตชุมชนจะประสบกับปัญหาอุทกภัยหรือภัยแล้งบ้างก็ตาม แต่ชาวบ้านก็ยังคงยึดเอาการทำนาปลูกข้าวเป็นวิถีการผลิตที่ต่อเนื่องกันมา นอกจากนี้ยังพบว่าได้มีความพยายามจากเจ้าหน้าที่ของรัฐในการส่งเสริมให้ชาวชาวบ้านทดลองปลูกพืชเศรษฐกิจชนิดใหม่ เช่น ถั่วเหลือง ถั่วเขียวถั่วมัน และการเพาะเชื้อเห็ดแบบโรงเรือน เป็นต้น แต่กิจกรรมดังกล่าวก็ไม่ประสบความสำเร็จจนต้องยุติไปในที่สุด และในขณะเดียวกันชุมชนก็เริ่มมีการปรับตัวจากการทำนาไปสู่การทำนาปรัง มีการใช้เครื่องท่อนแรงและพันธุ์ข้าวชนิดใหม่แทนพันธุ์ข้าวพื้นเมือง อันเป็นการผลิตแบบเข้มเพื่อตอบสนองต่อเศรษฐกิจแบบการตลาดที่เริ่มเข้ามามีบทบาทในชุมชนมากยิ่งขึ้น

นอกจากเงื่อนไขดังกล่าวแล้ว การทำนาปลูกข้าวของชาวบ้านในชุมชนยังต้องอาศัยความสัมพันธ์ที่ดีกับบุคคลหลายกลุ่มด้วยกัน เช่น กลุ่มเพื่อนบ้านในชุมชน

และต่างชุมชน เจ้าหน้าที่ของรัฐและพ่อค้าในท้องถิ่น เป็นต้น บุคคลเหล่านั้นล้วนมีบทบาทสำคัญต่อการเรียนรู้และการถ่ายทอดประสบการณ์ในการผลิตข้าวของชาวบ้านเป็นสำคัญ นอกจากนี้ยังอาจเกี่ยวข้องกับเงื่อนไขในลักษณะอื่นๆ อีก ฉะนั้นในการศึกษาจึงได้พิจารณาให้เห็นถึงภาพรวมของความสัมพันธ์ในการผลิตดังกล่าวให้เห็นเป็นรูปธรรมที่ชัดเจนยิ่งขึ้น ทั้งนี้อาจจะเป็นเพราะแบบแผนของการทำนาปลูกข้าวของชุมชนนั้นมิได้มีลักษณะที่หยุดนิ่ง แต่กลับมีการเคลื่อนไหวปรับตัวเพื่อให้เหมาะสมกับเงื่อนไขอื่นๆ ที่ต่างก็มีการปรับตัวอยู่ตลอดเวลา เช่น เดียวกันโดยในบทนี้ผู้ศึกษาจะได้พิจารณาเงื่อนไข ลักษณะทางกายภาพและระบบนิเวศของท้องถิ่น ลักษณะทางธรรมชาติของข้าวและการปรับปรุงแบบแผนการผลิต เป็นต้น นอกจากนี้ยังรวมพิจารณาถึงเงื่อนไขทางสังคม-เศรษฐกิจและวัฒนธรรมชุมชนซึ่งต่างก็มีความสำคัญต่อแบบแผนการผลิตของชุมชนในปัจจุบัน ซึ่งจะได้กล่าวในรายละเอียดต่อไป

5.1 การปรับปรุงลักษณะทางกายภาพและระบบนิเวศของชุมชน

จากการที่ชุมชนตั้งอยู่บนลุ่มน้ำคลองอันเป็นลำน้ำของแม่น้ำบางปะกงซึ่งต่างก็ได้รับอิทธิพลของกระแสน้ำขึ้น-ลงในแต่ละวัน รวมไปถึงปริมาณของน้ำเค็มจากปากอ่าวที่จะหนุนเข้ามาในช่วงเดือนกุมภาพันธ์-พฤษภาคม โดยปริมาณความเค็มจะปรากฏสูงสุดในช่วงเดือนเมษายนของทุกปี สภาพน้ำเค็มเหล่านี้จะขึ้นไปสูงเป็นระยะทางประมาณ 100 กิโลเมตร ตลอดลำน้ำจนถึงอำเภอบางคล้า และอำเภอบ้านสร้าง (ตำบ. เปรมปรีดิ์ : 2525) ทำให้ไม่สามารถใช้น้ำเพื่อการอุปโภคบริโภคหรือการเกษตรได้ สำหรับระยะเวลาและความเค็มของน้ำจะขึ้นอยู่กับปริมาณฝนในปีนั้นว่า จะมีมากน้อยหรือมาช้าเร็วเพียงใด ปัจจัยดังกล่าวเป็นเหตุผลสำคัญที่จะทำให้ชาวบ้านในท้องถิ่นเหล่านั้นไม่สามารถทำการผลิตในลักษณะอื่นได้ คงมีแต่เพียงการทำนาปลูกข้าวเพียงปีละครั้งต่อเนื่องกันมาเท่านั้น

แต่อย่างไรก็ตามในช่วงเวลาที่ผ่านไปทางกรมชลประทานได้มีแผนพัฒนาลุ่มน้ำปราจีนบุรี โดยจัดสร้างถนนชลประทานกั้นน้ำตลอดแนวฝั่งซ้ายแม่น้ำบางปะกง

พร้อมทั้งสร้างประตูลอยน้ำเพื่อปิดกั้นลำคลองอันเป็นลำน้ำสาขาของแม่น้ำบางปะกงโดยครอบคลุมพื้นที่บางส่วนของจังหวัดปราจีนบุรีและจังหวัดฉะเชิงเทรา จำนวน 431,000 ไร่ จัดเป็นลักษณะของโครงการเพื่อบรรเทาอุทกภัย การกักเก็บน้ำในลำคลองและทุ่งราบ (Water conservation) เพื่อการเกษตรกรรมและการอุปโภคบริโภค เริ่มดำเนินการตั้งแต่ปี พ.ศ. 2511-2524 (ตารางเปรมปรีดิ์ : 2525) สำหรับคลองบางกระเจ็ดอันเป็นลำน้ำสายหลักของชุมชนต่างๆ ในท้องถื่นนั้น ประตูลอยน้ำสร้างเสร็จในปี พ.ศ. 2533 ต่อจากนั้นจึงมีการใช้เครื่องทุ่นแรงปรับปรุงลำคลองทั้ง 3 สายในชุมชนให้มีประสิทธิภาพในการระบายน้ำและเก็บกักน้ำได้มากขึ้น ถนนชลประทานและประตูลอยน้ำดังกล่าวนี้มีอิทธิพลสำคัญต่อลักษณะทางธรรมชาติและระบบนิเวศของชุมชนเพราะสามารถป้องกันน้ำเค็ม อุทกภัยและการควบคุมปริมาณน้ำในแต่ละฤดูกาลให้เหมาะสมกับการทำเกษตรกรรม โดยเฉพาะการทำนาปลูกข้าวให้สามารถดำเนินต่อเนื่องได้ตลอดทั้งปี

จากเหตุผลดังกล่าวทำให้ชาวบ้านมีความมั่นใจและความตื่นตัวในการปรับปรุงพื้นที่นาของตนให้เอื้ออำนวยต่อการทำนาปลูกข้าวมากขึ้น เช่น การขุดคูน้ำแยกจากลำคลองเพื่อสูบน้ำเข้าสู่แปลงนาได้สะดวก การปรับพื้นที่นาให้สม่ำเสมอและการทำคันกั้นน้ำรอบที่นาของตน เป็นต้น ลักษณะดังกล่าวดำเนินไปพร้อมกับความพยายามในการปรับเปลี่ยนแบบแผนการผลิตให้มีความหลากหลายมากขึ้น เช่น เปลี่ยนจากการปลูกข้าวนาปีมาเป็นนาปรัง (ดูตารางที่ 8) หรือมีการทำเกษตรกรรมแบบผสมผสาน (ดูตารางที่ 10) เป็นต้น อันเป็นการใช้ทุนและปัจจัยการผลิตที่มีอยู่เพื่อให้เกิดผลตอบแทนทางเศรษฐกิจมากที่สุด ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่า ปัจจัยทางธรรมชาติและระบบนิเวศของท้องถื่นนับเป็นเงื่อนไขสำคัญต่อกิจกรรมการผลิตของชุมชน ประกอบเข้ากับการที่ชุมชนสามารถติดต่อกับสังคมภายนอกได้สะดวกขึ้นทำให้ปัจจัยการผลิตต่างๆ เช่น พันธุ์ข้าว ปุ๋ย ปูนมาร์ล เครื่องทุ่นแรง ฯลฯ นำเข้าสู่ชุมชนได้สะดวกในขณะเดียวกันผลผลิตก็สามารถนำออกสู่ตลาดภายนอกได้อย่างรวดเร็วเช่นเดียวกันด้วย

ภาพที่ 15. การทำนาแผนใหม่ต้องใช้เครื่องทุ่นแรงในการเตรียมพื้นที่

ภาพที่ 16. เมื่อเก็บข้าวครั้งแรกเสร็จชาวบ้านจะรีบปรับพื้นที่เพื่อทำนาครั้งที่สองต่อไป

5.1.1 การปรับปรุงดิน

อันเนื่องจากการที่ชุมชนได้ใช้พื้นที่เพื่อทำนาปลูกข้าวติดต่อกันมาเป็นเวลานานอันเป็นการผลิตซ้ำบนพื้นที่เดิมด้วยพืชเชิงเดี่ยว ซึ่งส่งผลต่อความสมบูรณ์และโครงสร้างของดินให้เปลี่ยนไป ปรากฏการณ์ทางธรรมชาติที่เกิดขึ้นก็คือการเกิดดินเปรี้ยวในพื้นที่บางส่วนของชุมชน โดยลักษณะของดินเปรี้ยวนั้นเนื่องจากมีกรดกำมะถันและทำให้ธาตุอาหารที่ข้าวต้องการคือ ไนโตรเจน ฟอสฟอรัส และโพแทสเซียม เปลี่ยนคุณภาพไปไม่สามารถละลายน้ำได้ ต้นข้าวจึงไม่สามารถนำธาตุอาหารดังกล่าวไปใช้ได้ ข้าวจึงไม่เจริญเติบโตหรือให้ผลผลิตน้อย นอกจากนี้ดินเปรี้ยวยังมีส่วนทำให้จุลินทรีย์ที่เป็นประโยชน์ต่อพืชไม่สามารถเจริญเติบโตได้ จากการเรียนรู้ของชาวบ้านประกอบกับคำแนะนำจากเจ้าหน้าที่ของรัฐและเอกชนทำให้ชาวบ้านพยายามที่จะปรับปรุงดินเปรี้ยวด้วยวิธีการต่างๆ ดังนี้

ประการแรก เป็นวิธีตามธรรมชาติที่ชาวบ้านเรียนรู้สืบทอดกันมาคือ การสูบน้ำเข้าแปลงนาแล้วปล่อยไว้ระยะหนึ่งจึงระบายออกเพื่อช่วยชะล้างความเป็นกรดของดินให้น้อยลง หลังจากนั้นก็สูบน้ำเข้าสู่แปลงนาอีกครั้ง ดินตะกอนที่มากับน้ำจะช่วยให้ดินมีคุณภาพดีขึ้น และน้ำก็จะช่วยลดความเป็นกรดของดินในขณะเดียวกัน

ประการที่สอง การใช้ปุ๋ยที่มีฤทธิ์เป็นด่างใส่ในแปลงนา เช่น ปูนขาว ปูนมาร์ล หินปูนบด เป็นต้น โดยใส่ในช่วงเตรียมพื้นที่เพื่อการเพาะปลูก ปริมาณของปูนดังกล่าวจะช่วยแก้ความเป็นกรดของดินได้ประมาณ 5-6 ปี โดยจะต้องมีการใส่ปุ๋ยบำรุงดินพร้อมกับการใส่ปูนดังกล่าวด้วย ในช่วงเดือนพฤษภาคม พ.ศ. 2536 ผู้วิจัยได้เข้าไปในชุมชน โดยอาศัยไปกับรถบรรทุกปูนมาร์ล จากสหกรณ์การเกษตรอำเภอบางคล้า เพื่อนำไปส่งให้กับบ้านของนายอุดม สวมประจำจำนวน 2 ตัน หลังจากนั้นจะมีเพื่อนบ้านมาแบ่งเอาปูนเหล่านั้นไปใส่ในแปลงนาของตน โดยได้รับคำยืนยันว่าภายหลังจากใส่ปูนดังกล่าวแล้วจะทำให้ผลผลิตเพิ่มมากขึ้นจนเป็นที่น่าพอใจ

ดังนั้นการที่ชาวบ้านสามารถที่จะปรับปรุงคุณภาพของดินให้อยู่ในสภาพเหมาะสมและเอื้ออำนวยต่อการทำนาปลูกข้าวมากขึ้นนั้นย่อมจะส่งผลให้ผลผลิตในไร่นาและผลตอบแทนทางเศรษฐกิจของชาวบ้านในชุมชนเพิ่มมากขึ้น โดยต่างก็อาศัยประสบการณ์การเรียนรู้จากภายในและภายนอกชุมชน อันจะเป็นอีกเงื่อนไขหนึ่งที่จะชี้ให้เห็นว่า ลักษณะทางกายภาพและระบบนิเวศของชุมชนนั้นเป็นส่วนกำหนดสำคัญต่อการที่ชาวบ้านยังคงยึดเอาการทำนาปลูกข้าว เป็นแบบแผนการผลิตหลักต่อเนื่องกันมา

5.2 การปรับปรุงแบบแผนการผลิต

5.2.1 การปลูกข้าวพันธุ์ใหม่

ก่อนหน้าที่จะมีการก่อสร้างระบบชลประทานขึ้นในท้องถื่นนั้น การทำนาปลูกข้าวคงเป็นเพียงการทำนาปีด้วยข้าวพันธุ์พื้นเมืองเท่านั้น แต่ภายหลังเมื่อมีการปรับเปลี่ยนลักษณะทางกายภาพและระบบนิเวศของชุมชนทำให้มีการปรับปรุงกระบวนการผลิตให้สอดคล้องกับสภาพทางธรรมชาติและกลไกทางการตลาดของท้องถื่นดังกล่าว โดยมีชาวบ้านบางส่วนหันมาปลูกข้าวนาปรังในที่ดินทำกินของตน โดยการใช้น้ำชลประทานที่เรียกกันว่าพันธุ์ลูกผสม อันเกิดจากการคัดเลือกสายพันธุ์ของทางการ สำหรับพันธุ์ข้าวที่ใช้ปลูกในชุมชน ได้แก่ สุพรรณบุรี 90 กข.21 (หินซ้อน) กข.23 (ทรายทอง) ดอกมะลิ 105 และขาวพวง 123 เป็นต้น ข้าวพันธุ์ใหม่เหล่านี้ชาวบ้านจะซื้อมาจากราชการ บริษัทเอกชนหรือจากเพื่อนบ้านในท้องถื่นใกล้เคียงที่มีการทำนาปรังกันอยู่แล้ว เป็นต้น

การปลูกข้าวพันธุ์ใหม่นั้น ต่างกับข้าวพันธุ์พื้นเมืองที่สามารถปรับตัวเข้ากับสิ่งแวดล้อมในท้องถื่นได้ดีกว่า โดยเฉพาะจากภัยธรรมชาติและการรบกวนของโรคและแมลงศัตรูพืช อีกทั้งข้าวพันธุ์ใหม่จะต้องทำการเพาะปลูกในบริเวณที่มีปัจจัยเอื้ออำนวยเหมาะสม ซึ่งได้แก่พื้นที่ชลประทานที่สามารถควบคุมปริมาณของน้ำได้อย่างเพียงพอ ตลอดฤดูกาลผลิต ทั้งนี้เพราะข้าวพันธุ์ใหม่ยังไม่สามารถปรับตัวให้เข้ากับสภาพแวดล้อมและระบบนิเวศของท้องถื่นได้ จึงมักได้รับ

ความเสียหายโรคและศัตรูพืชและภัยธรรมชาติต่างๆ ทำให้ชาวบ้านต้องพยายามเอาใจใส่โดยเฉพาะการใส่ปุ๋ย การควบคุมและกำจัดศัตรูพืชซึ่งจะต้องทำในช่วงเวลาที่เหมาะสม (ดูแผนภูมิที่ 5) จึงทำให้ผลผลิตมากขึ้น ดังนั้นจึงจะพบว่าในปัจจุบันการทำนาปรัง และการทำนาปีล้วนเป็นการใช้ข้าวพันธุ์ใหม่ทั้งสิ้น โดยมีข้อดีที่ปรากฏผลดังต่อไปนี้

ประการแรก ให้ผลผลิตสูง ทั้งนี้เพราะข้าวพันธุ์ใหม่นั้นผ่านการคัดเลือกสายพันธุ์ที่ดีมาแล้วเมื่อนำมาเพาะปลูกในเขตชลประทานที่มีการควบคุมปริมาณน้ำที่เหมาะสม รวมทั้งการเอาใจใส่ที่ดีในช่วงการเพาะปลูกอันจะทำให้ได้ผลผลิตและผลตอบแทนทางเศรษฐกิจที่มากขึ้น เช่น ในปีการผลิต 2536/2537 นายเที่ยง โตสงค์ ได้ใช้พันธุ์ข้าว กข.23 (ทรายทอง) ทำการเพาะปลูกในพื้นที่ 20 ไร่ เมื่อเก็บเกี่ยวแล้วจะได้ข้าวถึง 18 เกวียน ส่วนนายบุญทัน อุทิศ ได้ใช้ข้าวพันธุ์ กข.21 (หินซ้อน) ซึ่งมีลักษณะเด่นคือ ทนความแห้งแล้งได้ดี ทำการเพาะปลูกในพื้นที่ 8 ไร่ สามารถที่จะได้ผลผลิตถึง 8 เกวียน เป็นต้น ซึ่งนับเป็นรายแรกของชุมชนที่ประสบความสำเร็จสูงสุดจากการใช้ข้าวพันธุ์ใหม่ และเนื่องจากการทำนาปลูกข้าวในปัจจุบันมีการลงแขกช่วยเหลือกันทางด้านแรงงานระหว่างชาวบ้านด้วยกัน จึงทำให้ทราบถึงผลผลิตของแต่ละครัวเรือนต่อจำนวนพื้นที่ในการเพาะปลูกซึ่งเป็นแรงจูงใจให้ชาวบ้านหันมาใช้ข้าวพันธุ์ใหม่แทนข้าวพันธุ์พื้นเมืองดังกล่าว

ประการที่สอง มีอายุสั้นจึงสามารถทำการผลิตได้มากกว่า 1 ครั้ง โดยข้าวพันธุ์ใหม่จะมีอายุในช่วงการเพาะปลูกประมาณ 105-120 วัน (ดูแผนภูมิที่ 5) และข้าวดังกล่าวเป็นชนิดที่ไม่ไวต่อช่วงแสง จึงสามารถปลูกได้ทุกฤดูกาลเมื่อข้าวมีอายุได้ประมาณ 60 วัน ก็จะเริ่มออกรวงและพร้อมที่จะเก็บเกี่ยวในช่วงเวลาดังกล่าว ทำให้ชาวบ้านมีเวลาพอที่จะเตรียมพื้นที่เพื่อทำการผลิตครั้งต่อไปได้ ประกอบกับในปัจจุบันมีการใช้เครื่องทุ่นแรงในกระบวนการผลิต รวมทั้งการร่วมมือทางด้านแรงงานของชาวบ้านในชุมชน อันส่งผลให้การทำงานในไร่

ภาพที่ 17. การปรับพื้นที่นาให้กว้างเพื่อความสะดวกต่อการใช้เครื่องทุ่นแรงขนาดใหญ่

ภาพที่ 18. เปรียบเทียบการทำนาปี (ด้านขวา) และนาปรัง (ด้านซ้าย) ด้วยวิธีการทำนาแบบน้ำตม อันเนื่องมาจากความขาดแคลนน้ำ

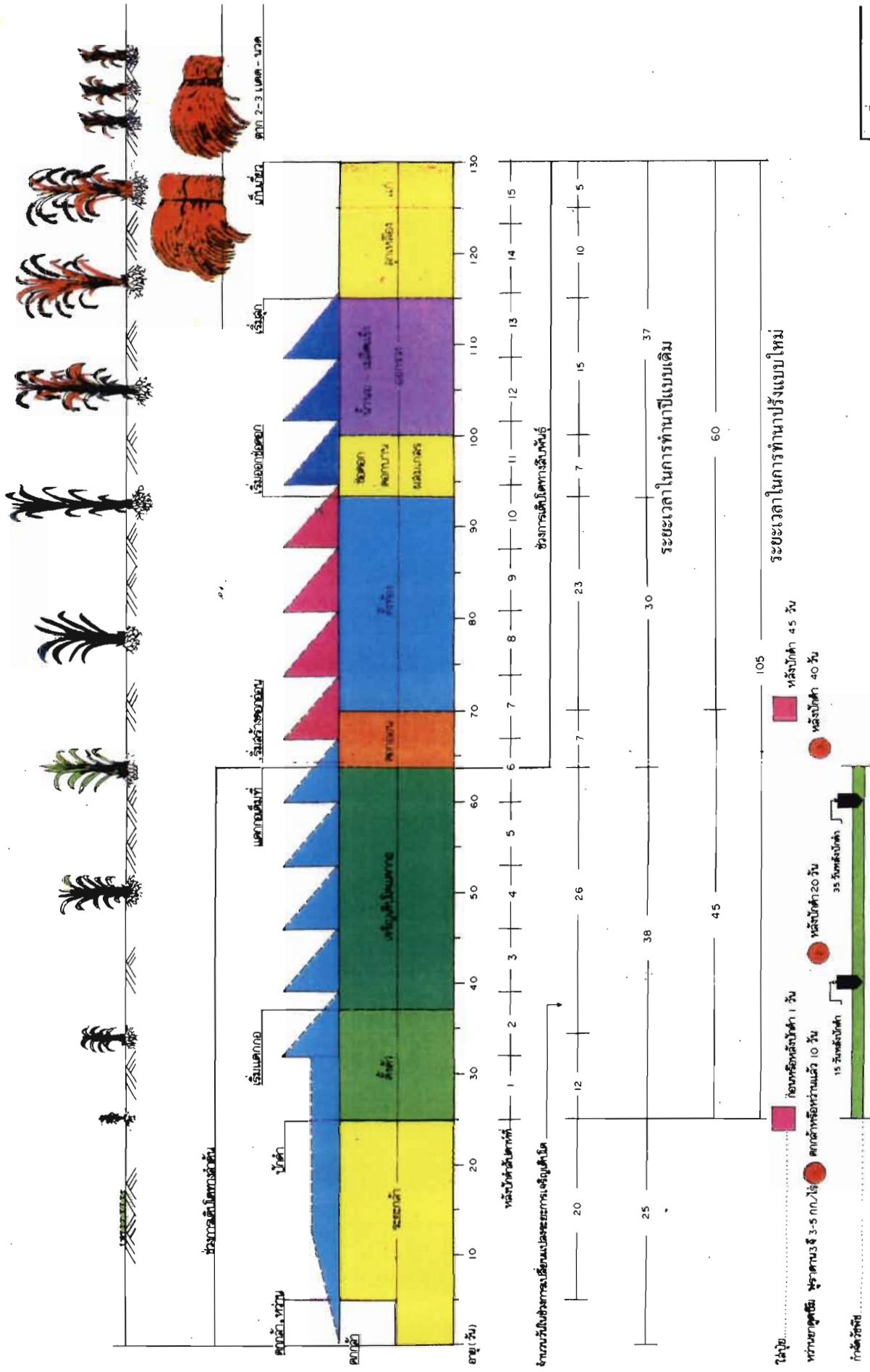
นารวดเร็ว และมีประสิทธิภาพยิ่งขึ้นจนสามารถที่จะปรับเปลี่ยนจากการทำนาปีมาเป็นการทำนาปรังดังกล่าว

ประการที่สาม สะดวกต่อการใช้เครื่องทุ่นแรง เนื่องจากข้าวพันธุ์ใหม่ลำต้นจะไม่สูงนักคือ ประมาณ 100-120 ซม. ประกอบกับการทำนาแบบหว่านน้ำตามทำให้ต้นข้าวขึ้นสม่ำเสมอ ซึ่งจะสะดวกต่อการใช้รถเกี่ยวข้าว โดยจะเกี่ยวได้ถึงวันละ 20-30 ไร่ ทั้งนี้เพราะถ้าข้าวมีลำต้นสูงเมื่อถูกกระแสลมแรง ต้นข้าวจะล้มทำให้ประสบปัญหาและเสียเวลาในการเกี่ยวเกี่ยว ดังนั้นการเพาะปลูกด้วยข้าวพันธุ์ใหม่จึงเป็นปัจจัยที่เอื้ออำนวยต่อการใช้เครื่องทุ่นแรงในการทำนาปลูกข้าวให้ดำเนินไปอย่างรวดเร็วและมีประสิทธิภาพมากขึ้นนั่นเอง

5.2.2 การทำนาปีและนาปรังแผนใหม่

อันเนื่องจากการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานของชุมชนในช่วงเวลาที่ผ่านมาโดยเฉพาะการสร้างระบบชลประทาน ซึ่งส่งผลโดยตรงต่อลักษณะทางกายภาพและระบบนิเวศของชุมชน อันได้แก่ ปัญหาการเกิดอุทกภัยและการรุกของน้ำเค็มในช่วงฤดูแล้งลดน้อยลง ปัจจัยทั้งจากภายในและภายนอกชุมชนดังกล่าวได้ก่อให้เกิดการปรับตัวในแบบแผนการผลิตทางเกษตรกรรมที่ดำเนินไปพร้อมกับการปรับตัวในด้านอื่นๆ ของชุมชนหมู่บ้าน โดยเฉพาะการทำนาปลูกข้าว ซึ่งเป็นกิจกรรมการผลิตหลักก็ได้มีการปรับตัวตามไปด้วย เช่น การใช้เครื่องทุ่นแรงในการผลิต การใช้ข้าวพันธุ์ใหม่ รวมไปถึงการปรับปรุงขั้นตอนในการเพาะปลูกให้สอดคล้องกับลักษณะทางกายภาพของท้องถิ่น เป็นต้น ปัจจัยต่างๆ เหล่านี้ เป็นส่วนสนับสนุนและกระตุ้นให้ชาวบ้านสามารถที่จะทำการผลิตได้อย่างมีประสิทธิภาพ อันจะทำให้ชาวบ้านได้รับผลตอบแทนทางเศรษฐกิจเพิ่มมากขึ้น สำหรับการปรับปรุงกระบวนการผลิตโดย ภาพรวมปรากฏตามแผนภูมิต่อไปนี้

แผนภูมิที่ 5 แสดงช่วงระยะเวลาเจริญเติบโตของข้าวพันธุ์ผสมกบ.

ที่มา: งานส่งเสริมการเกษตร กรมส่งเสริมการเกษตร กระทรวงเกษตรและสหกรณ์

ที่มา: กรมส่งเสริมการเกษตร กระทรวงเกษตรและสหกรณ์

จากแผนภูมิดังกล่าวจะพบว่า แต่เดิมนั้นการทำนาปลูกข้าวของชุมชนเป็นเพียงการทำนาปีซึ่งต้องอาศัยระยะเวลาและขั้นตอนการเพาะปลูกในแต่ละฤดูกาลที่ยาวนาน ต่อมาเมื่อมีการปรับปรุงลักษณะทางกายภาพและระบบนิเวศของชุมชน ก็ได้มีความพยายามของชาวบ้านที่จะปรับเปลี่ยนจากการทำนาปีมาเป็นการทำนาปรัง โดยลดขั้นตอนการเพาะปลูกให้สั้นลง แต่ได้ผลผลิตเพิ่มมากขึ้น เช่น การทำนาแบบหว่านน้ำตม การใช้ปุ๋ยเคมีและการกำจัดศัตรูพืช เป็นต้น อันเป็นกิจกรรมที่ต้องดำเนินต่อเนื่องกันไปตลอดฤดูกาลผลิต ปัจจัยดังกล่าวประกอบเข้ากับกลไกทางการตลาดของข้าวซึ่งจะเชื่อมโยงกับตลาดในส่วนกลางและตลาดต่างประเทศ ทำให้การซื้อขายข้าวในชุมชนเป็นไปด้วยความสะดวก อันจะก่อให้เกิดผลตอบแทนทางเศรษฐกิจที่เพิ่มมากขึ้น และนับเป็นเงื่อนไขอีกประการหนึ่งที่ทำให้ชาวบ้านยังคงทำนาปลูกข้าวเพื่อตอบสนองความต้องการของตลาดดังกล่าวอย่างต่อเนื่องมา ส่วนการปรับตัวด้านแบบแผนการผลิตในช่วงก่อนและหลังการปรับปรุงลักษณะทางกายภาพและระบบนิเวศของชุมชนมีดังนี้คือ

ตารางที่ 10 เปรียบเทียบแบบแผนการผลิตในช่วงก่อนและหลังการมีระบบชลประทาน

ก่อนมีระบบชลประทาน	ภายหลังมีระบบชลประทาน
1. เป็นการทำนาปีด้วยน้ำฝนและน้ำท่า	1. เป็นการทำนาปีหรือนาปรังด้วยชลประทาน
2. เป็นการทำนาแบบนาดำ	2. เป็นการทำนาแบบหว่านน้ำตมและหว่านสำรวจ
3. ใช้พันธุ์ข้าวพื้นเมืองให้ผลผลิต ต่ำ	3. ใช้พันธุ์ข้าวลูกผสมตระกูล กข. ให้ผลผลิตสูง
4. ช่วงฤดูการผลิตประมาณ 7-8 เดือน	4. ช่วงฤดูการผลิต 4-5 เดือน
5. การดูแลแปลงนาภายหลังการเพาะปลูก ปานกลาง	5. การดูแลแปลงนา มาก
6. เก็บเกี่ยวผลผลิตด้วยแรงคน	6. เก็บเกี่ยวผลผลิตด้วยเครื่องทุ่นแรง
7. ต้นทุนการผลิต ต่ำ	7. ต้นทุนการผลิต สูง
8. การซื้อขายใช้ระบบการตวงด้วยถัง	8. การซื้อขายใช้การชั่งน้ำหนัก
9. การกำหนดราคาพิจารณาจากราคาตลาดและคุณภาพของข้าว	9. การกำหนดราคาพิจารณาจากราคาตลาดและปริมาณความชื้น

จากตารางข้างต้นจะเห็นว่า ถึงแม้การทำนาปลูกข้าวจะเป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจหลักของชุมชนที่ดำเนินต่อเนื่องกันมาช้านานก็ตามแต่แบบแผนการผลิตดังกล่าวก็มิได้มีลักษณะหยุดนิ่ง แต่ได้มีการปรับตัวเพื่อให้เหมาะสมกับเงื่อนไขอื่นๆ ซึ่งต่างก็มีการปรับตัวเคลื่อนไหวอยู่ตลอดเวลาไม่ว่าจะเป็นความรู้และ

ภาพที่ 19. การใช้เครื่องทุ่นแรงสมัยใหม่จำเป็นต้องพึ่งแรงงานจำนวนมาก

ภาพที่ 20. การส่งแบกเกี่ยวข้าวนั้นชาวบ้านจะนำเครื่องทุ่นแรงและแรงงานคนมาร่วมกัน

ประสบการณ์ในการเพาะปลูก ความก้าวหน้าทางเทคโนโลยี ขนาดของผลผลิตในท้องถิ่น ฯลฯ โดยเงื่อนไขเหล่านั้นล้วนมีส่วนสนับสนุนและเอื้ออำนวยให้ชาวบ้านสามารถทำนาปลูกข้าวได้สืบเนื่องกันมาถึงแม้ว่าในบางปีชุมชนจะประสบกับปัญหาของภัยแล้ง ราคาผลผลิตตกต่ำหรือผลผลิตเสียหายจากพืชกระทดสน้ำตาลซึ่งระบาดอย่างรุนแรงในบางฤดูกาลผลิตก็ตาม แต่ก็จะพบเห็นถึงความพยายามของชุมชนในการที่จะแก้ปัญหาเหล่านั้น ร่วมกัน เช่น การร่วมกันฉีดยาฆ่าแมลงในแปลงนา การเผาตอฟางข้าวภายหลังการเก็บเกี่ยว นอกจากนี้ยังปรากฏให้เห็นในการที่ชาวบ้านร่วมกันทำบุญกลางดอนหรือทำบุญหลังบ้าน เป็นต้น

5.3 เงื่อนไขทางสังคม-เศรษฐกิจ

5.3.1 การถือครองที่ดิน

เงื่อนไขประการต่อมาคือ การถือครองที่ดิน โดยจะพบว่าชาวบ้านที่มีกรรมสิทธิ์เป็นของตนเองและผู้เช่าน่าจะมีความพยายามในการดำเนินการผลิตที่แตกต่างกันทั้งนี้เพราะผู้ที่เป็นเจ้าของที่ดินมักจะมีอิสระในการเปลี่ยนแปลงแบบแผนการผลิตได้ตามความต้องการของตน เช่น การทำสวน ขุดบ่อเลี้ยงปลา และการเลี้ยงไก่ เป็นต้น ในขณะที่ผู้ที่เช่าที่ดินไม่สามารถที่จะกระทำได้ นอกจากนี้ยังพบว่าผู้เช่าที่ดินนั้นต่างก็มีความพยายามและแรงจูงใจสูงต่อการเพิ่มผลผลิตของครัวเรือนจากปัจจัยการผลิตที่มีอยู่ให้มากที่สุดดังปรากฏให้เห็นในรูปของการทำนาปรังและการเอาใจใส่ต่อผลผลิตในไร่นาสำหรับการเช่าที่ดินในชุมชนพอจะแบ่งออกได้เป็น 2 ลักษณะดังนี้

ประการแรก เป็นการเช่าจากญาติพี่น้อง ทั้งนี้เนื่องจากการแบ่งทรัพย์สินมรดกของชาวบ้านนั้นมักแบ่งให้แก่ลูกๆ อย่างเท่าเทียมหรือใกล้เคียงกัน แต่เนื่องจากบางคนไม่ได้อาศัยอยู่ในชุมชน ดังนั้นจึงมักให้ญาติพี่น้องเช่าที่ดินเพื่อทำการผลิตต่อไปโดยคิดค่าเช่าตามความเหมาะสม เช่น นายสำเนา พูลสวัสดิ์ มีที่นาของตนจำนวน 20 ไร่ พร้อมทั้งเช่าที่ของพี่สาวที่ไปมีครอบครัวอยู่นอกชุมชนเพิ่มอีก 20 ไร่ โดยจะคิดค่าเช่าเป็นมูลค่าของข้าวตามราคาตลาดในขณะนั้นจำนวน

2 เกวียนต่อปี ซึ่งจะชำระกันเป็นเงินสดเพราะสามารถที่จะกำหนดมูลค่าได้อย่างแน่นอน

ประการที่สอง เป็นการเช่าจากนายทุนท้องถิ่นซึ่งมีที่ดินมาก แต่มิได้เข้ามาทำการผลิต คงให้ชาวบ้านที่คุ้นเคยเช่าทำกินโดยคิดค่าเช่าเป็นอัตราเดียวกันทั้งหมดคือ ไร่ละ 10 ถึงต่อปี แต่โดยความเป็นจริงแล้วการชำระค่าเช่าก็มีลักษณะเช่นเดียวกันกับประการแรก คือคิดตามราคาข้าวในขณะนั้น แล้วจ่ายเป็นเงินสดภายหลังจำหน่ายผลผลิตแล้ว เพราะมีความสะดวกแก่ทุกฝ่าย และไม่ต้องเป็นภาระแก่เจ้าของที่ดินในการเก็บรวบรวมผลผลิตจากผู้เช่าอีกด้วย

จากการศึกษาพบว่า ในชุมชนหมู่ที่ 3 มีการเช่าที่ดินเพื่อทำการเกษตรกรรมจำนวน 21 ราย โดยเช่าจากญาติพี่น้อง 8 ราย และเช่าจากนายทุนท้องถิ่น 13 ราย ชาวบ้านที่เช่ามาเหล่านั้นล้วนเป็นผู้ดำเนินการปรับเปลี่ยนจากการทำนาปีมาเป็นการทำนาปรังทั้งสิ้น อันเป็นแบบอย่างที่ย้ายทอดมาจากชุมชนภายนอก ซึ่งจะเป็นการสร้างผลตอบแทนให้เกิดประโยชน์สูงสุดจากการเช่าที่ดิน อีกทั้งยังเป็นสิ่งที่แสดงว่าการเช่าที่ดินนั้นมีส่วนกำหนดให้ชาวบ้านคงยึดการทำนาเป็นกิจกรรมการผลิตหลักอย่างต่อเนื่องมาดังกล่า

5.3.2 การทำเกษตรกรรมแบบผสมผสาน

ถึงแม้ว่าชาวบ้านในชุมชนหมู่ที่ 3 จะยึดเอาการทำนาปลูกข้าวเป็นพืชเศรษฐกิจหลักอย่างต่อเนื่องกันมา แต่ในช่วงเวลาที่ผ่านมาได้มีเจ้าหน้าที่ของรัฐโดยเฉพาะเกษตรตำบลได้เข้ามาเผยแพร่และนำตัวอย่างของพืชเศรษฐกิจอื่นๆ มาแจก เช่น ถั่วเหลือง ถั่วเขียวถั่วมัน โดยแนะนำให้ปลูกในแปลงนาหลังการเก็บเกี่ยวข้าวนาปีแล้ว รวมทั้งยังมีการสาธิตการทำปุ๋ยหมัก การเพาะเชื้อเห็ดฟางแบบโรงเรือน ซึ่งในช่วงแรกก็มีผู้สนใจทำการเพาะปลูกกันหลายราย แต่ผลผลิตที่ได้ไม่สูงนักเพราะถูกทำลายจากศัตรูพืช ประกอบกับชาวบ้านก็ขาดประสบการณ์ในการผลิตและที่สำคัญคือ การขาดตลาดรับซื้อผลผลิตในท้องถิ่นที่แน่นอนอันส่งผลให้การปลูกพืชเศรษฐกิจดังกล่าวต้องยุติไป

นอกจากนี้ยังพบว่า ได้มีการรวมกลุ่มสมาชิกแม่บ้านสหกรณ์และจัดให้มีการฝึกฝนอาชีพเพื่อที่จะเป็นรายได้เสริมแก่ครัวเรือน เช่น การทำข้าวเกรียบ ก๋วยเตี๋ยว และการประดิษฐ์เครื่องใช้จากเศษวัสดุ เป็นต้น แต่เนื่องจากขาดการส่งเสริมอย่างต่อเนื่องและการรวมตัวที่ดี ดังนั้นเมื่อกลุ่มแม่บ้านเหล่านั้นกลับเข้ามาสู่ครอบครัวก็ได้นำกิจกรรมดังกล่าวมาปฏิบัติแต่อย่างใด

แต่อย่างไรก็ตามถึงแม้ว่ากิจกรรมทางเศรษฐกิจที่รัฐส่งเสริมจะไม่ประสบความสำเร็จ แต่ก็เป็แรงจูงใจอีกลักษณะหนึ่งที่ทำให้ชาวบ้านพร้อมที่จะเรียนรู้และทำการผลิตทางเกษตรกรรมในลักษณะอื่นๆ ที่หลากหลายยิ่งขึ้น ทั้งนี้เพราะในบางปีการทำนาปลูกข้าวต้องประสบกับปัญหาภัยแล้งหรือราคาของผลผลิตตกต่ำ ชาวบ้านจึงมักจะมีกิจกรรมอื่นๆ ทำ เพื่อเป็นการเสริมกับการผลิตหลักของครัวเรือน โดยการใช้ทุนและปัจจัยการผลิตที่มีอยู่ในเกิดประโยชน์ต่อการผลิตดังกล่าว พร้อมกันไปกับการทำนาปลูกข้าวทั้งนาปีหรือนาปรังซึ่งสามารถพิจารณาได้จากตารางต่อไปนี้

ตารางที่ 11 แสดงกิจกรรมทางเศรษฐกิจหลักและรองของครัวเรือนในชุมชน

ประเภทของกิจกรรมหลัก-รอง	จำนวนครัวเรือน
ทำนาปี	29
ทำสวน/เลี้ยงปลา	5
ทำนาปี/เลี้ยงวัว	3
ทำนาปี/ค้าขาย	1
ทำนาปี/ทำนาปรัง/เลี้ยงปลา	1
ทำสวน/เลี้ยง ปลา/เลี้ยงหมู	1
ทำนาปรัง	17
ทำนาปรัง/เลี้ยงปลา	12
ทำนาปรัง/ทำสวน/เลี้ยงปลา	5
ทำนาปรัง/เลี้ยงปลา/เลี้ยงกิ้ง	4
ทำนาปรัง/เลี้ยงไก่ไข่	2
ทำนาปรัง/ขับรถรับจ้าง	1

ที่มา : จากการเก็บข้อมูลชุมชน ตุลาคม 2536

เมื่อพิจารณาจากตารางข้างต้นจะพบว่า ความผันแปรทางธรรมชาติและราคาข้าวในช่วงที่ผ่านมา เป็นสิ่งสนับสนุนให้ชาวบ้านที่มีปัจจัยการผลิตและประสบการณ์ ต่างก็มีทางเลือกที่จะทำการผลิตในลักษณะของ "เกษตรกรรมแบบผสมผสาน" โดยการผลิตหลายประเภทที่ต่างก็มีการเกี่ยวเนื่องซึ่งกันและกัน ทำให้มีการพึ่งพาสังคมภายนอกน้อยลง และยังเป็นการเพิ่มรายได้แก่ครัวเรือนในขณะที่การทำนาปลูกข้าวก็ยังยังเป็นกิจกรรมหลักที่ดำเนินต่อไปได้ ทั้งนี้เพราะระยะ

ภาพที่ 21 การใช้เครื่องทุ่นแรงทำให้การทำงานในไร่นามีประสิทธิภาพมากขึ้น

ภาพที่ 22 การใช้แรงงานร่วมกันทำให้เกิดการปฏิสัมพันธ์ของชาวบ้านในช่่วงวัยต่างๆ

เวลาในการผลิตแต่ละประเภทนั้นต่างกัน เช่นการเลี้ยงกุ้งกุลาดำรุ่นละ 3 เดือน การทำนาปรังใช้เวลา 5 เดือน และการเลี้ยงปลาใช้เวลา 1 ปี เป็นต้น การที่มีผลผลิตออกสู่ตลาดในระยะเวลาที่ต่างกันนั้นทำให้แรงงานที่มีอยู่อย่างจำกัดในชุมชน สามารถที่จะดำเนินการผลิตในหลายลักษณะพร้อมกันไปได้ ดังนั้นกิจกรรมทางเศรษฐกิจจริงเป็นอีกเงื่อนไขหนึ่งที่สนับสนุนให้กิจกรรมทางเศรษฐกิจหลักอันได้แก่ การทำนาปลูกข้าวในชุมชนยังคงดำเนินต่อเนื่องกันมาจนถึงปัจจุบัน

5.4 เงื่อนไขทางวัฒนธรรมชุมชน

จากการที่ครอบครัวต่างก็จัดเป็นส่วนหนึ่งของชุมชน ทำให้แต่ละครอบครัวต่างก็มีบทบาทในการถ่ายทอดแบบแผนการทำมาหากิน การประกอบอาชีพรวมถึงบรรทัดฐานและกฎเกณฑ์ทางสังคมระหว่างสมาชิกรุ่นต่างๆ ของชุมชน การผลิตซ้ำทางความคิดเหล่านี้เกิดขึ้นและดำเนินต่อเนื่องกันมาช้านานซึ่งเป็นการสืบทอดโดยผ่านกระบวนการทางสังคมในลักษณะต่างๆ เช่น การเข้าร่วมกิจกรรมทางเศรษฐกิจ การร่วมประเพณีพิธีกรรมของชุมชน เป็นต้น ดังนั้น การที่ชุมชนมีกิจกรรมการผลิตหลักคือการทำนาปลูกข้าวที่ปฏิบัติสืบทอดกันมา ย่อมก่อให้เกิดการเรียนรู้ทักษะประสบการณ์และถ่ายทอดสิ่งที่เป็นวัฒนธรรมชุมชนเหล่านั้น ไปสู่สมาชิกรุ่นใหม่ ไม่ว่าจะเป็นการไถ คราด การปักดำดูแลรักษาและการเก็บเกี่ยว เป็นต้น สุพัตรา สุภาพ (2522) ได้ชี้ให้เห็นถึงการเรียนรู้ดังกล่าวอันเป็นกระบวนการทั้งทางตรงและทางอ้อมที่สมาชิกในสังคมจะได้เรียนรู้คุณค่าหลักปฏิบัติที่กลุ่มหรือชุมชนได้กำหนดไว้เพื่อเป็นแบบอย่างของการปฏิบัติต่อกัน โดยจำแนกลักษณะดังกล่าวออกเป็น 3 ประการดังนี้คือ

1. การเรียนรู้โดยผ่านระบบครอบครัวและเครือญาติ อันเนื่องจากวิถีชีวิตของชาวบ้านในชุมชนนั้นมักจะตั้งบ้านเรือนอยู่ในกลุ่มเครือญาติใกล้เคียงกัน ย่อมจะก่อให้เกิดความสัมพันธ์ระหว่างผู้สูงอายุ ผู้ใหญ่ และเด็กทั้งในครอบครัวและกลุ่มเครือญาติ ดังนั้น ประสบการณ์และความรู้ในการทำนาปลูกข้าวย่อมจะถ่ายทอดไปสู่สมาชิกรุ่นใหม่ของชุมชนตลอดเวลา ประกอบกับการทำงานในไวันานั้น

ต้องอาศัยแรงงานในครัวเรือนเป็นหลัก และไม่ได้มีการแบ่งแยกบทบาทหน้าที่ในการทำงานไว้อย่างชัดเจน ซึ่งจะส่งผลให้การเรียนรู้ในแบบแผนการผลิตดังกล่าวมีลักษณะครอบคลุมในหลายๆ ด้าน อันจะทำให้องค์ความรู้และประสบการณ์ที่สมาชิกรุ่นใหม่ได้รับมีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น เช่น การใช้เครื่องทุ่นแรง การเพาะปลูกและดูแลผลผลิตหรือการใช้ชีวภัณฑ์ใหม่ เป็นต้น

2. การถ่ายทอดผ่านทางพิธีกรรม เป็นการถ่ายทอดหลักปฏิบัติและวิถีชีวิตของชาวบ้านผ่านทางประเพณี พิธีกรรม ความเชื่อ ที่ปรากฏอยู่ในชุมชน เช่น การไหว้แม่โพสพ การไหว้เจ้าที่ซึ่งหลักปฏิบัติเหล่านั้นเป็นการผลิตซ้ำทางความคิดและสะท้อนให้เห็นโลกทัศน์ของชาวบ้านผ่านทางกิจกรรมประเพณี ถึงแม้ว่าหลักปฏิบัติดังกล่าวจะแปรเปลี่ยนไปบ้าง แต่ก็ยังคงเห็นถึงแก่นแท้ของความเชื่อและรูปแบบของพิธีกรรมต่างๆ ที่ได้มีการสืบทอดกันต่อมา

3. การปฏิสัมพันธ์ในชุมชน อันเนื่องจากการอยู่ร่วมกันเป็นชุมชนทำให้ชาวบ้านต่างก็มีส่วนร่วมในกิจกรรมทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม ซึ่งผสมผสานกันอยู่ในวิถีชีวิตประจำวัน โดยสมาชิกของชุมชนต่างก็มีบทบาท หน้าที่ และความรับผิดชอบที่แตกต่างกันไป อันก่อให้เกิดแบบแผนของพฤติกรรมที่ชาวบ้านต่างก็ยึดถือเป็นกฎเกณฑ์ร่วมกัน เช่น ความขยันในการทำนา ลักษณะผู้นำครอบครัวที่ดี ทักษะและความสามารถในการเพาะปลูกหรือการจำหน่ายผลผลิต เป็นต้น ดังจะพบว่าในช่วงที่มีการลงแขกทำงานหรือการร่วมงานประเพณีในชุมชน มักจะได้ยินการวิพากษ์วิจารณ์ถึงความสำเร็จ ความล้มเหลวทางการเพาะปลูกในแต่ละฤดูกาลผลิต มีการเปรียบเทียบถึงข้อดีข้อเสียของการทำนาปลูกข้าวนาปีและนาปรัง รวมไปถึงความได้เปรียบเสียเปรียบของชาวบ้านและพ่อค้า จากกลไกการตลาดของข้าวในปัจจุบัน ดังนั้นการสื่อสารและการปฏิสัมพันธ์ในลักษณะดังกล่าวจึงเป็นการถ่ายทอดการเรียนรู้ในด้านการผลิตแก่สมาชิกรุ่นต่างๆ ของชุมชนให้มีทักษะและประสบการณ์ในแบบแผนการผลิตดังกล่าวมากยิ่งขึ้น

เมื่อพิจารณาถึงรายละเอียดในชุมชนหมู่ที่ 3 แล้วจะพบว่า การที่เด็กผู้ใหญ่และผู้อาวุโส ต่างก็มีส่วนร่วมในกิจกรรมต่างๆ ในระดับที่แตกต่างกันไป ซึ่ง

ผู้วิจัยพบว่า ผู้ใหญ่มักจะมอบหมายงานให้กับเด็กตามความเหมาะสมและความสามารถ โดยเฉพาะการทำนาปลูกข้าวในปัจจุบันจะมีการใช้เครื่องทุ่นแรงกันมาก รถไถนาแบบเดินตาม รถอีแต๋น เครื่องนวดข้าว และรถเกี่ยวข้าว เป็นต้น จะพบว่าเด็กวัยรุ่นมักจะมีวาทะหรือล้นในการที่จะเข้าไปฝึกฝน เรียนรู้ การใช้เครื่องมือดังกล่าวโดยมีผู้ใหญ่คอยให้คำแนะนำสั่งสอน นอกจากนี้ยังพบว่าเด็กวัยรุ่นมักเป็นผู้ที่ออกไปสัมผัสกับสภาพแวดล้อมภายนอกชุมชนค่อนข้างสูง ทำให้ได้รับประสบการณ์และแบบแผนในการผลิตเพื่อนำมาปรับปรุงการทำนาปลูกข้าวของตนให้ได้ผลยิ่งขึ้น

นอกจากนี้ยังพบว่า ในการแลกเปลี่ยนแรงงานของชุมชนก็มักจะเป็นบทบาทของวัยรุ่น หนุ่มสาว เป็นส่วนใหญ่ ซึ่งอาจจะทำให้เกิดการเกี้ยวพาราสี นำไปสู่การแต่งงานและสร้างความสัมพันธ์ทางเครือญาติ ซึ่งจะมีผลไปถึงการร่วมแรงงานในไร่นาและการทำงานากินอื่นๆ ยิ่งไปกว่านั้นยังเป็นการสร้างบูรณาการทางวัฒนธรรมให้คนที่อยู่ในท้องถิ่นเดียวกัน มีความรู้สึกร่วมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน อันเป็นเครื่องชี้ให้เห็นถึงความเป็นจริงของสังคมและวัฒนธรรมว่า ลักษณะของชุมชนชาวนานั้น ไม่อาจมองเฉพาะชุมชนหมู่บ้านใดหมู่บ้านหนึ่งในลักษณะโดดเดี่ยว เป็นเอกเทศได้ หากแต่ต้องดูเครือข่ายความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม ระหว่างชุมชนที่อยู่รวมในท้องถิ่นเดียวกันด้วย (ศรีศักดิ์ วัลลิโรดม; 2533:285)

ดังนั้น จึงอาจสรุปได้ว่า องค์ความรู้ความเข้าใจในวิถีการผลิตทางเกษตรกรรมของชุมชน หมู่บ้านนั้น ได้มีการถ่ายทอดทั้งที่เป็นแบบทางการและไม่เป็นทางการ จากสมาชิกรุ่นต่างๆ ของชุมชน อันเป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นอย่างกว้างขวาง ครอบคลุมไปตลอดชุมชนและดำเนินสืบทอดกันต่อมา จนถึงปัจจุบัน อันเป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นว่า กระบวนการทางสังคมและวัฒนธรรมนั้น ต่างก็เป็นเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้ชุมชนยังคงมีการทำนาปลูกข้าวในกิจกรรมทางเศรษฐกิจหลักต่อเนื่องกันมาในช่วงสังคมเปลี่ยนผ่านดังกล่าว

วิเคราะห์-สรุป

จากการศึกษาบริบททางสังคมในกระบวนการผลิต... ของชาวนาไทย
 ในชุมชน ผู้ศึกษาได้พบว่า มีเงื่อนไขและเหตุผลหลายประการที่เป็นสิ่งสนับสนุนให้
 การผลิตทางเกษตรกรรมของชุมชนซึ่งเริ่มมาแต่อดีตนั้นสามารถที่จะดำเนินต่อเนือง
 กันมา โดยมีการเพาะปลูกข้าวเป็นกิจกรรมการผลิตที่สำคัญ ในขณะเดียวกัน
 แบบแผนของความสัมพันธ์ในการผลิตของชุมชนก็ได้มีการพัฒนาปรับตัวมาโดยตลอด
 ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในวิถีชีวิต และกิจกรรมการผลิตเพื่อตอบสนองต่อ
 ปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นดังกล่าว แต่อย่างไรก็ตามเงื่อนไขต่างๆ ทั้งภายในและ
 ภายนอกชุมชนเหล่านั้นก็เป็นประเด็นที่จะต้องนำมาวิเคราะห์เพื่อนำไปสู่การตอบ
 ปัญหาของการศึกษาวิจัยที่ว่า เงื่อนไขในลักษณะใด มีส่วนให้การทำนาปลูกข้าว
 กลายมาเป็นพืชเศรษฐกิจหลักของชุมชน ทั้งที่ชาวบ้านต่างก็มีโอกาสและทางเลือก
 ที่จะปลูกพืชเศรษฐกิจหรือการผลิตในลักษณะอื่นๆ ที่ให้ผลตอบแทนทางเศรษฐกิจ
 สูงกว่าได้ นอกจากนี้ยังจะพิจารณาวิเคราะห์ถึงลักษณะของสังคมเปลี่ยนผ่านว่า
 ชุมชนหมู่บ้านจะมีการปรับตัวไปในทิศทางใด สำหรับเงื่อนไขของการปลูกข้าว
 เป็นพืชเศรษฐกิจของชุมชนในครั้งนี้นั้นสามารถสรุปเป็นประเด็นสำคัญได้ดังนี้คือ

ประการแรกคือ เงื่อนไขทางด้านกายภาพและระบบนิเวศของชุมชน
 เนื่องจากสภาพทางภูมิศาสตร์ของท้องถิ่นอันเป็นที่ตั้งชุมชนนั้นตั้งอยู่บนที่ราบลุ่ม
 แม่น้ำบางปะกง สภาพของดินเป็นดินตะกอนมีความสมบูรณ์สูง ประกอบกับสภาพ
 ของภูมิอากาศโดยเฉพาะอุณหภูมิและแสงแดดก็อยู่ในระดับที่เหมาะสมต่อลักษณะ
 ทางธรรมชาติของข้าว ปัจจัยพื้นฐานดังกล่าวจึงนับเป็นองค์ประกอบสำคัญที่สนับสนุน
 ให้ชุมชนมีการทำนาปลูกข้าวประเภทข้าวขึ้นน้ำหรือข้าวนาเมืองจนกลายเป็น
 กิจกรรมการผลิตหลักสืบเนื่องกันต่อมาตั้งแต่มีการรวมตัวขึ้นเป็นชุมชนหมู่บ้าน
 ภายหลังได้มีการพัฒนาทางด้านกายภาพของชุมชนโดยการสร้างระบบชลประทาน

ซึ่งครอบคลุมตลอดพื้นที่ของชุมชนและท้องถื่นใกล้เคียง มีการสร้างประตูระบายน้ำ เพื่อป้องกันน้ำเค็มและควบคุมปริมาณน้ำให้เหมาะสมกับการทำเกษตรกรรม การปรับเปลี่ยนทางกายภาพและระบบนิเวศของชุมชนดังกล่าว ส่งผลให้ชาวบ้านมีการเปลี่ยนแบบแผนการผลิตจากการปลูกข้าวนาปีมาเป็นการทำนาปรัง การผลิตในลักษณะกิจกรรมทางเศรษฐกิจหลักและรองหรือการทำเกษตรกรรมแบบผสมผสาน ซึ่งจะเป็นการเพิ่มรายได้แก่ครัวเรือน อีกทั้งยังเป็นการใช้ปัจจัยการผลิต เพื่อให้เกิดผลตอบแทนทางเศรษฐกิจมากที่สุด

นอกจากนี้ผลการศึกษายังทราบว่าก่อนที่จะมีการสร้างระบบชลประทาน ใน ในช่วงฤดูแล้งตลอดทั้งชุมชนต้องประสบกับการรุกของน้ำเค็ม อันเป็นข้อจำกัดสำคัญทำให้ชุมชนไม่สามารถปลูกพืชเศรษฐกิจอื่นๆ ในช่วงเวลาดังกล่าวได้ คงมีเพียงการทำนาปลูกข้าวและการทำสวนในช่วงฤดูฝน อีกทั้งยังพบว่าโครงการชลประทานที่สร้างขึ้นนั้นเป็นลักษณะของการเก็บกักน้ำไว้ในลำคลองและทุ่งราบ มิได้มีการขุดคลองข่อยระบายน้ำเข้าไป ยังแปลงนาต่อข้างใด ดังนั้นจึงส่งผลให้ชาวบ้านที่อยู่ในที่ลุ่มส่วนต้นของลำคลองได้ประโยชน์จากระบบชลประทาน มากกว่าชาวบ้านที่อยู่ในที่ดอนหรือห่างไกลจากลำคลองซึ่งไม่สามารถใช้น้ำในช่วงฤดูแล้งเพื่อการทำเกษตรกรรมได้ เพราะปริมาณน้ำมีน้อย แม้แต่การใช้เพื่ออุปโภคก็เป็นไปอย่างจำกัด ดังนั้นข้อจำกัดทางด้านกายภาพและระบบนิเวศของชุมชนจึงนับเป็นอีกเงื่อนไขหนึ่งที่ทำให้มีการทำนาปลูกข้าวสลับเนื่องกันมาโดยมีทั้งการทำนาปีและนาปรัง ซึ่งชาวบ้านจะพิจารณาตามความเหมาะสมของพื้นที่ในชุมชนเป็นสำคัญ

ดังนั้นหากจะพิจารณาผลการศึกษาในครั้งนี้ถึงเงื่อนไขของการปลูกข้าวเป็นพืชเศรษฐกิจในสังคมเปลี่ยนผ่าน จะพบว่ามีความสอดคล้องกับประเด็นของสมมุติฐานที่ได้กำหนดไว้คือ ลักษณะทางกายภาพและระบบนิเวศเป็นทั้งปัจจัยที่เอื้ออำนวยและเป็นข้อจำกัดในการกำหนดแบบแผนการผลิตทางเกษตรกรรมและกิจกรรมทางเศรษฐกิจของชุมชนซึ่งจะมีการปรับตัวไปพร้อมกับความเปลี่ยนแปลงในด้านต่างๆ ของชุมชน โดยจะพบว่าลักษณะทางกายภาพและระบบนิเวศของ

ชุมชนได้ทำให้เกิดแบบแผนของการผลิตข้าวนาปี อันเป็นกระบวนการและวิถีชีวิตที่ดำเนินเกี่ยวเนื่องกันไปตลอดทั้งชุมชน ต่อมาเมื่อมีการปรับปรุงลักษณะทางกายภาพของชุมชนทำให้กิจกรรมทางเศรษฐกิจมีความหลากหลาย โดยเฉพาะการทำนาปลูกข้าวได้มีการพัฒนาการผลิตให้มีประสิทธิภาพยิ่งขึ้น ซึ่งส่งผลให้วิถีการดำเนินชีวิตของชาวบ้านมีความทันสมัยและต้องพึ่งพาสังคมภายนอกมากขึ้น ในขณะที่เดียวกันก็ปรากฏว่าพื้นที่บางส่วนของชุมชนมีข้อจำกัดทางด้านกายภาพทำให้ไม่สามารถที่จะปรับเปลี่ยนไปสู่กิจกรรมการผลิตด้านอื่นๆ ได้จึงยังคงมีการเพาะปลูกข้าวต่อเนื่องกันมา ฉะนั้นถ้าหากจะวิเคราะห์เปรียบเทียบถึงปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นกับชุมชนต่างๆ ในท้องถิ่นเหล่านี้ก็จะพบข้อสรุปในลักษณะที่คล้ายคลึงกัน

ประการต่อมาคือเงื่อนไขทางด้านสังคม-เศรษฐกิจของชุมชน โดยเฉพาะการจัดระเบียบทางสังคมซึ่งก่อให้เกิดแบบแผนของความสัมพันธ์ทางการผลิตที่เกี่ยวเนื่องกันในหลายลักษณะด้วยกัน โดยเฉพาะการจัดแบ่งมรดกทรัพย์สินของครัวเรือนที่จะมอบให้แก่บุตรหลานอย่างใกล้เคียงหรือเท่าเทียมกัน อันจะเป็นหลักประกันว่าแต่ละครัวเรือนจะมีทุนและปัจจัยการผลิตเป็นของตนเอง นอกจากนี้ยังพบว่ากลุ่มเครือญาติและเพื่อนบ้านใกล้เคียงต่างก็เป็นหน่วยพื้นฐานในการแลกเปลี่ยนหรือการพึ่งพาทางด้านแรงงานของชุมชน ส่งผลให้ขั้นตอนในการทำนาโดยเฉพาะการเพาะปลูกและเก็บเกี่ยวซึ่งเป็นงานหนัก สามารถสำเร็จลงได้ ผลผลิตออกสู่ตลาดได้ทันเวลา หากเกิดภัยธรรมชาติความเสียหายก็จะไม่รุนแรงนัก และที่สำคัญคือ การพึ่งพาดังกล่าวยังเอื้ออำนวยและให้ชาวบ้านที่มีทุนและปัจจัยการผลิตจำกัด สามารถทำการเพาะปลูกร่วมกับชาวบ้านในชุมชนได้ การจัดสรรแรงงานของชุมชนดังกล่าวจะทำให้ต้นทุนการผลิตข้าวไม่สูงนัก ประกอบกับชาวบ้านสามารถพึ่งพาทรัพยากรในท้องถิ่นเพื่อการยังชีพได้ในระดับหนึ่ง ทำให้การทำนาปลูกข้าวยังคงดำเนินต่อไปได้ทั้งที่ราคาของผลผลิตในบางฤดูกาลค่อนข้างต่ำ การพึ่งพากันในชุมชนยังเป็นสิ่งตอกย้ำให้เกิดความเป็นปึกแผ่นในสังคมหมู่บ้านและเป็นปัจจัยเกื้อหนุนให้การผลิตในไร่นามีความมั่นคงสืบเนื่องกันมา

การพึ่งพาของชุมชนในด้านต่างๆ ดังกล่าวมาแล้วทำให้ต้นทุนการผลิตลดลง ชาวบ้านจึงมีรายได้ส่วนเกินจากการจำหน่ายผลผลิตมากขึ้น อันก่อให้เกิดการปรับตัวของชุมชนในช่วงการเปลี่ยนผ่านที่เห็นได้ชัดคือ ชาวบ้านมีทางเลือกในการผลิตที่หลากหลายยิ่งขึ้น โดยปรากฏว่ากิจกรรมของการผลิตหลักและรองเพื่อเพิ่มพูนรายได้แก่ครัวเรือน นับเป็นการดูดซับแรงงานของชุมชนได้อย่างมาก ทำให้การว่างงานตามฤดูกาลและการว่างแฝงไม่ปรากฏให้เห็นมากนัก การสะสมรายได้จากการจำหน่ายผลผลิตส่งผลให้วิถีชีวิตและความเป็นอยู่ของชาวบ้านมีความทันสมัยมากยิ่งขึ้นโดยเฉพาะการมีเครื่องอำนวยความสะดวกในชีวิตประจำวันซึ่งล้วนเป็นเครื่องบ่งชี้ถึง "ฐานะ" และ "ความมีหน้าตา" ของชาวบ้านในชุมชน ลักษณะของวิถีชีวิตแบบ "บริโภคนิยม" ดังกล่าวนับเป็นสิ่งเร่งเร้าให้ชาวบ้านปรับเปลี่ยนมาสู่การผลิตแบบเข้มข้นขึ้น โดยเฉพาะการทำนาปรังเพื่อตอบสนองต่อเศรษฐกิจแบบการตลาดและความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นภายในชุมชนดังกล่าว

สำหรับเงื่อนไขประการสุดท้าย ได้แก่ ลักษณะของการถ่ายทอดวัฒนธรรมของสมาชิกกลุ่มต่างๆ ในชุมชนหมู่บ้าน : การปฏิสัมพันธ์ดังกล่าวทั้งในด้านการใช้แรงงานร่วมกัน หรือการร่วมกิจกรรมประเพณีของชุมชนได้ก่อให้เกิดการเรียนรู้ การถ่ายทอดประสบการณ์ ค่านิยม และโลกทัศน์ที่ดีต่อการผลิตทางเกษตรกรรม และวิถีการดำเนินชีวิตในชุมชนซึ่งแบบอย่างเหล่านั้นล้วนก่อให้เกิดการผลิตซ้ำทางผลผลิตและทักษะความชำนาญอย่างต่อเนื่องกันมา ซึ่งผู้ศึกษาพบว่า ลักษณะของการถ่ายทอดการเรียนรู้ดังกล่าวย่อมจะดำเนินไปอย่างกว้างขวางแบบเป็นทางการและไม่เป็นทางการ ทั้งนี้เพราะการทำนาปลูกข้าวเป็นวิถีการผลิตที่เกิดขึ้นและเกี่ยวเนื่องไปทั้งชุมชนตลอดฤดูกาลผลิต โดยในปัจจุบันจะพบว่าสมาชิกรุ่นใหม่ของชุมชนมักจะมีบทบาทที่สำคัญในการเข้าร่วมกิจกรรมการผลิต ดังนั้นทักษะความชำนาญในการทำนาปลูกข้าวจึงเป็นสิ่งที่ถ่ายทอดกันทั้งทางตรงละทางอ้อมอันจะเป็นการสั่งสมองค์ความรู้ในกระบวนการทำนาปลูกข้าวให้ดำเนินต่อมาจนถึงปัจจุบัน

จากข้อมูลที่กำลังกล่าวมาเป็นลำดับ จะพบว่าการผลิตทางเกษตรกรรมนั้น จะต้องขึ้นกับเงื่อนไขทางธรรมชาติสิ่งแวดล้อมทั้งทางด้านสภาพและชีวภาพเป็นสำคัญ โดยเงื่อนไขเหล่านั้นอาจจะเป็นทั้งข้อจำกัดหรือสิ่งเอื้ออำนวยให้การผลิตแต่ละชนิดว่าจะประสบความสำเร็จมากน้อยเพียงใดหรือไม่ เงื่อนไขดังกล่าวประกอบเข้ากับแบบแผนของการจัดระเบียบทางสังคมของชุมชนที่ปรากฏรูปแบบของการจัดแบ่งมรดกทรัพย์สิน ความร่วมมือของแรงงานและรวมไปถึงการพัฒนาของรัฐในทางการศึกษา สาธารณสุข และโครงสร้างพื้นฐานต่างๆ นอกจากนี้ยังสามารถพิจารณาจากลักษณะของการถ่ายทอดทางวัฒนธรรมชุมชนระหว่างชาวบ้านด้วยกันที่ดำเนินต่อเนื่องกันมา ฉะนั้นปัจจัยต่างๆ ที่กล่าวมาแล้วย่อมจะก่อให้เกิดบูรณาการและสร้างความมั่นคงเป็นปึกแผ่นขึ้นในชุมชน อันจะเป็นพื้นฐานสำคัญที่สนับสนุนให้ชุมชนหมู่บ้านมีศักยภาพในการผลิตทางเกษตรกรรมโดยเฉพาะการทำนาปลูกข้าวสาลีทอดมาจนถึงปัจจุบัน

จากผลการศึกษาที่กำลังกล่าวมาเป็นลำดับนั้น จะเห็นได้ว่า เงื่อนไขทางการปลูกข้าวเป็นพืชเศรษฐกิจในสังคมเปลี่ยนผ่านของชุมชนหมู่บ้านในครั้งนี้นั้นต่างก็ประกอบขึ้นด้วยเงื่อนไขและองค์ประกอบที่สำคัญหลายประการต่างก็มีอิทธิพลต่อแบบแผนการผลิตทางเกษตรกรรมของชุมชนมากน้อยต่างกันไป ซึ่งมีทั้งปัจจัยที่เกิดขึ้นภายในประกอบเข้ากับสิ่งที่แพร่กระจายมาจากภายนอกชุมชน อย่างไรก็ตามอย่างไรก็ตามถึงแม้ว่าชุมชนจะมีการเพาะปลูกข้าวอย่างต่อเนื่องก็ตาม แต่แบบแผนการผลิตดังกล่าวก็มิได้มีลักษณะที่หยุดนิ่ง แต่ได้มีการเคลื่อนไหวปรับตัวไปพร้อมกับการเปลี่ยนแปลงและการพัฒนาทางด้านต่างๆ ของชุมชนซึ่งดำเนินไปตลอด แต่อย่างไรก็ตามเนื่องจากการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานและการบริการของรัฐยังคงดำเนินต่อไป ย่อมจะส่งผลต่อลักษณะทางสภาพและระบบนิเวศของชุมชนรวมไปถึงการเปลี่ยนแปลงในแบบแผนการผลิตและวิถีการดำเนินชีวิตดังกล่าว ชาวบ้านที่มีความพร้อมทางด้านทุนและปัจจัยการผลิตมากกว่าจึงสามารถที่เลือกและตัดสินใจในการผลิตที่ให้ผลตอบแทนทางเศรษฐกิจสูงกว่า การมีเครื่องทุ่นแรงที่ทันสมัยทำให้สามารถที่จะปรับเปลี่ยนการผลิตจากลักษณะหนึ่งไปสู่

อีกลักษณะหนึ่งได้สะดวก หรือถ้าหากระบบชลประทานมีประสิทธิภาพมากกว่าในปัจจุบัน มีพืชหรือกิจกรรมทางเศรษฐกิจอื่นๆ ที่ให้ผลตอบแทนสูงกว่าการทำนาปลูกข้าว โครงสร้างทางประชากรและขนาดของครัวเรือนเปลี่ยนไป รวมทั้งกลไกทางการตลาดของข้าวในส่วนกลางและต่างประเทศจะมีความผันแปรไปมากน้อยเพียงใดในอนาคต ซึ่งปรากฏการณ์ดังกล่าวย่อมจะส่งผลโดยตรงต่อชุมชน ดังนั้นประเด็นสำคัญ ที่น่าสนใจก็คือ การปรับตัวและการเปลี่ยนแปลงในกระบวนการผลิตและวิถีการดำเนินชีวิตของสังคมชาวนาในชุมชนแห่งนี้หรือในสังคมชนบทไทย จะเป็นไปในรูปแบบหรือทิศทางใดนั้น เป็นสิ่งที่จะต้องทำการศึกษาวิจัยกันต่อไป

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

- กรมพัฒนาที่ดิน. แผนการใช้ที่ดินจังหวัดฉะเชิงเทรา. กรุงเทพฯ : กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ , 2527.
- กาญจนา แก้วเทพ. การวิจัยเพื่อการพัฒนาสังคมไทย : แนววัฒนธรรมชุมชน. นครปฐม : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยศิลปากร , 2530.
- คาร์ล ซี ชิมเมอร์แมน. การสำรวจเศรษฐกิจในชนบทแห่งสยาม แปลโดย ชิม วีระไวทยะ. กรุงเทพฯ : มุขนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ , 2525.
- จตุรงค์ บุญรัตนสุนทร. วิธีศึกษาศึกษาสังคมไทย วิธีใหม่แห่งการพัฒนา. กรุงเทพฯ : โครงการส่งเสริมองค์การพัฒนาเอกชนไทย , 2535.
- แจ๊ค เอ็ม พ็อตเตอร์. โครงสร้างสังคมชานนาไทย. แปลโดย นฤจร อธิธิจักระจรัส กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ , 2526.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา (บก.) และ สมภพ มานะรังสรรค์. ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยใน พ.ศ. 2484. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ , 2527.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์ , 2533.
- ชัญญ วงษ์วิภาค. "จากรวงเป็นแม่คปราว...สู่วัฒนธรรมข้าว." วารสารสารคดี ปีที่ 3 ฉบับที่ 26 (เมษายน 2530)
- ชัญญ วงษ์วิภาค. "บางแก้ว : ผลพวงแห่งการพัฒนาชนบท." ใน นครสวรรค์ : รัฐกึ่งกลาง รายงานสัมมนาประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมท้องถิ่น สุภรณ์ โอเจริญ (บก.). วิทยาลัยครุนครสวรรค์ , 2528.
- ดำรงค์ ฐานดี. มนุษยวิทยาเศรษฐกิจ กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยรามคำแหง , 2524.

- เดชา ศิริภัทร. เกษตรกรรมสำนึก ทิศนะทางกระแสจากจุดยืนด้านสังคมและ
นิเวศวิทยา. กรุงเทพฯ : มูลนิธิโกมลคีมทอง , 2532.
- ธำรง เปรมปรีดิ์ และคณะ. สถานภาพทรัพยากรธรรมชาติทางกายภาพ จังหวัด
ฉะเชิงเทรา. กรุงเทพฯ : รายงานผลการศึกษาเสนอต่อฝ่ายวิจัย
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย , 2525.
- บุญเทียน ทองประสาน. แนวคิดวัฒนธรรมชุมชนในงานพัฒนา. กรุงเทพฯ :
สภาคาทอликแห่งประเทศไทยเพื่อการพัฒนา , 2531.
- ประคอง เอี่ยมศิริ. "ข้าว : ความสัมพันธ์ของการผลิตในสังคมที่เปลี่ยนไป."
วารสารสังคมพัฒนา ปีที่ 21 ฉบับที่ 2/2536.
- ประเทศ สิทธิชัย. "ประวัติและปัจจัยที่ควบคุมความหอมของข้าวหอมมะลิ 105."
วารสารกสิกร ปีที่ 59 ฉบับที่ 4, (กรกฎาคม-สิงหาคม 2529).
- พรภิรมย์ เอี่ยมธรรม. (บ.ก.) สังคมชนบทและเศรษฐกิจที่ขึ้นอยู่กับข้าวใน
ประเทศไทยค.ศ. 1880-1930. แปลจากวิทยานิพนธ์ปริญญาเอกของ
เดวิด บรูซ จอห์นสัน. เชียงใหม่ : สำนักหอสมุดกลางมหาวิทยาลัย
เชียงใหม่, 2528.
- พัชนีบุลย์ เจริญผิว. การปรับตัวทางด้านแรงงานและการใช้ที่ดิน ในภาวะการ
เปลี่ยนแปลงของระบบการผลิต ศึกษากรณี : บ้านทุ่งนา ตำบลทัพหลวง
อำเภอบ้านไร่ จังหวัดอุทัยธานี. วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร , 2535.
- พิชญ์ สมพอง. สังคมชาวบ้านนา. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยรามคำแหง , 2525.
- ยศ สันตสมบัติ และ วิฑูรย์ ปัญญกุล (แปล). ความหลากหลายทางชีวภาพ : มิติ
ทางสังคมและนิเวศ. กรุงเทพฯ : สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา , 2536.
- ยศ สันตสมบัติ. แม่หญิงสีขาวตัว ชุมชนและการค้าประเวณีในสังคมไทย. กรุงเทพฯ
: สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา 2535.

- ลูเซียน เอ็ม แสงส์. ข้าวกับมนุษย์ : นิเวศวิทยาทางการเกษตรในเอเชียอาคเนย์.
แปลโดย นฤจร อธิจิระจรัส กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัย
ธรรมศาสตร์ , 2527.
- วรพล พรหมกบุตร. วัฒนธรรมสลาย การทำลายและการสร้างใหม่ใต้กระแสทุนนิยม
เอกชน. กรุงเทพฯ : บริษัทสำนักพิมพ์สามัคคีสาสน์, 2534.
- วันชัย วิบูลย์ศักดิ์กุล. การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างชาวเขมรกับชาวไทยที่บ้าน
หมุดอน ตำบลเสม็ดเหนือ อำเภอบางคล้า จังหวัดฉะเชิงเทรา.
ปริญญาานิพนธ์ศิลปศาสตรบัณฑิต มหาวิทยาลัยศิลปากร , 2524.
- วันรักษ์ มิ่งมณีนาคน. การพัฒนาชนบทไทย. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัย
ธรรมศาสตร์, 2531.
- วิชัย เทียนน้อย. ความสัมพันธ์ของลำนํ้ากับการตั้งถิ่นฐานและรูปแบบของการ
เกษตรกรรมในจังหวัดนครนายก. ปริญญาานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ , 2518.
- วิวัฒน์ โชติเลอศักดิ์. "สังคมชนบทในทรรศนะของเศรษฐศาสตร์การเกษตร."
ในบทความหน่วยที่ 3 ใน สังคมชนบทไทย โครงการศึกษาทั่วไป คณะ
รัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย , 2529.
- วูล์ฟ อิริค อาร์. สังคมชาวนา แปลโดย สุเทพ สุนทรเกษิข. เชียงใหม่ :
สำนักพิมพ์หอสมุดกลาง มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ , 2527.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. "วัฒนธรรมการท่องเที่ยว." เอกสารการสอนชุดวิชาประสบ
การณ์วัฒนธรรมศึกษา หน่วยที่ 6 นนทบุรี : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยสุโขทัย
ธรรมมาธิราช , 2533.
- สมศักดิ์ ศรีสันติสุข. การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม : แนวการศึกษา
วิเคราะห์และวางแผน. ขอนแก่น : คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์
มหาวิทยาลัยขอนแก่น , 2536.

- สมศักดิ์ สามีคคีธรรม. แนวคิดมาร์กซ์กับการศึกษาเรื่องการเปลี่ยนแปลงในสังคม
ชาวนาในประเทศโลกที่สาม. กรุงเทพฯ : สมาคมสังคมศาสตร์แห่ง
 ประเทศไทย , 2533.
- สวัสดิ์ วีระเดช. ตำราเกษตรกรรมชุด ข้าวเมืองไทย กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์
 โอเดียนสโตร์ , 2520.
- สำนักงานเกษตรจังหวัดฉะเชิงเทรา. เอกสารบรรยายสรุปราชการจังหวัด
ฉะเชิงเทรา , 2534.
- สิทธิพร สุขเกษม. อุดมศึกษามหาวิทยาลัยเกษตรกำแพงแสน. เชียงใหม่ : ภาควิชาปรัชญา
 ศาสตร์และอนุรักษศาสตร์ คณะเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ,
 2530.
- สุนทร คัยนันท์. ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ฉะเชิงเทราในประวัติศาสตร์ ภาควิชา
 ประวัติศาสตร์ วิทยาลัยครูฉะเชิงเทรา , 2534.
- สุนทรีย์ อาสะวีย์. บทบาทของรัฐและเอกชนในการพัฒนา : พิจารณาเฉพาะ
กรณีประวัติโครงการรังสิต พ.ศ. 2431-2457. กรุงเทพฯ :
 สถาบันไทยคดี มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2521
- สุพจน์ อัสวพันธ์ชนกุล. "เกษตรกรรมชนชาติภาคปฏิบัติ." วารสารเทคโนโลยี
ที่เหมาะสม ปีที่ 9 ฉบับที่ 4/2534.
- สุพิตรา สุภาพ. สังคมวิทยา. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช พิมพ์ครั้งที่
 5, 2522.
- สุรเชษฐ์ เวชชพิทักษ์. รากฐานชีวิต วัฒนธรรมชนบทกับการผลิต. กรุงเทพฯ :
 สำนักพิมพ์หมู่บ้าน , 2533.
- สุริยา สมุทคุปต์ และคณะ. พิธีกรรมข้าวและมนุษย์ในบริบททางสังคมและวัฒนธรรม
อีสาน เอกสารประกอบการนิทรรศการบุญข้าวประดับดินและบุญข้าวสาก
 คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น , 2534.
- สุวัฒน์ สนิทวงศ์ ณ อยุธยา. เข้าของประเทศไทย. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์
 ไสกรพิมพ์รชนากร , 2470.

เสฐียรโกเศศ (นามแฝง). การศึกษาเรื่องประเพณีไทย. กรุงเทพฯ :
โรงพิมพ์รุ่งธรรม , 2505.

อรรถวุฒิ ทศน์สองชั้น. เรื่องของข้าว (Rice story). กรุงเทพฯ : ภาควิชา
พืชไร่ คณะเกษตรกรรมมหาวิทาลัยเกษตรศาสตร์ , 2527.

อรุณ ศรีประเสริฐ. การศึกษาเปรียบเทียบความสัมพันธ์ระหว่างที่นา ไร่อ้อย
และป่าไม้กับลักษณะภูมิประเทศ. ปริญญาานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต
มหาวิทาลัยศรีนครินทรวิโรฒประสานมิตร , 2516.

อัมมา สยามวาลาและวิโรจน์ ณ ระนอง. ประมวลความรู้เรื่องข้าว กรุงเทพฯ :
สถาบันวิจัยเพื่อพัฒนาประเทศไทย , 2533.

อำพล เสนาณรงค์. "การปลูกพืชไร่." วารสารส่งเสริมการเกษตร ปีที่ 8
ฉบับที่ 17, 2514.

เอี่ยม ทองดี. วัฒนธรรมข้าวและการเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับการทำนาปลูกข้าวใน
ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. กรุงเทพฯ : สถาบันวิจัยภาษาและ
วัฒนธรรมเพื่อการพัฒนาชนบท มหาวิทาลัยมหิดล, 2532.

ภาษาอังกฤษ

Adam Inez. "Rice cultivation in Asia." American Anthropologist.
volum 2 , 1948.

Jacques Amyot. Village Ayutthaya Social and economic
conditions of a rural poipulation in contral
Thailand. Bangkok : Chulalongkorn University ,
1976.

James C. Ingram. Economic change in Thailand New York :
Standford Univerisity Press , 1971.

- Konard Kingshill. KuDang the read tomb : a village study in Northern Thailand 1954-1974. Bangkok : Suriyaban publishers , 1976.
- Michael Moerman. Agriculture change and peasant choice in Thai village. USA : University of California press , 1968.
- Paul Lightfoot and Theodore Fuller. "Circular Migration in Northeastem Thailand." in Strategies and Structure in Thai Society. edited by Han Ten Brumenthuis and Jemery H. Kemp. Netherlands : Univerisyt of Amsterdam , 1984.
- Sanit Smuckam. "Ecomomic change and peasant exploitation in Thailand." in Thai Journal of Development Admistration, 1975.
- Steven Piker. "The Post-Peasant Village in Contral Plain Thai Society." in Change and Persistence in Thai Sociey : Eassys in Honor of Lauriston shay edited by William Skimer and thomas kirsch. USA: Cornell Univerisyty Press, 1975
- Teodor Shanin. Peasants and Peasant Societies. USA : Perguin books New York , 1979.
- Yoneo Ishu edited. Thailand, arice-growing society translated by Peter and Stephenic Hawkes. Honolulu, the University press of Hawaii , 1978.

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ นายประทอง เอี่ยมศิริ
วุฒิการศึกษา ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (ศศ.ม มานุษยวิทยา)
มหาวิทยาลัยศิลปากร
งานประจำ อาจารย์ 2 ระดับ 6
โรงเรียนสตรีวัดระฆัง บางกอกน้อย กทม.